

**LÜTFİ PAŞA'NIN İTİKADİ GÖRÜŞLERİ VE 73
FIRKA: HAYAT-I EBEDİ ÖRNEĞİ**

**2023
YÜKSEK LİSANS TEZİ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ**

İsmail ÖZTÜRK

**Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÖREGEN**

**LÜTFİ PAŞA'NIN İTİKADİ GÖRÜŞLERİ VE 73 FIRKA:
HAYAT-I EBEDİ ÖRNEĞİ**

İsmail ÖZTÜRK

**Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÖREGEN**

**T.C.
Karabük Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında
Yüksek Lisans Tezi
Olarak Hazırlanmıştır**

**KARABÜK
Ağustos 2023**

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	4
DOĞRULUK BEYANI	5
ÖNSÖZ	6
ÖZ.....	8
ABSTRACT.....	9
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	10
ARCHIVE RECORD INFORMATION	11
KISALTMALAR	12
ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI.....	13
Araştırmanın Yöntemi ve KAPSAMI.....	13
GİRİŞ	15
A. Lütfi Paşa'nın Hayatı ve Eserleri	15
B. Hayat-ı Ebedi.....	24
1. HAYAT-I EBEDİ'DEKİ İTİKADÎ İSLAM MEZHEPLERİ.....	34
1.1. Ehli Sünnet Mezhebi ve Nitelikleri.....	34
1.2. Ehli Bidat ve 72 Fırkası	37
1.2.1. Hariciyye Mezhebi	38
1.2.1.1. Hayat-ı Ebedi'de Geçen Harici Fırkalar	41
1.2.2. Cebriyye Mezhebi	50
1.2.2.1. Hayat-ı Ebedi'de Geçen Cebri Fırkalar	52
1.2.3. Rafızıyye Mezhebi.....	55
1.2.3.1. Hayat-ı Ebedi' de Geçen Râfızî Fırkalar	56
1.2.4. Kaderiyye Mezhebi	72

1.2.4.1. Hayat-ı Ebedi’de Geçen Kaderiyye Fırkalar	74
1.2.5. Müşebbehe Mezhebi	84
1.2.5.1. Hayat-ı Ebedi’de Geçen Müşebbehe Fırkalar.....	86
1.2.6. Mürci’e Mezhebi	88
1.2.6.1. Hayat-ı Ebedi’de Geçen Mürci’e Fırkaları	91
1.2.7. Lütfi Paşa’nın Zikrettiği Diğer Fırkalar	95
1.3. Lütfi Paşa’nın Tasnifinden Çıkartılan Sonuçlar	99
2. HAYAT-I EBEDİ’DEKİ KELAM KONULARI	103
2.1. İlahiyat	103
2.1.1. Allah’ın Zatı, İsimleri ve Sıfatları.....	103
2.1.1.1. Sıfatların Tasnifi	104
2.1.2. Ru’yetullah.....	106
2.1.2.1. Dünya’da Ru’yetullah	107
2.1.2.2. Ahirette Ru’yetullah	108
2.1.3. Varlık -Yokluk.....	109
2.1.4. Gayb ile ilgili Düşünceler	110
2.2. Nübüvvet.....	112
2.2.1. Peygamberlik İnancı	113
2.2.2. Melek İnancı	116
2.2.3. Şeytan	117
2.3. Meâd.....	118
2.3.1. Kabir ve Berzah Alemi.....	118
2.3.2. Kıyamet	118
2.3.3. Âhiret İnancı	120
2.4. İman Bahsi.....	123
2.4.1. İmanın Çeşitleri	124
2.4.2. İman-Amel İlişkisi	125
2.4.3. İmanın Artması ve Eksilmesi	126
2.4.4. İmanda İstisna	127
2.4.5. İman ve İslam.....	128
2.4.5.1. Lütfi Paşa’nın İman ve İbadetler Hususunda Söylemleri	128
2.4.6. Kur’ân-ı Kerim’e İman.....	129
2.5. Hayat-ı Ebedi’de Geçen Elfâz-ı Küfür Konuları.....	130

2.5.1. Beşinci Bölümde Geçen Elfâz-ı Küfür Konuları	132
2.5.2. Altıncı Bölümde Geçen Elfâz-ı Küfür Konuları.....	133
2.5.3. Son Bölümde Geçen Elfâz-ı Küfür Konuları	134
2.6. Risale-İ Niyyet İle Risale-İ Soru Ve Cevap Eserlerinde Geçen Kelam Konuları	135
SONUÇ	136
KAYNAKÇA.....	139
TABLolar LİSTESİ	148
ŞEKİLLER LİSTESİ	149
EKLER	150
Ek 1: Eser Latinize Edilirken Takip Edilen Yöntem.....	150
Ek 2: Hayat-ı Ebedi Eserinin Latinize Hali.....	151
RİSALE-İ SORU VE CEVAP	206
RİSALE-İ NİYYET	211
ÖZGEÇMİŞ	215

TEZ ONAY SAYFASI

İsmail ÖZTÜRK tarafından hazırlanan “Lütfi Paşa’nın İtikadi Görüşleri ve 73 Fırka: Hayati Ebedi Örneği” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylıyorum.

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÖREGEN

Tez Danışmanı, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 10/08/2023

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÖREGEN (KBÜ)

Üye : Doç. Dr. Ayhan IŞIK (KBÜ)

Üye : Doç. Dr. Hüseyin DOĞAN (KAÜ)

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Müslüm KUZU

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntılarım intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: İsmail ÖZTÜRK

İmza :

ÖNSÖZ

İncelemekte olduğumuz eser, devlet erkanında bulunan, aynı zamanda dini alanda bilgi ve birikim sahibi olan, Lütfi Paşa'nın Hayat-ı Ebedi isimli eseridir. Hayat-ı Ebedi, İtikadi Mezhepler konusunu barındırsa da ayrılmaz kardeşi Kelamla ilgili özet bilgiler de sunmaktadır. Eser, 7 ana bölümden oluşmaktadır.

İlk bölümde her bir mezhebin olma gayreti ve ulaşma teveccühü götüğü fırka-i Naciye olarak bilinen hadisi ele almıştır. Burada 72 fırkanın her birini saymış ve fırkalar hakkında küçük küçük anekdot sayılabilecek bilgiler vermiştir. Hatta 72 fırkayla kalmayıp çeşitli bidat ehli fırkaların da var olduğunu, bu fırkaların sayısının da 700'e yaklaşacağını belirtmektedir. Bu fırkaların hepsinin cehennemlik olduğunu, kurtuluşa erecek olan fırkanın Ehli Sünnet olduğunu altı çizilmiştir. Ehli sünnet olabilmek içinde gerekli olan şartları belirtmiştir.

Giriş bölümün de Ehli iman ve Ehli bîdata götüren haller sıralanmıştır. Bunların her ikisinin de 10'ar kapısı olduğu ve bu kapıların içeriklerini bildirmiştir.

İlk bölümde mezheplerin üzerinde durduktan sonra, diğer fasılalarda kelam konularını ele almıştır.

İkinci bölümün başında ilahiyat konusu olan Allah'ın zat ve sıfatlarına değinilmiştir. Farklı eserlerden örnekler göstererek bu konular hakkındaki görüşler ele alınmıştır.

Üçüncü bölüm, inanç esasları olan ve kelamda genel olarak nübüvvet konusunda toplanan Nebi, Melek, Kitap gibi konular ve bu konuların alt başlıkları beyanında oluşmuştur.

Dördüncü bölümde kelamla ilişkili olan fıkıh- tasavvuf konularına yer vermiştir. Gerek fıkhi gerekse tasavvufi düşünceleri kelami bakış açısıyla ele alıp, inanç konusunda ibadetlerin önemi belirtilmiştir.

Beşinci bölümde ise günlük yaşantıda insanoğlunun karşılaşmış olduğu hallerden örnekler vererek iyi-kötü, helal-haram, İslam'da olabilecek-olamayacak her türlü halleri örnekler vererek belirtmiştir.

Altıncı bölümde küffar ehli olanlarla İslam dairesinde olanlar gösterilmiştir. Küffara benzemenin ve özenmenin yanlışlığı kesin bir dille ifade edilmiştir.

Son fasıl olan yedinci bölümde ise, bidat ehlini ele almış ve onların içinde buldukları yanlışları göstermiş, bu yanlışlardan hangilerinin küfrü gerektirdiği söylenmiştir.

Biz bu risaleyi günümüz Türkçesine çevirerek, yazarın görüşlerini tekrardan canlandırdık. Tez çalışmamız giriş ve iki ana bölümden oluşturulmuştur. Giriş bölümünde yazarın kısa hayatı ve yapmış olduğu çalışmalar tanıtılmıştır. Birinci ana bölüm 73 fırka hadisinden hareketle Lütfi Paşa'nın değinmiş olduğu İ'tikadi İslam Mezheplerinden oluşturulmuştur. İkinci bölümü ise Hayat-ı Ebedi adlı eserde var olan Kelam konuları oluşturmuştur.

Bu çalışma vesilesi ile tez dönemimde tüm yoğunluğuna rağmen danışmanlığımızı üstlenen hocamız Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÖREGEN'e, çalışmamıza yön veren Doç. Dr. Ayhan IŞIK'a, yakın ilgileriyle katkı sağlayıp, çalışmamıza teşvik ve yardımlarını esirgemeyen Cemal TÜZCÜ'ye, Osmanlıca metnimizin Latinize edilmesinde emekleri geçen Recep ERGİNBAŞ ve Burhan SÖZEN'e, daima yanımızda olup bu çalışmamıza emeği geçen Murat Kaan YILDIRIM'a, son okumayı ve düzenleme işlemlerini yapan Mücahid ÇİLOĞLU'na teşekkür ediyorum. Yine bu süre zarfında daima dualarını aldığım bütün aileme ve her aşamada desteklerini hissettiğim eşim Ruveyda ÖZTÜRK'e en içten minnet ve şükranlarımı sunuyorum.

İsmail ÖZTÜRK

ÖZ

Abdül-Müîn Lütfi Paşa Osmanlı Devleti tarihinde önemli konumlara gelmiş bir devlet insanıdır. Bunun yanında İslamiyet'in gelişmesine katkı sunmak için birçok alanda eserler de telif etmiştir. Bu eserlerden biri hem İtikadi Mezhepleri hem de Kelami konuları içinde barındıran Hayat-ı Ebedi isimli eseridir. Çalışma kapsamında genel olarak, Lütfi Paşa'nın hayatını ve İslam dinine katkı sunmak için yaptığı çalışmaları bir kez daha göz önüne çıkarma gayreti içerisinde olduk. Bunun yanında özel olarak Hayat-ı Ebedi adlı eserde ilk bölümde geçen tali fırkaların neler olduğu ve müellifin 73 fırka hadisi konusundaki bakışını inceleme fırsatı bulduk. Risalenin daha sonraki bölümlerinde geçen Kelam konuları ele alınmıştır. Lütfi Paşa'nın bu eseri diğer nüshalarıyla da kıyaslanmıştır. Son olarak müellifin, Hayat-ı Ebedi eserinin Millet Kütüphanesindeki nüshası Latinize harflere çevrilerek eserin daha geniş kitlelere hitap etmesi hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hayat-ı Ebedi; İman; Lütfi Paşa; 73 fırka

ABSTRACT

Abdül-Müîn Lütfi Paşa is an important figure in the history of the Ottoman Empire who held significant positions in the state who contributed to the development of Islam by producing works in various fields. One of these works is titled 'Hayat-ı Ebedi,' which encompasses both the study of Islamic sects (Turkish called; Itikadi Mezhepleri) and theological (Kelami) subjects. In general with this study one of our purposes is to illuminate that Lütfi Paşa's life and his contributions to the Islamic religion. Especially we have had the opportunity to examine the first part of the work 'Hayat-ı Ebedi,' which discusses various secondary sects (Turkish called; tali fırkalar) and the author's perspective on the hadiths related to the seventy-three sects. The later sections of the treatise deal with theological subjects (Turkish called: Kelam konuları). The Lütfi Paşa's work has been compared with the other copies. Finally, the copy of the author's Hayat-ı Ebedi in the Millet Library was translated into Latinized letters in order to address the work to a wider audience.

Keywords: Faith; Hayat-ı Ebedi; Lütfi Pasha; 73 sects

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Lütfi Paşa'nın İtikadi Görüşleri ve 73 Fırka: <i>Hayat-ı Ebedi</i> Örneği
Tezin Yazarı	İsmail ÖZTÜRK
Tezin Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÖREGEN
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	10/08/2023
Tezin Alanı	Temel İslam Bilimleri- İtikadi İslam Mezhepleri Ana Bilim Dalı
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	215
Anahtar Kelimeler	Hayat-ı Ebedi, İman, Lütfi Paşa, 73 fırka

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Lütfi Pasha's Doctrinal Views and the 73 Sects: An Example of <i>Hayat-ı Ebedi</i>
Author of the Thesis	İsmail ÖZTÜRK
Advisor of the Thesis	Assist. Prof. Dr. Mustafa GÖREGEN
Status of the Thesis	Master's Degree
Date of the Thesis	10/08/2023
Field of the Thesis	Basic Islamic Sciences
Place of the Thesis	UNIKA/IGP
Total Page Number	215
Keywords	Faith, Hayat-ı Ebedi, Lütfi Pasha, 73 sects

KISALTMALAR

- c.c.** : Celle Celâlühü
s.a.v. : Sallallâhü aleyhi ve sellem
a.s. : Aleyhi's-selâm
yy. : Yüzyıl
ö. : Ölümü
H. : Hicri
M. : Milâdi
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
H.z. : Hazreti
Ktp. : Kütüphane
Haz. : Hazırlayan kişi
r.anh : Razıyallahü Anh
bknz : Bakınız
nşr. : Neşreden
thk. : Tahkik eden
çev. : Çeviren

ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

İslam dini, Hz. Peygamber döneminden günümüze pek çok dönemden geçmiş ve birçok kişinin katkısını almıştır. İnsanların siyasi, sosyal, ekonomik vb. hayat koşulları her alanda olduğu gibi dini alanda da düşüncelerinde etkili olmuştur. Bunun örnekleri peygamberden hemen sonra ortaya çıkmaya başlamıştır. Haricilerin sosyal tabanı, Şia'nın siyasi istekleri, Mutezile'nin özgürlükçü düşünce yapısı bu örneklerden sadece birkaçıdır.

Toplumsal yaşamın bir gereği olarak birçok düşüncenin ve grubun oluşması olağandır. Hz. Muhammed'de (s.a.v.) bu durumla bağlantılı olacak ki 73 fırka hadisini sarf etmiştir. 73 fırka hadisi öteden beri anlama çabası duyulan konu olmuştur. Fırkaların farklı düşünce yapısı ve fırka-i Naciye'ye ulaşma gayreti var olagelmiştir. Bu konuda çokça eser yazılmış ve bu hadis anlaşılmasına çalışılmıştır. Bu eserlerden bir tanesi de 15. yy.'da yaşamış Devlet adamı Lütü Paşa'ya ait olan Hayat-ı Ebedi eseridir.

Hayat-ı Ebedi, 73 fırka hadisi ışığında yazılmış İtikadi Mezhepler ve bu mezheplerin inanç sistemini kendisine konu edinmiştir. Osmanlı Türkçesiyle yazılan bu eser Maturidi-Hanefi fikir çerçevesini barındırmaktadır.

Bu bağlamda biz tez konusu olarak, Lütü Paşa'nın itikadi görüşlerini ve 73 fırka hadisini ele alış şeklini Hayat-ı Ebedi örneği çerçevesinde belirledik.

Bu çalışmada Osmanlı Türkçesi olarak telif edilen Hayat-ı Ebedi eserini Latinize ederek, günümüz yazı dili ile farklı kitlelere eseri ulaştırabilmeyi ve aynı zamanda eser üzerinden Lütü Paşa'nın kelâmî görüşlerini tespit etmeyi hedefledik.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAPSAMI

İlk olarak 73 fırka hadisinin kaynakları araştırılmıştır. Bu konuda telif edilen eserler incelenmiştir. Daha sonra Lütü Paşa'nın hayatı araştırılmış, Kütüphane kataloglarında eserleri taranmıştır. Lütü Paşa hakkında yapılan çalışmalar tespit edilmiş ve incelenmiştir.

Hayat-ı Ebedi adlı eserin nüshaları, arşiv araştırmalarımız sonucu tespit edilmiş, bulunan nüshaların birer kopyası ait oldukları kütüphanelerden temin

edilmiştir. Nüshalar arasındaki farklar gösterilmeye çalışılmıştır. Lütü Paşa'nın fırka tasnifi incelenmiş, 73 fırka hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir. Bununla beraber müellifin eserdeki kelâmî görüşleri de ilahiyat, nübüvvet ve mead başlıkları altında değinilmiştir. Metnin mümkün olduğunca orijinaline uygun olarak Latinize edilmiştir. Metinde var olan ayetlerin sûre isimleri ve numaraları dipnotlar eşliğinde gösterilmiştir. Hadislerin kaynaklarına ve Arapçalarına da dipnotlarda yer verilmiştir. Son olarak tezimizin ana bölümlerinde eserden yaptığımız alıntılar Türkçenin yazı diline uygun çevrilerek kullanılmıştır. Ek kısmı ise orijinal esere mümkün olduğunca yakın dille yazılmıştır.

Bütün bunlarla beraber İtikadi Mezhepler ve Kelam çok yönlü ve kapsamlı bir alandır. Biz sadece Lütü Paşa'nın eserinde yer verdiği konuları tezimizde yer vermekle yetindik. Millet Kütüphanesinden aldığımız nüshada müellif Hayatü'l Ebedi risalesinden hemen sonra Risale-i Soru ve Cevap metnini de eklemiştir. Bu risale daha çok İslam ibadet esaslarıyla ilgilidir. Biz bu risalenin Latinize halini de müellif eserine eklediği için eklemeyi ihmal etmedik. Fakat Hayatü'l Ebedi'nin kapsamından çıkmamak ve alan sınırını açmamak adına bu metinde geçen veriler ve bilgiler tezin ana bölümlerinde işlenmemiştir.

GİRİŞ

A. Lütü Paşa'nın Hayatı ve Eserleri

Araştırma konumuz olan Hayat-1 Ebedi 'de yazar kendini, Sultan Süleyman'ın veziri Lütü bin Abdul Mu'in olarak tanıtmıştır.¹ Doğum tarihi tam olarak bilinmese de 1488 yıllarında olduğu tahmin edilmektedir. Memleketinin neresi olduğu hakkında kaynaklarda kesin bilgi olmamakla beraber Bursalı Mehmet Tahir İşkodralı olduğunu öne sürmüştür.² Aynı zamanda Arnavut asıllı olduğu düşünülen Lütü Paşa'nın II. Beyazıt döneminde, Avlonya taraflarından saraya devşirme olarak girdiği kaydedilmiştir.³

Enderun mekteplerinde eğitimini almıştır. Bazı eserlerinde kendisi hakkında bilgi vermiştir. Şah İsmail'in Dulkadir beyi Alaüddeve ile olan savaşından itibaren siyasi olayları takip ettiğini belirtmiştir. Devlette ilk vazifesi çuhadarlık olmuştur. Lütü Paşa daha sonra Yavuz Sultan Selim'in cülusunda müteferrika görevinde bulunmuştur. Daha sonraki görevleri çanigirlik, kapıcıbaşlık, mir alemliktir. Bu görevlerden sonra Kastamonu sancak beyliği görevinde bulunduğunu bizzat kendisi söylemiştir. Kanuni döneminde daha sonra Aydın sancak beyi de olmuştur. Rodos kuşatmasına katılmış ve Rodos kalesini tamirde görev almıştır. Bu görevinin ardından Yanya sancakbeyi olmuş ve bu sırada Viyana muhasarasına katılmıştır. Daha sonraki görevi Karaman beylerbeyliğidir. Bu görevde olduğu sırada Mimar Sinan'la irtibatta olduğu bilinmektedir. Hatta Tatvan'da Mimar Sinan'a gemiler inşa ettirip istihbarat toplamıştır. Anadolu ve Rumeli beylerbeyliğinin de ardından üçüncü vezirliğe kadar yükselmiştir.⁴

1537 yılında Venedik'in elinde bulunan Korfu adası için Barbaros Hayrettin Paşa ile hareket ettiği bilinmektedir. Bu harekâta Osmanlı deniz kuvvetlerinin komutasını üstlenmiştir. Bu kuşatma sırasında Barbaros Hayrettin Paşa ile arasında

¹ Abdul'Müin Lütü Paşa, *Hayatü'l Ebedi* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, 953), 58b.

² Atıf Akşid, *Tarihçi ve Devlet Adamı Olarak Lütü Paşa: Hayatı, Eserleri, Fikirleri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans, 1993), 5.

³ Akşid, *Lütü Paşa*, 5.

⁴ Mehmet İpşirli, "Lütü Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/234.

anlaşmazlık çıkmıştır. Kuşatmanın da uzaması Padişah'ın canını sıkımsı ve kuşatmanın kaldırılmasını emretmiştir.⁵

İstanbul'a dönen Paşa bir yıl sonra Mustafa Paşa'nın vefatı üzerine ikinci vezirliğe yükselmiştir.⁶ Padişah'la katıldığı Boğdan seferinde Mimar Sinan'ı padişaha tanıtmış ve Mimar Sinan'a yaptırılan Prut köprüsü vesilesi ile asker kısa sürede karşıya geçmiştir. 1539 yılında veziriazam Ayaz'ın ölümüyle Paşa bu makama terfi etmiştir. Bu görevde yaptığı ilk icraatı Hassa mimarlığına Mimar Sinan'ı getirmek olmuştur.⁷

Paşa'nın yaptığı pek çok icraat vardır. Devlet adamlığı ve ahlakı onun Devletteki nizamsızlığı gidermek için uğraşmasına gerekçe olmuştur. Rüşvet vb. uygulamalarla mücadele etmiştir. Kul hakkı ve yetim hakkına özen vermiş, devleti haksız kazançlardan sakındırmıştır. Devletin malına sıkı sıkı sahip çıkmış, şehzadelerin sünnet eğlencelerindeki masrafları kısmıştır. Paşa'nın, bunların yanında en önemli icraatı, ulak sistemini kaldırılması olmuştur. Ulaklar zorla haber getirme maksadıyla halkın atlarına el koymaya yetkin kişilerdir. Onların bu hareketleri 'ulak zulmü' diye kayıtlarda geçmektedir.⁸ Paşa ulak yerine in-âm sistemi ile bu işi çözmüştür.⁹

Veziriazamlığı sırasında Osmanlı-Venedik savaşına son veren (1540) antlaşmanın imzalanmasında aktif rol almıştır. Ayrıca Habsburg elçileriyle müzakerelere katılmıştır. Elçi Lazkiye'den Avrupa'nın ahvaline vakıf olmuştur. Müzakerelerin olumsuz sonuçlanması üzerine Avrupa'ya savaş açılması kararlaştırılmıştır. Avusturya'ya karşı savaş ilan edilmesinde Lutfi Paşa'nın da etkili olduğu bilinmektedir. Ancak Budin seferine hazırlık yapılırken Mayıs 1541 de veziriazamlıktan azledilmiştir.¹⁰

⁵ İpşirli, "Lutfi Paşa", 27/234.

⁶ Asım Cüneyd Köksal, *Osmanlı'nın Bilgeleri Lutfi Paşa* (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2017), 20.

⁷ İpşirli, "Lutfi Paşa", 27/234.

⁸ Yusuf Halaçoğlu, "Ulak", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/77.

⁹ Köksal, *Lutfi Paşa*, 30.

¹⁰ İpşirli, "Lutfi Paşa", 27/234.

Lütfi Paşa'nın devletteki üst düzey görevlerini layıkıyla yerine getirdiği, aksaklıkları giderme noktasında gayretli ve başarılı olduğunu kaynaklardan çıkardığımız bilgiler ve yorumlar ışığında anlaşılmaktadır.

Genç yaşta devlet görevine gelen Lütfi Paşa aynı zamanda I. Selim'in kızı ve Kanuni'nin kız kardeşi olan Şah Sultan'la 19 yıl süren bir evlilik yaparak saraya damat da olmuştur. 1541 yılında Kadı hükmü olmadan ve herhangi bir delillendirme olmadan bir kadının zina yaptığını duyan Paşa, kadının avrat mahallini oydurtmuş ve astırmıştır. Bunun üzerine eşi tarafından eleştirilmesi onu hiddetlendirmiş ve Şah Sultan'a tokat atmıştır. Bu konuyu duyan Kanuni Paşa'yı Dimetoka'ya sürmüştür. Sürgün bir yıl sürmüş daha sonra affedilmiştir. 1542 yılında hacca gitmiştir.¹¹

Paşa'nın sadrazamlık makamından azledilmesinin diğer bir sebebi de rüşvet, adam kayırma gibi vs. konulara karşı sert duruşu ve adaletli tutumu olmuştur. Bu durum, gayri ahlaki askerlerin ve adaletsiz devlet adamlarının kendisi hakkında kötü propaganda yapmasını doğurmuştur. Görevden alındıktan sonra yıllık 200.000 akçe emekli maaşı ile Dimetoka'daki çiftliğine çekilen Lutfi Paşa geri kalan 20 yıllık hayatını araştırma ve eser telifi ile geçirmiştir.¹²

Devlet adamlığı yanında tarihçiliği ve şairliği dikkat çekici düzeydedir. Sehi Tezkiresi 'ne beğenilerek alınan bir gazeli, sade ve yalın halde halk diline yakın ifadelerle söylemesi dikkat çekici olmuştur.¹³

Âlim ve şairleri koruduğu bilinen Lutfi Paşa, dini düşüncede katı tutumuna bağlı kalmıştır. Bu durum onun Edebi eserlere bakışını da etkilemiştir. Nitekim Ali Çelebi'nin Hümâyunname isimli bir eserini Keîle ve Dimne'nin tercümesi olduğunu öğrendiğinde sert bir dille eleştirmiştir. Bu eseri okumayı dahi kabul etmemiştir. Hatta eseri okuyan Padişah, eseri çok beğenmiş ve Ali Çelebi'yi Bursa kadısı olarak atamış, Lutfi Paşa bu durumu eleştirmiştir. Bu olayı dikkate alan Köprülü "Lutfi Paşa'nın sanatkâr ve hâmî-i sanat olmaktan ne kadar uzak olduğunu layıkıyla anlatıyor." şeklinde değerlendirme yapmıştır. Bu değerlendirme Lutfi Paşa'nın Edebi eserlere

¹¹ Ömer Döşemetaş, "Sadrazam Lütfi Paşa'nın Hayatı Ve İlmi Kişiliği", *Anasay* 5 (2018), 35.

¹² İpşirli, "Lutfi Paşa", 27/234.

¹³ Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971), 1/607.

bakışını bütünüyle yansıtmamaktadır. Nitekim Sehi Bey’de, Paşa’yı ‘ilmi marifet ashabını sever bir hüner perver’’ olarak tanımlamıştır.¹⁴

Dimetoka’daki çiftliğinde eserleriyle uğraşırken, tam olarak ne zaman vefat ettiği bilinmese de 1563-1564 yılları civarında vefat ettiği tahmin edilmektedir. Lutfi Paşa hayrat olarak İstanbul’da bir çeşme yaptırmıştır. Fındıkzade’de bir mescidin adı da Lutfi Paşa olarak geçmekteyse de bu mescidin banisi defterdar Ahmed Çelebi’dir. Mescidin Çeşme’ye yakın olması Paşa’nın ismiyle anılmasına sebep olmuştur.¹⁵

Lütfi Paşa’nın Tevârîh’te İsimlerini Saydığı Eserleri

Birçok eser telif eden Paşa, Tevârîh-i Âli Osman adlı eserinde, kendi yazmış olduğu eserleri bizzat belirtmiştir. Buna göre eserlerini Arapça ve Türkçe olarak iki kısma ayırmıştır. 13 Arapça ve 7 Türkçe olmak üzere listelemiştir.¹⁶

Arapça Eserleri

1. Zübdetü’l-Mesâil fi’l İ’tikâdât ve’l İbâdât

Lütfi Paşa’nın bu eseri 25 ayrı başlıktan oluşmaktadır. Genel olarak temizlik, ibadet, yemin gibi ilmihal konuları işlenmiştir. Bunların yanında 23.başlıkta itikadi mezheplere yer vermiştir. Bu eserin ulaşılabilen 2 nüshası bulunmaktadır. Bunlar, Beyazıt Devlet Kütüphanesi no. 1985 ve Burdur İl Halk Kütüphanesinde 2212/02 numaralı kataloglardadır.

2. Risaletü’l Künuz fi Latifi Rumuz fil e-hadisi’l Erbain

Müellifin hadis alanında yazmış olduğu bir eseridir. Eserden edinildiğine göre 957 (1550-51) yılında kaleme alınmıştır. Bu eserde hadisleri fıkhi açıdan incelemiş, ehli sünnete uygun şerh etme eğilimi göstermiştir. Eser Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa bölümünde 90 numarada yer almaktadır.

3. Risâle fi Takrîri Men Ehabbe Likâe (Allahe / Rabbeh) ve Men Kerihehu

4. Risâle fi Takrîrü’ş-Şuhedâ ve mâ Yete’allak bi Umûri’l-Ahirati

¹⁴ Köksal, *Lutfi Paşa*, 45-46.

¹⁵ Köksal, *Lutfi Paşa*, 42.

¹⁶ Köksal, *Lutfi Paşa*, 49.

5. Risâle fî Hasâisi Ehli's-Sünneti ve'l Cemâati ve fî Beyânı Ehli'l Ehvâi ve'd-Dalâle
6. Risâle fî Takrîri's-Sayd ve'z-Zebâih ve fî mâ Yahilhu ve mâ lâ Yahillu
7. Risâle fî Beyâni't-Tedâvî ve'l-Mesâyib ve Telkîni'l-Meyyit ve mâ Yüstehabbu min Ahvâli'l-Mühtadirîn İnde'l Mevt
8. Risâle fî Beyâni Efâli'l-İbâd ve Ya'ni bihi el-İhtiyâri'l-Cüz'i
9. Risâle fî Takrîri'l-Ervâh Tasîrû İzâ Uhricû min Hâzihi'l-Ecsâd
10. Risâle fî Beyânı Metâ Yenkatı'u Ma'rifetü'l Abdi mine'n-Nâs İnde Hâleti'l Mevti ve fî't-Tevbeti ve Beyânihâ ve fî't Tâibi men Hüve
11. Risâle fî Tashîhi Salâti'l-Cuma ve Mâ Yete'allak bihâ mine'l-Fedâil ve'l-Âdâb
12. Risâle fî Tashîhin-Niyye ve'l-Amel bihâ
13. Risâle fî Beyânı Duhûli'l-Hammân ve mâ Yete'allak biha ve'l-İhtidâb ve Taklîmi'l- Ezâfir

Yukarıda sayılan son eserler hakkında fazla bir malumata ulaşamamıştır. Bu eserler genellikle fıkıh konularını içermektedir. Bursalı'nın Osmanlı Müellifleri adlı eserinde, bu eslere yer verilmiştir. ¹⁷

Türkçe Eserler

1. Tenbîhü'l- Âkılîn ve Te'kidü'l-Gâfilîn

Müellif bu eserini “icmâli ve mufassal usûl-i dine müteallik” konuları kapsadığını Tevârih isimli eserinde tanıtmıştır. Eser 4 bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerin ilki farz ilim hakkındadır. İkinci bölüm iman ve İslam konularını, üçüncü bölüm tevhid ve müteşabih konularını, son bölüm ise imanı bilenle bilmeyen arasındaki hükmü kapsar. ¹⁸ Eserin nüshaları Süleymaniye Kütüphanesi, Millet Kütüphanesi ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde bulunmaktadır. ¹⁹

2. Tühfetü't Tâlibîn

¹⁷ Mehmed Tahir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul, 1342), 3/133.

¹⁸ Abdul'müin Lutfi Paşa, *Tenbîhü'l-Âkılîn ve Te'kidü'l-Gâfilîn* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, 257), 3b-4a.

¹⁹ Köksal, *Lutfi Paşa*, 55.

Lütfi Paşa, eserin imana ve ibadete yönelik olduğunu söylemiştir. Tenbihü'l Âkilin'den sonra yazdığını dile getirmiştir. Türkçe fıkıh kitabının olmamasından yakınanlardan hareketle bu eseri kaleme aldığını aktarmıştır.²⁰ Hz. Peygamberin “İnsanlara anlayışlarına göre konuşun” hadisini de bu risaleyi Türkçe yazmada delil olarak kullanmıştır. Bu eser Zübte adlı Arapça eserinde ki konularla ihtiva açısından örtüşmektedir. Bunun yanında Zübte'nin Türkçe'ye çevirisi olarak görmekte hata olacaktır. Nitekim Tuhfe halka yönelik yazılmış olup, irşad faaliyetlerinde kullanılabilirken, Zübte ise İslam ilimlerine ilgi duyup bilgisi olan kişilere yöneliktir. Bunun yanında incelemiş olduğumuz Hayat-ı Ebedi adlı eserinde Tuhfetü't Talibin'in ibadetleri açıkladığını belirtmiştir.²¹

3. Risâle-i Suâl ve Cevab

Soru cevap yöntemiyle hazırlanmış akaid ve ilmihal konularını içeren bir risaledir. Süleymaniye Kütüphanesi ve Millet Kütüphanelerinde nüshaları bulunmaktadır.²² Kayhan Atik bu eseri Erciyes dergisinde 1995 yılında “Lütfi Paşa'nın Risale-i Sual ve Cevab İsimli Eseri” adıyla neşretmiştir.²³ Bu eser Hayatü'l Ebedi eseriyle beraber Millet Kütüphanesinde bulunmaktadır.

4. Risâle-i Niyyet

Müellif, bazı önemli konuları ele aldığını bildirmiştir.²⁴ Arapça kaleme almış olduğu Risale fi Tashihi'n Niyye ve'l Amel Biha adlı Arapça eserinin tercümesi niteliği taşımaktadır. Aynı zamanda Risale-i Kunüz adlı eseriyle de aralarında yakın bağ vardır.²⁵

²⁰ Lütfi Paşa, *Tuhfetü't-Tâlibîn* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 1507), 239b.

²¹ Köksal, *Lutfi Paşa*, 58-59.

²² Köksal, *Lutfi Paşa*, 62.

²³ Kayhan Atik, “Lütfi Paşa'nın Risâle-i Sual ve Cevab İsimli Eseri”, *Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi* 214 (1995), 6-9.

²⁴ Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341), 4.

²⁵ Köksal, *Lutfi Paşa*, 63.

5. Umûrû'l Mühimmât

Lütfi Paşa, eserin tıp alanıyla ilgili olduğunu dile getirmiştir.²⁶ Eserle ilgili başka herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

6. Tevârih-i Âl-i Osman

Bu eserler II. Murad döneminden itibaren görülmeye başlayan anonim türü yazılmış eserlerdir. Oruç b. Adil, Ruhi Çelebi, Lütü Paşa bu eserleri kaleme alan bazı müelliflerdir.²⁷ Lütü Paşa eserinde Yavuz Sultan ve Kanuni dönemindeki savaşlar, kazanılan zaferler, devletin işleyişi, Devlet'in eğitim ve hizmetleri hakkında bilgi vermek üzere ele almıştır. Eserin biri Viyana'da olmak üzere 4 tane nüshası bulunmaktadır.²⁸ Tüm bunların yanında Lütü Paşa'nın eserinde dikkat çeken diğer bir nokta ise her yüzyılda İslam'ı tebşir eden birinin geleceği ile ilgili hadisi işlemesidir. Lütü Paşa burada İslamiyet'in doğuşundan kendi zamanına kadar olan müceddidlerin listesini de ortaya koymuştur. Bu listeye göre kendi dönemindeki müceddid Yavuz Sultan Selim'dir. Lütü Paşa'nın müceddidler listesinin ortak özellikleri, bütün hepsinin devlet hükümdarı olmasıdır.²⁹

7. Hayât-ı Ebedi³⁰

Tezimizde çalışma yaptığımız Hayat-ı Ebedi eseri üzerinde durulmuştur. Bu eser ilk bakışta Ehli sünnet ile Ehli bîdatın farklarını göstermektedir. Özellikle ilk bölümde 72 fırka üzerinde bu denli uzunca durulması dikkatimizi çekmiştir. Çoğu eserde bu firkaların ismi dahi geçmezken bu eserde firkalar hakkında bilgi verilmiştir. Eserin diğer bölümlerin de İtikadi Mezheplere ve Kelâm konularına yoğunca yer verilmiştir. Bu incelemede, eserde anlatılan Mezhepler Tarihi ve Kelâm konularına, Lutü Paşa'nın anlatımıyla yer verilmiştir. Risale-i Fırâk-ı Dâlle eserinde de 73 firkadan bahsetmiştir. Bu eser Hayât-ı Ebedi'nin ilk bölümünün özeti gibidir.³¹

²⁶ Paşa, *Tevârih*, 4.

²⁷ Abdulkadir Özcan, "Tevârih-i Âl-i Osman", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/580.

²⁸ İpşirli, "Lutü Paşa", 27/235.

²⁹ Köksal, *Lutü Paşa*, 65.

³⁰ Lütü Paşa, *Hayatü'l Ebedi*, 58b-111a.

³¹ Köksal, *Lutü Paşa*, 71.

Lütfi Paşa'nın Tevârih'te İsimlerini Saymadığı Eserleri

1. Halâsü'l Ümme fi Ma'rifeti'l E'imme

Bursalı Tahir Bey'in, Osmanlı Müellifleri eserinde bu eserden bahsedilmektedir. Eserin nüshaları Süleymaniye Kütüphanesi, Topkapı Sarayı Müzesi ve Yeni Cami Kütüphanelerinde bulunmaktadır. Dili Arapçadır. Muhtevasında Devlet adamlığı üzerinde durulmuş olup, Osmanlı Padişahlarının halifeliği de üstlendiğinin altı çizilmektedir. Özellikle imametın Kureyş soyundan olması fikrini eleştirmiş, bu konuda Hanefi füru ve fetva kitaplarını kaynak olarak kullanmıştır. Lütfi Paşa daha önce telif ettiğı Zübdetü'l Mesail adlı eserinde imametın Kureyş'ten olduğuna değinmiştir. Buradan konuyla ilgili fikrinin ilerleyen hayatında değıştiğine ulaşılmaktadır. Bursalı 'da eser Asafname'den sonra ikinci sırada sayılmış olup, eserin ismi Hulâsâtü'l Ümme fi Ma'rifeti'l-E'imme olarak geçmektedir.³² Fuad Köprülü Lütfi Paşa hakkındaki eserinde, bu eserle ilgili bilgilerin Bursalı'nın kitabında geçtiğini belirtir.³³ Bu eser 2003 yılında Muharrem Jahja tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.³⁴

2. Risâle fi Beyâni Asli'l-İman

Dili Arapçadır. Beyazıt Devlet Kütüphanesinde. İman konularını işlemiştir. İmanın 18 çeşidini ve imanla ilgili meseleleri konu edinmiştir.³⁵ Bursalı Tahir, Lütfi Paşa'nın eserlerini sayarken bu eseri saymamıştır.

3. Risâle-i Firak-ı Dâlle

Süleymaniye Kütüphanesinde nüshası bulunmaktadır. Dili Türkçedir. İncelemesini yapacağımız Hayat-ı Ebedi ile bağlantılıdır. Hayat-ı Ebedînin ilk bölümü olan 73 firkayı konu edinmiştir.³⁶ Bursalı'nın kitabında bu risâle mevcut değildir.

³² Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul, 1342), 3/133.

³³ Köksal, *Lutfi Paşa*, 67.

³⁴ Muharrem Jahja, *Lütfi Paşa'nın Halâsül-Ümme fi Ma'rifeti'l-E'imme Risâlesinin Tahkik, Tahlil ve Tercümesi (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003)*.

³⁵ Köksal, *Lutfi Paşa*, 71.

³⁶ Köksal, *Lutfi Paşa*, 71.

Abdullah Samet Daniş tarafından 2021 yılında bu eser yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.³⁷

4. Âsafnâme

Lütfi Paşa'nın en çok bilinen ve kaynaklarda sıkça yer verilen eseridir. Dili Türkçedir. Bu eser üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. Siyasi konuların ve Devlet adamlarının takınması gereken tavır ve görevleri kendisine konu edinmiştir. Eser giriş ve 4 bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Veziriazamın görevlerinden bahsetmektedir. Bunun yanında Vezirlerin Padişahla ve halkla olan münasebetinin nasıl olması gerektiği anlatılmıştır. İkinci bölümde savaşların önemlerinden bahsedilirken, üçüncü bölümde ise ekonominin idaresinden bahsedilmiştir. Son bölümde ise reyanın korunması gerektiği belirtilmiş ve seyyid ile şerif gibi zümreler hakkında bilgiler verilmiştir.³⁸ Bursalı'nın kitabında şair Kazım İbn. Ömer el-Kara'nın da bu isimle, I. Mahmud'un vezirlerinden Ahmed Paşa'ya yazdığı eserinin olduğu söylenmiştir.³⁹

Tüm bu eserlerin dışında Bursalı Mehmed Tahir eserinde, Kanun-nâme-i Osmani adlı bir eserden daha bahsetmiştir. Bu esere Müezzîn-Zade tarafından eklemeler yapılmıştır. Siyasi bir eser olduğunu bildirmiştir.⁴⁰ Bursalı bunların dışında Risâle-i Ehli Sünnetten bahsetmiştir. Bununla beraber Risâle-i Ehli Heva ve Ehli Dalâle eserini de ayrı ayrı iki risale olarak belirtmiştir.⁴¹

Tüm bu eserlerin yanında Sehî Bey tezkirelerde, Lütfi Paşa'nın şairliğinden ve şiirlerinden söz etmiştir. Sehî Bey, Lütfi Paşa'nın tabiatının uyanıklığı ve sanatkâr düşüncesinden dolayı gösterişli şiirleri ve sözleri bulunduğunu bildirmiştir.⁴²

³⁷ Abdullah Samet Daniş, *Lütfi Paşa'nın "Risâle-i Firak-i Dâlle" Adlı Eseri ve Değerlendirilmesi* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2021).

³⁸ Mehmet İpşirli, "Asafname", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/456.

³⁹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 3/133.

⁴⁰ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 3/133.

⁴¹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 3/133.

⁴² Ömer Gökhan Yağcı, "LÜTFİ PAŞA", *Ahmet Yesevi Üniversitesi TEİS*, (2014).

B. Hayat-ı Ebedi

Hayat-ı Ebedi Eserinde Yapılan Atıf Kaynakları

Lütfi Paşa, çok yönlü bir müellif kimliğine sahiptir. Hayatı boyunca yaşamış olduğu farklı statüler bu kimliğin oluşmasında etkili olmuştur. Devlet adamı kimliği ve dini kimliği, onun ilmi yönden gelişmesinin, önemli faktörleri haline gelmiştir. Dini kimliğini kullanarak özellikle kelam ve fıkıh alalarında birçok eser telif etmiştir. Bu eserlerde birçok kaynaktan yararlanmışır. Hayat-ı Ebedi adlı eserini incelerken, bu konu dikkatimizi çekmiştir. Eserinde, kaynaklarının isimlerini doğrudan metnin içinde vermiştir. Burada, kullanmış olduğu kaynaklar ve bu kaynakların kısa tanıtımı yapılmıştır. Hayat-ı Ebedi’ de geçen atıf kaynakları şunlardır:

1. Fetâvâ-ı Tâtârhaniyye

Lütfi Paşa’nın Hayat-ı Ebedi’de en fazla atıf yaptığı eserdir. Fetâvâ-ı Tâtârhan’ın yazarı Feridüddin Âlim b. Âlâ el-Enderpetî’nin hayatı hakkında bilgiler sınırlıdır. Arapça, fıkıh ve usul alanında çalışmalar yaptığı bilinmektedir. Ölümü hakkında farklı rivayetler bulunmakla birlikte 786 (1384) yılında vefat ettiği görüşü isabetli bulunmuştur. Eser Delhi bölgesinde yazılmışır. Fıkıh alanında kaleme alınan eser sadece Hanefi mezhebinin görüşleriyle yazıldığı halde hacimli bir eserdir. Aynı zamanda el-Fetva-i Hindiyeye’ye örneklik teşkil etmiştir.⁴³

2. Fetâva’z-Zahîriyye

Hanefî fıkıhçısı Zahirüddin Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ömer tarafından yazılmışır. Buhara’da kadılık yaptığı bilinmekte olup 619 (1222) senesinde vefat etmiştir. Fıkıh fetvalarının toplandığı eserdir. Bedreddin Ayni, bu kitaptaki önemli fetvalardan bir eser meydana getirmiştir. Süleymaniye Kütüphanesinde birçok nüshası bulunmaktadır.⁴⁴

3. Mecmâu’l-Havadis ve’n-Nevâzil ve’l Vâkıat

Eserin yazarı Ahmed b. Musa el-Keşşî’dir. Hanefî fıkıhçısı olması dışında hayatı hakkında yeterli bilgiye ulaşılammıştır. Kâtip Çelebi 550/1155 yılında vefat

⁴³ Ferhat Koca, “el-Fetâvâ’t-Tâtârhaniyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/447.

⁴⁴ M. Esat Kılıçer, “Buhârî, Zahirüddin”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/376.

ettiğini belirtmiştir. Necmeddin b. Ömer en-Nesefî 'den ders aldığı bilinmektedir.⁴⁵ Nevâzil türü eserler, mezhep imamlarından sonra ortaya çıkan fıkhi konulardan derlenmiştir. Keşşi eserinde, Buhara bölgesindeki Hanefî fıkıhçıların görüşlerini bir araya getirmiştir.⁴⁶

4. Misbâhu'd-Din

Eserin kime ait olduğu kesin olarak bilinmemekle beraber Asım Cunejd Köksal Hoca Beyzavi 'ye ait olabileceğini eserinde vurgulamıştır.⁴⁷

5. Nevâzil

Ebû'l- Leys Semerkandi'nin eseridir. Hanefî fıkhıyla ilgilenmiş olup h.373/983 yılında vefat ettiği isabetli görülmüştür. Endülüs'ten Endonezya'ya kadar eserleriyle döneminde etkili olmuştur. Nevâzil türünde yazılmış Hanefî mezhebine ait ilk örnek Ebul-Leys'e aittir.⁴⁸

6. Tefsirü'l-Kebir

Kelam başta olmak üzere felsefe, fıkıh ve tefsir alanlarında birçok esere imza atmış ve tanınmış Eş'ari mezhebine mensup Fahreddin Razi'nin eseridir. Mefatihü-l Gayb olarak şöhret bulmuş tefsirinin diğer ismi Tefsirü'l-Kebir'dir. Razi'nin en önemli tefsiri olup 32 cilt halinde yayınlanmıştır.⁴⁹

7. Tetimmetü'l-Fetâvâ

Burhaneddin Buhari'ye ait eserdir. Amcası Ömer b. Abdulaziz tarafından kaleme alınmış, çeşitli fetvalardan oluşan bir eserdir. Amcası eserini tamamlayamadan şehit olduğu için Burhaneddin Buhari bu esere her konuda eklemeler yapıp tamamlamıştır.⁵⁰

⁴⁵ Abdumalik Tychıbaev, *Ahmed B. Mûsa El-Keşşî'nin Mecmû'u'l-Hevâdis Ve'n-Nevâzil ve'l-Vâkı'ât Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2021), 20-22.

⁴⁶ Eyüp Said Kaya, "Nevâzil", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/35.

⁴⁷ Köksal, *Lutfi Paşa*, 110.

⁴⁸ İshak Yazıcı, "Semerkandî, Ebû'l-leys", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/473.

⁴⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/94.

⁵⁰ Mustafa Uzunpostalcı, "Burhâneddin el-Buhârî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/436.

8. Vâkıat

Hanefi alimi Nâtîfî'ye ait eserdir. Vakıatü'n-Nâtîfî olarak meşhur olmuştur. Nevâzil türü bir eser olup bu alanda yazılan diğer eserlere kaynaklık teşkil etmiştir.⁵¹

9. Fetva-i Atabiyye

H. 586 yılında vefat eden Attabî'ye ait eserdir.⁵²

10. Fetvâ-i Hülâsa

Tahir b. Ahmed b. Abdurreşid el-Buhari'ye aittir. Hanefi fikhını ihtiva eden nazari bir fikh eserdir.⁵³

11. Fıkhü'l Ekber

İmam Ebu Hanife'nin akaid alanındaki en tanınmış eserlerindedir.

12. Fetvâ-i Bezâziyye

Hafızuddin Muhammed b. Muhammed b. Şihab el- Kerderi el-Harizmi el-Bezzazi'ye ait eserdir. Hac maksadıyla gittiği Mekke'de 827 (1424) yılında vefat etmiştir. Hanefi fikhına uygun yazılmış, aynı zamanda sorulan sorular üzerine fetva verilmiş bir eserdir.⁵⁴

13. Fetâvâ'l-Hâniyye

Eserin yazarı Ebü'l Mehasin Fahrüddin Hasan b. Mansur b. Mahmud el-Özkendi el-Fergani'dir. Kadihan olarak tanınmıştır. 592/1196 yılında vefat etmiştir. Eser, Fetâvâ Kadihan olarak da tanınır. Hanefi mezhebinde yazılan en muteber ve en hacimli eserlerden biridir. Şafii ve Maliki'nin bazı fetvalarına da eserde yer verilmiştir.⁵⁵

14. Cem-î el-İman

⁵¹ Tahsin Özcan, "Nâtîfî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/438.

⁵² Köksal, *Lutfi Paşa*, 107.

⁵³ Kaya, "Nevâzil", 33/35.

⁵⁴ Ahmet Özel, "Bezzâzî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/114.

⁵⁵ Ahmet Özel, "Kâdihan", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/122.

Lütfi Paşa Hayât-ı Ebedi’de bu eserden bahsederken yazarın Şems-i E-imme-i Halvani’ye ait olduğunu söylemiştir. Fakat araştırmalarımız neticesinde Halvani’ye ait bu isimde bir eser tespit edilememiştir.⁵⁶

15. Mecmu’u Mesail

Lütfi Paşa bu eserin yazarını Mevlâna Şeyhi Arif Sinan olarak tanıtmıştır. Bu eser ve bu isim hakkında yaptığımız araştırmalarda kayda değer bilgi bulunamamıştır.⁵⁷

Lütfi Paşa’nın atıfta bulunduğu aşağıdakiler eserlerin kime ait olduğu veya muhtevası hakkında bilgi bulunamamıştır. Bu eserler de şunlardır:

1. Kitab-ı Nisabe⁵⁸
2. Kitâb-ı Mülteğid⁵⁹
3. Hazane-i Fıkıh⁶⁰
4. Risale-i Şeyh Gazi el-Gazatta⁶¹
5. Müzmiret⁶²

Lütfi Paşa’nın yukarıda yapmış olduğu atıflardan gördüğümüz kadarıyla, Hayât-ı Ebedi eserinde, Hanefî fikhına ait kaynakları kullanmaya özen gösterdiği anlaşılmaktadır. İtikadi konularla ilgili verileri dâhi, Hanefî fıkıhçıların eserlerinden almış olması kendisinin ve döneminin Hanefiliğe ne denli önem verdiğini bize göstermektedir.

Hayat-ı Ebedi Eserinin Nüshaları ve Nüshalar Arasındaki Farklar

Çalışmamıza konu edindiğimiz Lütfi Paşa’nın Hayat-ı Ebedi adlı eserinin üç nüshasına ulaşılmıştır. Bunların bir tanesi bizim çalışmamıza kaynaklık eden Millet

⁵⁶ Lütfi Paşa, *Hayatü’l Ebedi*, 91b.

⁵⁷ Lütfi Paşa, *Hayatü’l Ebedi*, 109a.

⁵⁸ Lütfi Paşa, *Hayatü’l Ebedi*, 74b.

⁵⁹ Lütfi Paşa, *Hayatü’l Ebedi*, 76b.

⁶⁰ Lütfi Paşa, *Hayatü’l Ebedi*, 83b.

⁶¹ Lütfi Paşa, *Hayatü’l Ebedi*, 94a.

⁶² Lütfi Paşa, *Hayatü’l Ebedi*, 94b.

Kütüphanesinde, Ali Emiri koleksiyonunda 257/2 numaralı demirbaş kayıtlıdır. Bir diğer nüsha Süleymaniye Kütüphane'sindedir. Süleymaniye Kütüphanesindeki nüshanın demirbaş numarası 1524 ve Koleksiyon adı Hacı Mahmud Efendi'dir.⁶³ Son olarak ulaştığımız nüsha ise Konya Karatay Yusufâğa Kütüphanesinde 7072/2 Numarasında kayıtlı demirbaşdır. Lütfi Paşa hakkında eser telif eden Cüneyd Köksal, bu nüshadan eserinde bahsetmemiştir. Bu nüshada müellifin ismi Latifi Abd el-Mün olarak yazılmıştır. Çalışmamızda her üç nüshada göz önüne alınarak karşılaştırmalar yapılsa da büyük oranda Ali Emiri koleksiyonundan yararlanılmıştır.

Nüshalar genel hatlarıyla birbiriyle örtüşürken bazı noktalardan farklılıklar göze çarpmaktadır. Ali Emiri nüshasının 58. varaktan başlayıp 111. varaka kadar olduğu yaklaşık 53 yaprak olduğu görülmektedir. Sayfaların her iki yüzünün de kullanıldığı tespit edilmiş olup, risalenin başında yazar kendisinin Kanuni'nin veziri olduğunu belirtmiştir.⁶⁴ Buna karşın Süleymaniye Kütüphanesinde nüshanın adı "Kitabu'l-İrfan fi Marifeti'l- Fetâvâ ve'l-Edyân" olarak geçmektedir. Burada eserin kendine aitliği konusunda başlangıçta bir atıf yokken, önsöz olarak kabul edebileceğimiz ilk sayfada kendinden bahsetmiştir.⁶⁵ Bu nüshada risalenin 1090 senesinde tamamlandığına dair bilgi de vermiştir.⁶⁶ Bu bilginin sehven yazıldığı tahmin edilmektedir. Zira bu veri müellifin yaşadığı dönemle uyuşmamaktadır. Buna karşın Millet Kütüphanesindeki risalede 953 senesinde tamamlandığına dair ifade yer almaktadır. Yusufâğa nüshası ise demirbaşın 43-83 sayfaları arasında olup Millet Kütüphanesindeki nüsha ile örtüşmektedir. Bu nüshada, sayfanın kenarlarının kullanılması dikkat çekmektedir. Millet Kütüphanesi ile Yusufâğa Kütüphanelerinin nüshaları birbirine çok yakın olduğu için tezimizdeki karşılaştırma yapılırken sadece Millet Kütüphanesinden alınan nüsha ile Süleymaniye Kütüphanesinden alınan nüshalar baz alınmıştır.

Millet Kütüphanesi'ndeki nüshada, öncelikle ehli sünnet cemaatin özellikleri üzerinde durulmuştur. Ehli iman ile ehli nefis arasındaki olgu farklılıkları belirtilmiştir.

⁶³ Köksal, *Lütfi Paşa*, 59.

⁶⁴ Lütfi Paşa, *Hayatü'l Ebedi*, 58b.

⁶⁵ Lütfi Paşa, *Kitâbu'l-İrfan fi Ma'rifeti'l -Fetâvâ ve'l-Edyân* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, no. 1524), 1.

⁶⁶ Paşa, *Kitâbu'l-İrfan fi Ma'rifeti'l -Fetâvâ ve'l-Edyân*, 131.

Ehli sünnet ile Ehli hevanın kıyası mümkün olduğunca ayrıntılarıyla ortaya konulmuştur. Buna karşın Süleymaniye Kütüphanesi'nden alınan nüshada bu tarz bir kıyaslama veya açıklama üzerinde durulmamıştır. Ehli sünnetin özellikleri hususunda ayrıntıya girilmemiştir.

Her üç nüshada risalenin yedi bölümden oluştuğu belirtilmiştir. Bu bölümlerin muhtevası ve içeriği hakkında bilgiler Millet Kütüphanesi ve Yusufpaşa Kütüphanelerinden alınan nüshalarda gösterilmişken, Süleymaniye Kütüphanesinde bu ayrıntılara girilmemiştir. Bizim tezimizin omurgasını oluşturan 73 fırka mevzusunda da farklılıklar göze çarpmaktadır. Millet kütüphanesindeki nüshada bu konuda tasnifleme öne çıkmıştır. Süleymaniye'den alınan nüshada ise herhangi bir tasniften bahsedilmemiştir.

Tasniflemenin $6 * 12 + 1 = 73$ şeklinde olduğunun altı çizilmiştir. 6 ana fırka ve bunların her birisinin 12'şer tali fırkası olduğu belirtilmiştir. Nüshalarda birinci faslı oluşturan 73 fırka mevzusunda küçük ayrıntılar göze çarpmaktadır. Örneğin Millet Kütüphanesindeki nüshada tasnifleme Haricilerle başlarken, Süleymaniye Kütüphanesinden alınan nüshada Nusayri fırkası ile başlamıştır.⁶⁷

Yaptığımız çalışmada Millet Kütüphanesindeki nüsha esas alınmıştır. Burada Millet Kütüphanesindeki nüshada olmayıp, Süleymaniye'den alınan nüshada bulunan birkaç hususa kısaca değinilmiştir.

Nusayrilerin insan için bir cüzi kudreti kabul etmedikleri ve cennet ile cehennem de fani olacağını kabul ettikleri belirtilmiştir.⁶⁸ Daha sonra Cebriyye fırkasına yer vermeden Rafiziyye fırkasına geçmiştir. Fırkaların çoğunun başında fırka-i dalle, Fırka-i dalle-i kazibiyye, millet-i dalle, Millet-i dalle-i faside, Fırka-i faside mürted, fırka-i Havaric gibi ifadeler kullanılmıştır. Azınlıkta olsa bazı fırkaların hangi ana fırkaya bağlı olduğu da belirtilmiştir. Millet kütüphanesindeki nüshada bütün fırkaların ismine yer verilmişken bu nüshada birçok fırka isimsiz olarak sayılmıştır. Bu nüshadaki tali fırkalar her ne kadar belirtilmese de birçok fırkanın Şia bağlantılı olduğu geçmiş bilgilerimizden çıkartılabilmektedir. Çünkü Hz. Ali ve

⁶⁷ Paşa, *Kitâbu'l-İrfan fî Ma'rifeti'l-Fetâvâ ve'l-Edyân*, 4.

⁶⁸ Paşa, *Kitâbu'l-İrfan fî Ma'rifeti'l-Fetâvâ ve'l-Edyân*, 4.

çocuklarına duyulan sevgi gösterilirken, buna karşın diğer halifeler ve Emevî iktidarı ve liderleri eleştiri konusu olmuştur.

Süleymaniye Kütüphanesindeki nüshada bazı fırkaların ismi ve görüşleri ile Millet Kütüphanesindeki fırkaların isimleri örtüşmemektedir. Örneğin Süleymaniye fırkası yerine Ahiriyye adlı bir fırkaya yer verilmiştir. Bazı fırkaların ise alt alta sıralandığında isimlerin karıştığı fark edilmektedir. Örneğin 61. Fırka olarak sayılan Şuaybiyye fırkası Süleymaniye Kütüphanesinde 62. Sırada sayılmış olup ismi ise Şeybaniye olarak belirtilmiştir.⁶⁹

Bu farklılıklarla beraber her üç nüshada Neccariye fırkasıyla 72 fırkayı nihayete erdirmiştir.⁷⁰ Birinci fasıl sonunda peygamberin farklı dualarına yer verilmiş ve Hz. İsa ile Havarileri arasında geçen küfür – günah diyalogu ile her üç nüshada da birinci fasıl nihayete ermiştir.⁷¹

Üç nüsha arasındaki bazı farklılıklar ikinci fasılda da devam etmektedir. Nüshalarda örnekler verilirken aynı kelimelerin kullanılmadığı, eş anlama gelen kelimelere yer verildiği gözlenmiştir. Süleymaniye Kütüphanesinden alınan nüshada cümledeki anlama zıt olabilecek bazı hatalı kelimelerinde kullanıldığı görülmüştür. Yine aynı nüshada herhangi bir ek bilgiye veya şerhe yer verilmezken, tezimiz de asıl kaynak olarak kullandığımız Millet Kütüphanesinde bu bilgilere sıkça başvurulmuştur.

Millet Kütüphanesindeki risalede fasıllar farklı renkli kalemle belirgin bir şekilde ayrılıp ihtivası kısa bir iki cümle ile açıklanmıştır. Buna karşın Süleymaniye'den alınan nüshada ise ikinci ve üçüncü fasıla iç içe geçmiş durumdadır. Herhangi bir ayırım yapılmamıştır. Süleymaniye Kütüphanesinde 3. fasılda örneklere daha fazla yer verildiği saptanmıştır. 4.fasılda ise fasılanın ayırımı ve konunun ihtivası hakkında her iki nüshada aynı bilgilere yer verilmiştir.

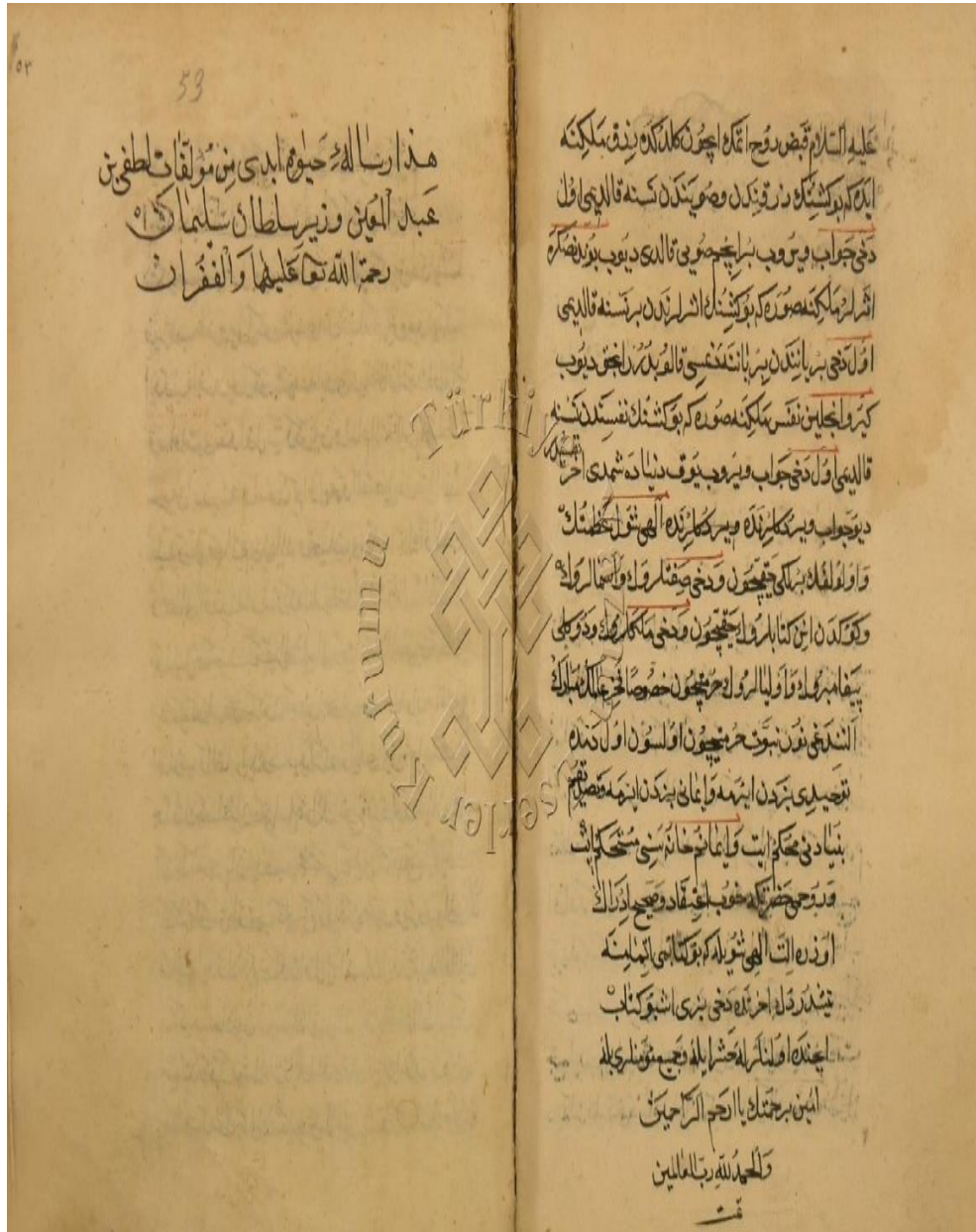
Süleymaniye nüshasında 5. ve 6. fasıllar ortak alınmıştır. Bu fasılların örnek sayısının daha fazla olduğu gözlenmiş olup, daha çok ayrıntıya girdiği söylenebilir. Son fasıla ise sadece fasıla olarak belirtilmiş olup fasılanın sayısı dâhi belirtilmemiştir. Bu bölümde de örneklerle daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

⁶⁹ Paşa, *Kitâbu'l-İrfan fî Ma'rifeti'l -Fetâvâ ve'l-Edyân*, 33.

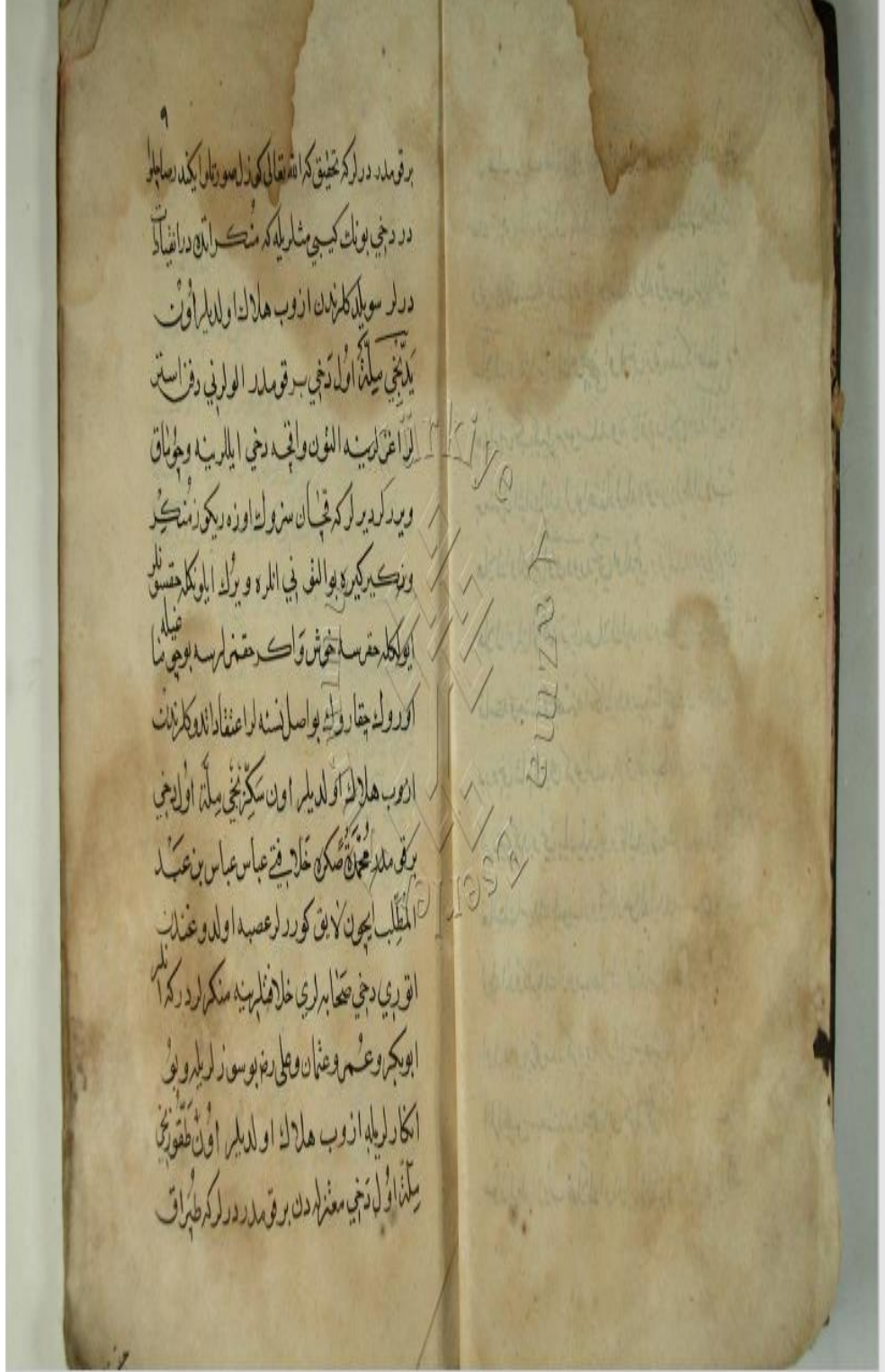
⁷⁰ Lütü Paşa, *Hayatü'l Ebedi*, 72.

⁷¹ Bknz: Paşa, *Kitâbu'l-İrfan fî Ma'rifeti'l -Fetâvâ ve'l-Edyân*, 45; Lütü Paşa, *Hayatü'l Ebedi*, 74.

Sonuç itibari ile her üç risale bire bir örtüşmemekle beraber konu bütünlüğünün olduğu söylenebilir. En ilginç olan farkın ise 73 fırka konusunda yazarın risalelerinin birbiriyle aynı olmamasıdır. 73 fırka meselesindeki görüş çeşitliliği, müellifin kendi eserlerinde dahî farklı olması, konunun çok çetrefilli olduğunu gözler önüne sermektedir. Tüm bunlarla birlikte sayfa düzeni, yazı açıklığı, konu bütünlüğü gibi konularda Süleymaniye Kütüphanesindeki risalenin daha başarılı olduğu ve günümüze görsellik olarak da hitap ettiği söylenebilir.

Şekil 1: Millet Kütüphanesindeki risaleden örnek sayfa (Ali Emiri Koleksiyonu 257/2 numaralı demirbaşa kayıtlıdır.)

Şekil 2: Süleymaniye Kütüphanesindeki Risaleden örnek sayfa (Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonunda 1524 numaralı demirbaşa kayıtlıdır.)

Şekil 3: Yusufaga Kütüphanesindeki Nüşadan örnek sayfa (Konya Karatay Yusufaga Kütüphanesi, 7072/2 numaralı demirbaşa kayıtlıdır.)

1. HAYAT-I EBEDÎ'DEKİ İTİKADÎ İSLAM MEZHEPLERİ

1.1. Ehli Sünnet Mezhebi ve Nitelikleri

Lutfi Paşa eserine, Ehli sünneti tarif ederek başlamıştır. Ehli sünnetin 10 hasletinin olduğunu, bunları yerine getirenlerin Ehli Sünnet dairesi içerisinde kalacağını söylemiştir. Bu hasletleri şu şekilde saymıştır:

Evvela 5 vakit namazı cemaatle kılmaktır. 2. Ashabı Resulullah'tan birine tariki naile etmektir dahi onlardan birini aksaklık ile zikretmemektir. 3. Sultan üzerine kılıç çıkarmamaktır. 4. İmanında şek etmemektir. 5. İmana götürmektir her kim hayır ve şerdür Allah Teâlâ takdiriyledir. 6. dine müteallik yerlerde mücadele ve niza' etmemektir. 7. Ehli tevhidden kimsene tekfir etmemektir. 8. ehli kıbleden olan kimsenin üzerine salati terk etmemektir. 9. havf alel havf üzerine meshi caiz görmektir seferde ve hazırda...10. her kimsene ki berru facirdir, ona iktida eyleyüp ardında namaz kılmaktır.

Ehli sünnetin ilk özelliği olarak cemaatle namazı ele almıştır. Cemaatle namaz her şeyden önce birlik ve beraberliği, İslamiyet'in mihenk taşı olan ümmetçiliği çağrıştırmaktadır. Bu konu hakkında onlarca ayet ve hadis bulunmaktadır. Nitekim Peygamberimiz cemaatle kılınan namazın tek başına kılınan namazdan yirmi yedi kat daha faziletli olduğunu belirtmiştir.⁷² Bu konuda ameli mezheplerden Hanefiler ve Malikiler 5 vakit namazı cemaatle kılmakla ilgili müekked sünnet derken, Şafiler farz-ı kifaye hükmünü vermiştir. Hanbeliler konuyu bir adım daha ileri götürerek cemaatle namaz kılmayı farz-ı ayn olarak belirtmiştir.

Ehli sünnet çerçevesinin diğer bir özelliği de Peygamber'in sahabesini, ümmetini sevmektir. Onlara kötü dil uzatmamak, olumsuz düşünceye mahal uyandırmamaktır. Çünkü onlara karşı oluşacak böyle bir söylem, onlar tarafından bize ulaşan ayet ve hadisleri problemlili hale getirir. İslam uleması sahabeler hakkında olumsuz düşünceyi caiz görmemiştir. İtikadi olarak baktığımızda müellifin burada, Hz. Osman'ı öldüren Hariciler fırkasını ve Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'e karşı tavır takınan Şia'yı keskin dille eleştirdiği görülmektedir.

⁷² Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim*, ed. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.), "Mesacid", 247; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, ed. Muhammed Zühayr (Beirut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001), "Ezan", 30.

Fıkıh kitaplarında imamet terimi, ibadet bölümlerinde namaz imamlığı; devlet yönetimiyle ilgili bölümlerde devlet başkanlığı anlamında kullanılmıştır.⁷³ Genellikle imamet kavramının anlam kargaşası olmaması için, devlet başkanlığı için İmamet-i Kübra kullanılmıştır. Dinin temel ilkeleri arasında olmamasına rağmen bu denli üzerinde durulmasının sebebi Şia'nın 'Kitabu'l İmame' başlığı altında imameti temel ilke kabul etmeleridir. Şia'ya muhalif fırkalarda konuyu 'es-Siyasetü's-Şer'iyye' adıyla ele almıştır.⁷⁴ Devlet başkanlığına halife ve en yaygın şekliyle de "emirü'l-mü'minin" ifadeleri kullanılmıştır. Lutfi Paşa burada Ehli sünnet dairesini sayarken üçüncü haslet olarak devlet başkanına kılıç çıkarmamayı saymıştır. Devlet başkanının karşısında bulunmak, bozgunculuk çıkarmak ve fitne uyandırmaktır. Çünkü devlet başkanları Resulullah'ın halifeleridir. Bu tarz bir karşı çıkma İslamiyet'in birlik ve beraberliğine neşter vurmaktır. Bu maddede Hariciler ve Şia başta olmak üzere imamet konusunda farklı görüşte olanlar, Ehli sünnet kapsamından çıkarılmıştır.

Lütfi Paşa, Ehli sünnetin diğer özelliği olarak imanda şek etmemeyi saymıştır. Ehli sünneti hassa olarak ifade edilen Selefiyye ve Eşarilerin de büyük çoğunluğu imanda istisnayı kabul etmektedir. Buradaki farklılık iman tanımlama şeklerinden doğmaktadır. Selefiyye ve Eşarilerin büyük çoğunluğu iman tanımına amelleri de kattığı için, amellerin kabul olup olunmayacağı hususu belirsiz olduğundan, imanda istisnayı kabul etmişlerdir.

Eserde ehli sünnet olabilmek için hayır ve şerrin Allah'tan olduğunu kabul etmek gerektiği vurgulanmıştır. İtikadi olarak düşünüldüğünde Mutezile (Kaderiyye) eleştirilmiştir. Zira genel kabul olarak amentü esaslarında Mutezile, hayır ve şerre yer vermemiştir. Eserde de geçtiği üzere Mutezile, Allah'a atfen yalnızca hayrı yarattığını, şerri kulların kendisi kazandığı veya şeytan tarafından nefislere yüklendiğinden bahsetmektedir. Mutezile açısından düşünüldüğünde ise, Mutezilenin temel prensiplerden biri olan adalet görüşüne bu husus uygun düşmemektedir. Çünkü insan kendi fiilini yaratır. Allah insanı kendi iradesinde hür bırakmıştır. Bu nedenle onları sorumlu varlıklar kabul etmiştir.⁷⁵

⁷³ Mehmet Âkif Aydın, "İmâmet", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/203.

⁷⁴ Mustafa Öz- Avni İlhan, "İmâmet", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/201.

⁷⁵ Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: DİB Yayınları, 2016), 212.

Dinle ilgili konuların geçtiği ibadethane, dersane, meclis vb. yerlerde olumsuzluğa ve tartışmaya mahal verecek dünyevi konulara yer vermemekte Ehli sünnetin bir özelliğidir. Bu konu da özellikle günümüzde var olan siyasi ve sosyal tartışmaların caminin içerisinde sıklıkla karşılaşılmaktadır. Bu durum, Peygamberin kardeşliği pekiştirmek ve dayanaklığı arttırmak amacıyla yaptığı muahat birliğine ters düşmektedir. Bu konuda göze çarpan en iyi örnek Mescid-i Dırar'dır. Nitekim ayette “لَا يَزَالُ بُنْيَانُهُمُ الَّذِي بَنَوْا رِيبَةً فِي قُلُوبِهِمْ إِلَّا أَنْ تَقَطَّعَ قُلُوبُهُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ” “Yaptıkları bina, (ölüp de) kalpleri parçalanıncaya kadar yüreklerine devamlı olarak bir kuşku (sebebi) olacaktır. Allah çok iyi bilendir, hikmet sahibidir.”⁷⁶ diye bildirilmektedir. Mescid-i Dırar nifak toplumunun Peygambere karşı oynadığı bir oyundur.

Müellife göre, Ehli sünnetin diğer bir özelliği tevhid ehli olan bir kimseyi tekfirlikle suçlamamaktır. Ehli tevhid bütün Müslümanların ortak paydası olan Allah'ın varlığına ve birliğine inanıp, Ona hiçbir şeyi benzetmeyip, ortak koşmamaktır. İtikadi olarak düşündüğümüz de Mürci'e bu kapsamda ehli bidat olarak konuya dahil edilmiştir. Mürcie, siyasi ve itikadi bir fırka olarak Hz. Osman ve Hz. Ali başta olmak üzere, büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah'a bırakıp, manevi sorumlulukları hakkında fikir beyan etmeyen topluluklara verilen ortak bir isimdir.⁷⁷

Kaynaklarda, Hz. Peygamber'in tekfir konusundaki tutumunu ortaya koyan çeşitli hadiseler yer verilmiştir. Bunlardan biri, Resulullah'ın Mekke'nin fethi için yaptığı hazırlıkları öğrenip bir mektupla aynı yerdeki yakınlarına gizlice haber vermeye kalkışan, ancak bu girişimi hemen öğrenilen Hâtıb b. Ebû Beltea hakkındaki uygulamasıdır. Hz. Ömer onun münafıklığına hükmederek boynunu vurmak için izin talep edince Resûl-i Ekrem, Hâtıb'dan açıklama istemiştir. Hâtıb, bu işi Mekke'de bulunan akrabalarını korumak amacıyla yaptığını belirtmiştir. Hz. Peygamber, Bedir Savaşı'na katılan Hâtıb'ın bu davranışını hata diye nitelendirip onu affetmiştir.⁷⁸

Anlaşılacağı üzere Ehli tevhid olan bir kimsenin tekfir edilmesine sünnet izin vermemiştir. Hatta Ebu Hanife başta olmak üzere Ehli sünnet alimleri Ehli kibleyi

⁷⁶ et-Tevbe 9/110.

⁷⁷ Sönmez Kutlu, “Mürcie”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/41.

⁷⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Tekfir”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/351.

tekfir etmeyi uygun bulmamıştır. Zira Ehl-i kiblenin dinin kesinlikle bilinen bütün ilkelere inandığı kabul edilir.⁷⁹

Ehli sünnetin diğer bir özelliği olarak, İslamiyet'in kolaylıklarından biri olan mest üzerine mest etmek sayılmıştır. Müellif burada her koşulda mest üzerine mestin caiz olduğunu açıklamıştır. Mestin fıkhi boyutundan ziyade, itikadi boyutu ele alındığında Şia'yı düşünmek mümkündür. Şia'nın İmamiyye kolu abdest ayetini zahiri olarak düşünüp, ayakların yıkanmaksızın çıplak elle mest edilmesini yeterli bulmuştur. Mest üzerine mest hususunu Sünni mezhepler kabul ederken, Hariciler ve Şiiiler tarafından kabul edilmemiştir.⁸⁰

Müellif, Ehli sünnet özelliklerini sayarken son olarak batıl yoldan dönen bir kimsenin imamlığını ele almıştır. Böyle bir kişinin dışlanmadan arkasında namaz kılınabileceğini belirtmiştir. Nitekim kaynaklarımızda kimlerin imamlık yapabileceği belirtilmiştir. Şartlarını sağlayan kişiler ardında namaz kılınabilir. Lütfi Paşa burada konuyu takva boyutunda ele almış olabileceği tahmin edilmektedir. Kelami boyutta düşünüldüğünde facir kimseyi, Mutezile ve Mürci'e çerçevesinde ele alınabilir. Büyük günah işleyen kişinin durumunu bu mezhepler ele almıştır. Mutezile büyük günah işleyen kişinin kafir olduğunu belirtmiştir. Mürci'e ise iman dairesinde olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla, Mutezile'ye göre böyle bir kişi tövbe etmediği sürece imamlık yapamazken, Mürci'e imamlık yapmasına engel görmemektedir.

1.2. Ehli Bidat ve 72 Fırkası

Bilindiği üzere Mezhepler Tarihi'nin en kafa yorucu konularından bir tanesi ümmetin 73 fırka meselesidir. Lütfi Paşa eserinde ilk olarak bu konuya uzunca yer ayırmıştır. 73 fırka hakkında çok farklı görüşler ve söylemler vardır. Fakat bu 73 firkadan kasıtın ne olduğu, sürekli tartışılmalı bir konudur. Bazısı bu rakamın kesret olduğunu öne sürerken, bazısı bu rakamın var olduğuna inanıp bu sayıya ulaşmaya çalışmıştır. Lütfi Paşa'da bu sayıya ulaşmıştır. Hatta bu sayıyı aştığını, 700'e yakın fırka olduğunu Hayat-ı Ebedi'de söylemiştir. Burada eserde zikredilen 72 Ehli Bidat fırka ele alınacaktır. Bu fırkalar ilk olarak altı ana mezhep içinde alınmıştır. Bu altı

⁷⁹ Yavuz, "Tekfir", 40/352.

⁸⁰ Mehmet Erdoğan, "Mesh", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/302.

mezhebin 12'şer kola ayrıldığı söylemiştir. Fakat bu kolların tasnifini tamamıyla belirtmemiştir. Örneğin Haricilerin 5 fırkayı açıkça bu Havariciden bir fırka diye belirtirken geriye kalan 7 firkanın hangileri olduğunu ancak eserdeki anlatımdan çıkarılabilmektedir. Kaldı ki bu sayı 12 rakamını da geçerek 14'e ulaşmıştır. Eserden hareketle 73 fırka tasnifini yaptığımızda, özellikle Rafizilerin sayısının 12'yi aştığı görülmektedir. Yine eserden hareketle Mürcie, Müşebbehe ve Cebriye'nin de 12'yi bulması mümkün görülmemektedir. Buradan çıkardığımız sonuç ise Ehli sünnet geleneğine sıkı sıkı bağlı olduğunu düşündüğümüz Lütfi Paşa, Doğu Hanefi geleneğinin tasnifine yakın bir tasnifleme yapmıştır. Bu bölümde Lütfi Paşa'nın tasnif ettiği 6 ana fırka ve bu fırkaların alt kolları gösterilecektir.

Lütfi Paşa eserde her ne kadar 12'şer tali kollar şeklinde tasnif etmeye çalıştığını söylese de bunun mümkün olmadığı görülmüştür. Nitekim saymış olduğu bazı fırkaların hangi mezheple bağlantısı olduğunu söylememiştir. Yine bazı fırkalar hakkında söylemiş olduğu mezhep bağlantısının farklı mezheplerle de iktisabı olduğu kaynaklarda ulaşılabilmektedir. Örnek verecek olursak 72. fırka olarak değindiği Neccariye fırkasının, kaynaklarda Mutezile, Cebriye ve Mürci'e olarak geçtiği gibi tek başına müstakil bir fırka olarak da ele alanlar olmuştur.

Lütfi Paşa'nın açıkça zikrettiği fırkaların tasnifi, o haliyle yapılmıştır. Geriye kalan gruplar ise, kaynaklardan öğrendiğimiz bilgiler ışığında tamamlanmıştır. Eserde zikredilen ve herhangi bir ana fırkayla ihtisap kuramadığımız fırkalar ise farklı bir başlık altında toplanmıştır. Araştırmalarımız sonucu bu fırkaların, başka dinlerde var olan veya felsefi düşünce ürünü olan gruplar olduğu tespit edilmiştir.

1.2.1. Hariciyye Mezhebi

Harici ifadesi "çıkılmak, isyan etmek" anlamındaki hurûc kökünden türemiştir. Topluluk ismi olarak, Hariciyye ve Havâric kullanılmıştır. Bu isimlerin yanında muhalifleri tarafından 'dinden çıkmış' anlamında Marika ismi de verilmiştir. Kendileri ise 'Allah yolunda canlarını ve mallarını satan anlamında Şurat, hakem olayına karşı çıktıkları için Muhakkime, Hz. Ali'den ayrılıp da ilk toplandıkları yer olan Harura'ya

nispetle Haruriyye, reisleri Abdullah b. Vehb er-Rasibi'ye izaf olarak da Vehbiyye isimlerini kullanmışlardır.⁸¹

Müslümanların, köklü bir devlet geleneği, ilk dönemlerde yoktu. Devlet geleneğinin prensipleri arasında var olan birlik ve beraberlik şuuru, bedevi olarak yaşayıp daha sonra Müslüman olan kabilelerde oturması vakit almıştır. İşte böyle bir ortamda Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle başlayıp, Sıffin savaşıyla devam eden bölünmeler silsilesinde Hariciler ortaya çıkmıştır. Haricilerin doğuşunda, otoriter zayıflık ve sosyal hayat etkili olmuştur. Haricilerin en yoğun dönemleri Hz. Ali'nin hilafeti ve Emevîler dönemi olduğu söylenebilir. Hz. Ali ile Muaviye taraftarları arasında yaşanan Sıffin savaşında Hz. Ali'nin tahkimi kabul etmesi Haricilerin kendilerine has siyasi oluşumun ve büyümenin ilk nüveleri olmuştur. Başlangıçta Ali, Muaviye ve hakemleri protesto eden bu siyasi oluşum daha sonra 'Hüküm ancak Allah'a aittir' ifadesini sloganlaştırıp kendilerine has itikadi görüşler benimsemişlerdir.⁸²

Emevîler döneminde özellikle Küfe ve Basra'da faaliyet gösteren Hariciler hemen her fırsatta bir araya gelip, isyan çıkarmışlardır. Fakat Emevîlerin sert politikası ve devlet gücü karşısında etkisiz kalmış ve dağılmışlardır. Haricilerin bu isyanları başarılı olamadıysa da Emevîlerin yıkılışını hızlandırmıştır. Abbasiler döneminde varlıklarını devam ettiren Hariciler, bu dönemde İbaziyye fırkası dışında etkili olamamıştır.

Haricilerin ortak paydada buluştuğu bazı görüşleri vardır. Bunları 4 başlık halinde özetlemek mümkündür. Bu başlıklar şunlardır:

1. Kuran'ı Kerim tevil veya tefsir gerektirmeksizin, zahiri olarak anlaşılabilir, içerisinde Allah'ın hükümleri olan kaynaktır.⁸³
2. Adalet kavramından hareketle her Müslümanın ayırım yapılmaksızın seçimle imam olabileceğini savunmuşlardır. Burada önemli olan adil olması, Allah'ın hükümlerine sıkı sıkıya sarılması, zahiri bir bakış anlayışının olmasıdır. Eğer ki doğru yoldan ayrılırsa hilafetten düşürülüp, öldürülmesi dâhi haktır. Bu anlayışla Hz. Ebu

⁸¹ Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâriciler", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/169.

⁸² Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 158.

⁸³ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 164.

Bekir'in ve Hz. Ömer'in imametliğini meşru görürlerken Hz. Osman'ın sadece ilk 6 yıllık imametliğini ve Hz. Ali'nin ise tahkime kadar olan imametliğini meşru görürler. Nitekim Hz. Ali'yi bu konudan dolayı Harici olan İbn. Mülcem katletmiştir.⁸⁴

3. Ameller imandan bir cüzdür. Yerine getirmeyenler kafir kabul edilmiştir. Büyük günah işleyenler ebedi olarak cehennemlidir.⁸⁵

4. Kendileri gibi düşünmeyenlerin imanlarını sorgulamışlardır. Buna isti'raz denir.⁸⁶

Lütfi Paşa, eserinde Harici tanımını şu şekilde yapmıştır :

Evvel bir kavimdir ki ibtida bu ümmet içinde fitne uyarıp ehli sünnet ve cemaatten ayrıldılar dahi hazreti Osman üzerine huruç edip katlettiler. Bu fiili ahsen görüp işledikleri için azıp helâk oldular.’’

Lütfi Paşa, Ehli sünnet çerçevesinden bakarak Haricileri eleştirmiştir. Ehli sünnet ameli imandan saymazken, Hariciler ameli imandan saymıştır. Kuran hakkındaki zahiri bakışları da Ehli sünnete uygun düşmemektedir. Müellifin eleştirdiği bir diğer konu eserde de açıkça zikredilen imamet konusudur. Nitekim imamet konusundaki görüşleri hasebiyle Hz. Osman'ı katletmiş olduklarını söylemiştir. Hz. Osman'ın katilinin asiler topluluğu olduğu net olarak bilinmektedir. Fakat öldürenlerin Haricilerden olup olmadığı veya da asıl ölüm darbesinin kim tarafından geldiği karanlıkta olan bir olgudur. Lütfi Paşa bu konu da eleştirilebilir. Ayrıca imamet konusunda, Hz. Ali'nin katilinin Harici olduğu kesin bilinmektedir. Yalnız buna müellif değinmemiştir. Lütfi Paşa'nın eseri yazarken Hz. Osman ile Hz. Ali'nin isimlerini karıştırmış olabileceği de tahmin edilebilmektedir. Çünkü eserin devamında bu katledişi ahsen gördüklerini ifade etmiştir. Kaynaklardan edindiğimiz kadarıyla Hz. Osman'ın katledilişine tüm müslümanlar üzülrken, Hz. Ali'nin öldürülmesini savunanlar olmuştur.

⁸⁴ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 165.

⁸⁵ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 165.

⁸⁶ Fığlalı, “Hâriciler”, 16/173.

1.2.1.1. Hayat-ı Ebedi’de Geçen Harici Fırkalar

Şemrahiye

Müellifin tanımı:

Evvel dahî bir kavimdir zemmedip derler ki Allah Teâlâ dünyanın mallarını kulları ortasında taksim etmemiştir. Mülkünde varisi herkesin hissesi vardır. Dahî nasların malları birbirlerine helaldir derler. Bu zeumlarıyla dahi bu fiilleriyle azıp helâk oldular.

Bu fırkanın lideri Abdullah b. Şemrah’tır. Gizlilik halinde kişilerin kanlarının haram olduğunu, diğer durumlarda helal olduğunu söylemiştir.⁸⁷ Kadınlarla nikahsız yaşamının uygun olduğunu belirtmişlerdir.⁸⁸

Lütfi Paşa bu mezhebi Ehli bidat fırkaları sıralarken 7. sırada zikretmiştir. Fırka ile ilgili tanıtımında hangi ana mezhebe bağlı olduğundan bahsetmemiştir. Eşari’nin Makâlatın’da ve Risâle fî Beyâni üruhi Ehli’ d Dalâl ve Makâlatihim’de bu fırkanın Harici olduğundan bahsedilmiştir.⁸⁹

Ezarikiyye

Müellifin tanımı:

“*Ol dahi Havaricden bir kavimdir. Derler ki; şu kimse ki ehli sünnet ve cemaate itaat eder de bunların üzerine kılıç ile çıkmaz ise ol haşirdir, dininden dönmüştür. Bu sözleriyle dahi bu itikatlarıyla azıp helâk oldular.*”

Lutfi Paşa bu fırkayı Hayat-ı Ebedi’de 8. sırada ele almıştır. Nâfi b. Ezrak’a nispet edilen, Cemel ve Sıffin savaşlarına katılanların kâfir ve ebedî cehennemlik olduğunu ileri süren fırkadır. Ayrıca kendileriyle birlikte kıyam etmeyen haricileri de tekfir etmişlerdir. Hariciler arasındaki en sert fırka olan Ezarika’nın en bilindik, belli başlı özellikleri takiyyeyi ve recm cezasını reddetmeleri, muhaliflerinin çocuklarını dâhi öldürmeyi caiz görmeleri sayılabilir.⁹⁰

⁸⁷ Ebû'l-Hasan el-Eş'ari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafatü'l-Musallîn*, çev. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın (İstanbul: Kabalcı, 2005), 126.

⁸⁸ Ahmet Ak, “Risale fî Beyani Güruhi Ehli’ d-Dalal ve Makalatihim Adli Eserin Maturidi’ye Aidiyeti Meselesi ve Risalede Mezheplerin Tasnifi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (15 Aralık 2008), 305.

⁸⁹ Ak, “Ehli’ d-Dalal ve Makalat”, 305.

⁹⁰ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 160.

Nafi'nin liderliğinde, Kirman, Fars ve diğer doğu eyaletlerini kısa süreliğine hakimiyetleri altına almışlardır. Nafi'nin öldürülmesinden sonra Katari b. el-Füca liderliğinde etkinliklerine devam etseler de içlerindeki Arap-Mevali çekişmeleri dolayısıyla varlıkları kaybolmuştur.⁹¹

Müellif bu fırka hakkında, Ehli sünnetten ayrıldıkları üzerinde durmuştur. Onların sert tutumlarını dile getirmiştir. Dinden çıkma konusundaki sözleri ve savunmuş oldukları itikadi meseleler eleştirilmiştir.

Beyuhiyye

Müellifin tanımı:

“Ol dahi havaricden bir kavimdir. Derler ki iman ilimdir. Şöyle kim bir kimsene ilmin küllüsünü bilmese mümin olmaz derler. Bununla azıp helâk oldular.”

Lutfi Paşa bu fırkayı eserde 10. sırada ele almıştır. Ebû Beyhes Heysam b. Cabir'e nispetle bu adı almışlardır. İman'ın ilim, ikrar ve amelden meydana geldiğini savunmuşlardır. Dolayısıyla bir kimse Allah'ı, peygamberlerini, Hz. Muhammed'in tebligatını bilip ikrar etmedikçe, ayrıca ilâhî emir ve yasakları yerine getirmediği müslüman sayılmaz. Bu fırkanın bir kısmına göre ölmüş hayvan, usulüne uygun kesilmiş olan hayvandan akan kan (dem-i mesfûh), domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesilen hayvanlar dışında kalan şeylerin yenmesi haram değildir. Beyhesiyye'nin bünyesinde Avniyye yahut Avfiyye, Şebîb en-Necrânî'ye nisbet edilen Ashâbü's-suâl, Kûfeli Hakem b. Mervân'a bağlanan Ashâbü't-tefsîr gibi tâli kollar ortaya çıkmıştır.⁹²

Seniyye

Müellifin tanımı:

“Ol dahi havaricden bir kavimdir. Kuran mahluktur derler ve mizana ve sırata, şefaate ve havzı ve azab-ı kabiri inkâr ederler. Bu inkarlarıyla ve bu sözleriyle azıp helak oldular.”

Lutfi Paşa bu fırkayı eserde 11. sırada ele almıştır. Bu fırkanın Mutezile görüşlerine yakın olduğu, müellifin tanımından çıkartılabilir. Fakat müellif fırkanın Harici olduğunu yazdığı için Hariciler içinde tasnif edilmiştir.

⁹¹ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 161.

⁹² Mustafa Öz, “Beyhesiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/65.

Bu fırkanın isminin Seneviyye olduğu da kuvvetle muhtemeldir. Maneviyye, Mazdekiyye gibi tali gruplarının da varlığından bahsedilmiştir.⁹³ Âlemin yaratılmasını kadim zıtlıklara bağlamışlardır.⁹⁴

Emâmiyye

Müellifin tanımı:

“*Ol dahi havaricden bir kavimdir. Sahabeleri tekfir ederler. Dahi imam Ali üzerine kılıçla huruç edip hükümeti vaktini tekfir ettiler. Ki bunlar 12 bin nefer idi. Bu işi işleyip ve haktır diye i'tikat edip söylediklerinden ötürü azıp helâk oldular.*”

Hayat-ı Ebedi'de bu fırka 43.sırada geçmektedir. Kaynaklara bakıldığında Emâmiyye isminde bir fırka göze çarpmamaktadır. Lütfi Paşa'nın tarifinden hareketle bu fırkanın el-Muhakkimetü'l-Ûlâ olduğu düşünülmüştür. Nitekim kaynaklarda bu grubun 12 bin kişi olduğu belirtilmiştir.

Şehristani, bu grubun imamet ve tahkim olmak üzere iki konuda isyancı olduklarını söylemiştir. Muhakkimetü'l-Ûlâ, imamın Kureyşli olup olmamasının önemli olmadığını savunmuştur. Konuyu bir adım daha öteye götürerek, imamın köle biri olabileceği, hatta imamlık makamının olmamasını dâhi caiz görmüştür. Tahkim konusunda ise Hz. Ali ile ters düşmüşlerdir. Hükümün yalnızca Allah tarafından verileceği hususunda zahiri bakışlarından ötürü Hz. Ali'yi, eleştirmişlerdir. Bununla da kalmayıp Hz. Ali'yi Cemel ve Nehravan savaşlarından dolayı lanetlemişlerdir. Aynı zamanda bu grup, kıyasın delil olduğuna da karşı çıkmıştır.⁹⁵ Hz. Ali'ye karşı çıkan ilk Harici grup olan Muhakkimetü'l-Ûlâ, ibadetlere düşkünlükleriyle de bilinmektedir. Hz. Peygamber tarafından imanlarının şuursuz olduğuna dair hadisler aktarılmıştır.⁹⁶

İbaziyye

Müellifin tanımı:

⁹³ Fahreddin Râzi, *İ'tikâdâtü Fırakil-Müslimîn ve'l-Müşrikîn* nşr. Ali Sami Neşşar (Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye, 1982), 88-89.

⁹⁴ Mustafa Sinanoğlu, “Seneviyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/521.

⁹⁵ Muhammed Abdülkerim eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal İslam Mezhepleri Tercüme*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 121-122.

⁹⁶ Mustafa Öz, “Muhakkime-i Ûlâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/397.

Ol dahi bir kavimdir ki ehli kiblede bize muhalefet edenler kafirdir. Dahi mürtekibi kebire muhâviddir, mü'min değildir derler. Şuna binaen ki amel imandan cüzdür derler. Dahî Hz. Ali ve ekseri sahabeyi tekfir ettiklerinden ötürü azıp helâk oldular.

Lutfi Paşa bu fırkayı eserde 49. sırada ele almıştır. İbaziyye günümüze ulaşan ve en mutedil olan Harici fırkadır. Müellif eserinde İbaziyye'nin hangi ekolün içinde olduğuna yer vermemiştir ama kaynaklarda ve müellifin tanımında İbaziyye'nin Harici olduğuyla ilgili şüphe yoktur.

Emevîlerin zulümlerine karşı bir çıkış arayan Hariciler'in o zamanki reisi Nâfi b. Ezrak, Abdullah b. İbaz'ı Emevi halifesi Yezid'e karşı, Abdullah b. Zubeyr'e yardım amacıyla göndermiştir. Burada Zubeyr ile anlaşamayan İbaz geri dönmüştür. Bu arada Emevi yönetimine karşı birlik göstermek için Nafi b. Ezrak bütün Haricileri kendi etrafında toplamak istemiş, kendisine uymayan Haricileri dahi tekfir etmiştir. Bu tutumu herkesin can ve mal güvenliği var diyerek, İbn İbaz eleştirmiştir. Kendisi gibi düşünenleri etrafında toplayan İbn İbaz Basra'da sessiz bir hayat yaşamıştır. Bu tutum sayesinde Emevîler'le de iyi ilişkiler kurmuştur.⁹⁷

İbaziyye, büyük günah işleyenleri sadece nimete karşı nankörlük anlamında kâfir saymıştır. Muhâlif müslüman grupların yaşadığı toprakları İslâm ülkesi kabul ederek onlarla evlenmeyi ve miras intikalini meşru görmüştür. İbâziyye, Haricîliğin en ılımlı ve günümüze kadar ulaşan tek koludur.⁹⁸ Ru'yetullah'ın bu dünyada da ahirette de mümkün olmadığını savunur. Görüşleri Mutezileye yakın olduğu söylenebilir. Zira günahkâr bir kimseye şefaet konusu Allah'ın vaad ve vaid ilkesiyle çeliştiği görüşündelerdir. Büyük günah işleyen kişinin, müşrik olmayıp muvahhid olduğunu söylemişlerdir. İbaziyye küfrü nimet küfrü ve şirk küfrü olmak üzere ikiye ayırmıştır. Nimet küfrü içinde olanların günahkâr olduklarını ve ceza çekeceklerini belirtirken, kurtulmanın çaresi olarak tövbeye işaret etmiştir. Mutezile'nin çoğunda olduğu gibi Kuran'ın mahluk olduğunu savunurlar.⁹⁹

⁹⁷ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 168.

⁹⁸ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 164.

⁹⁹ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 174.

İbaziler, Hârisiyye, Tarîfiyye, Yezîdiyye, Hafsiyye, Dahhâkiyye, Sekkâkiyye, Halefiyye, Ömeriyye, Nefâsiyye (Neffâsiye), Fersiyye, Nükkâriyye, Vebbiye, Ashabut Taat gibi tâli kollara ayrılmıştır.¹⁰⁰

Günümüzde İbazilik Uman'da Gafiri ve Hina kabilelerinin mezhebidir. İbazilik Kuzey Afrika, İran, Horasan, Hind, Çin gibi bölgelerde Umman'lı tüccarlar vesilesiyle yayılmıştır.¹⁰¹ Sayıları kesin olarak bilinmese de 2-3 milyon civarı oldukları tahmin edilmektedir.¹⁰²

Halifiyye

Müellifin tanımı:

“Ol dahi havaricden bir kavimdir. Hükmederler ki müşriklerin oğlancıkları şirk götürmedin dahi günah işlemedin cehenneme girerük, bu sözleriyle azıp helâk oldular.”

Lutfi Paşa bu fırkayı eserde 55. sırada ele almıştır. Abdülkerîm b. Acred'in bağlılarından oluşan bu fırka, kaynaklarda Acaride'nin bir kolu olarak gösterilmiştir.

Hariciler, gayri Müslimlerin çocuklarına gayri müslim muamelesi yapmıştır. Fakat Acaride buluğ çağına ermemiş çocukların hakkında hüküm vermeyi doğru bulmamıştır. Acaride fırkası Haricilerden en sert tutumu sergileyen Ezârika ile en yumuşak taraf olan İbaziyye'nin arasında bir yer tutmuştur. Zira kendilerine katılmayanları ve hicret etmeyenleri kafir sayan Ezârika'yı da eleştirirken, büyük günah işleyen kafir saymayan İbâziyye'yi de eleştirmiştir. Çoğunluğunu Horasanlıların teşkil ettiği Acârîde, Meymûniyye, Halefiyye, Hamziyye, Şuaybiyye, Hâzimiyye, Ma'lûmiyye, Mechûliyye, Saltiyye ve Etrâfiyye gibi tâli kollara ayrılmıştır.¹⁰³

Halifiyye ana ekolü olan Acaride'ye tam zıt görüş beyan etmiş olup, müşriklerin çocuklarının cehennemlik olduğunu söylemişlerdir. Acaride'nin Meymuniyye kolundan ayrılan bu fırka, Halef el-Hariciye'nin görüşlerini kabul

¹⁰⁰ Ethem Ruhi Fıçlalı, “İbâziyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/259-260.

¹⁰¹ Ethem Ruhi Fıçlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı, 2021), 177.

¹⁰² Fıçlalı, “İbâziyye”, 19/261.

¹⁰³ Mustafa Öz, “Acârîde”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/318-319.

etmiştir. Halefiyye fırkasının kader konusunda beyanları ehli sünnete yakınlık göstermektedir.¹⁰⁴

Meymuniyye

Müellifin tanımı:

Ol dahi bir kavimdir, kadere kaillerdir. Evet, istitaât fiilinden evvel olur derler. Dahî derler ki Allah Teâlâ hayır dahi şerri dilemez. Dahî kafirlerin oğlancıkları hakkında cennettedir derler. Dahî onlardan rivayettir ki kızı oğula vermek caizdir. Dahî sûre-i Yusuf (a.s) inkâr ederler. Başları Meymune b. İmran'dır. Bu sözleriyle dahi bu fiilleriyle dahi bu inkarlarıyla azıp helâk oldular.

Lutfi Paşa bu fırkaya eserde 71. sırada yer vermiştir.

Meymuniyye yukarıda tanıtılan Acaride'nin bir tali koludur. Meymûn b. İmrân veya Meymûn b. Hâlid'in liderliğinde bir fırkadır. Kelamla ilgili irade, kader gibi bazı konularda Mutezile çizgisindedir. Lutfi Paşa'nın da belirttiği üzere kafirin çocuklarının cennetlik olduğunu söylemiştir. En belirgin fikirleri, kan bağı dâhi olan akrabaların birbirleriyle evlenebileceğidir. Ayrıca Yusuf suresinin inkâr etme sebepleri aşk konusu içermesidir. İslâm âlimleri, bu son iki görüşü benimseyen grupların müslüman kabul edilemeyeceğini belirtmişlerdir.¹⁰⁵

Şuybaniyye

Müellifin tanımı:

“Ol dahî bir kavimdir. Sözleri Meymuniyye sözleri gibidir, amma kaderde değil. Başları Şuayb b. Muhammed b. Ali'dir. Ol sözleriyle ve bu i'tikatlarıyla azıp helâk oldular.”

Lutfi Paşa bu fırkayı eserde 62. sırada ele almıştır. Fakat bu fırkanın sırası eserde sayfa yanına not olarak ilişirmiştir. Acaride ana fırkasının diğer bir koludur. Farklı kaynaklarda Şuaybiyye ismiyle anılmıştır.

Başlangıçta Meymuniyye fırkasına bağlı bir fırka iken kader ve kulların fiilleri konusunda Meymuniyye ile ters düşmüş, her şeyin Allah'ın takdiriyle meydana

¹⁰⁴ Öz, “Acârîde”, 1/319.

¹⁰⁵ Öz, “Acârîde”, 1/318.

geldiğini belirtmiştir. Gayri müslim çocuklar hakkında Acari'de gibi, buluş çağından önce görüş beyan etmekten kaçınmıştır.¹⁰⁶

Meçhuliyye

Müellifin tanımı:

“Ol dahî bir kavimdir ki mezhepleri Cazemiyye mezhebi gibidir. İlla bu kadar var ki Hak Teâlâ'yı bazı esmasıyla bilmek kifayet eder derler. Bir kimseye böyle bilse mü2mindir derler. Bu i'tikatlariyle ve bu sözleriyle azıp helâk oldular.”

Lutfi Paşa bu fırkayı eserde 66. sırada ele almıştır. Acaride fırkasının tali kollarından biridir. Müellif bu fırkanın harici olduğunu açık bir dille ifade etmemiştir. Bu fırka Hazimiyye fırkasından ayrılmıştır. Ma'lumiyye fırkasına karşı görüş beyan etmiştir. Mü'min olmak için Allah'ın bütün isim ve sıfatlarının bilinmesini gerek görmemektedir.¹⁰⁷ Kader konusunda fiillerin Allah tarafından yaratıldığını kabul eder.¹⁰⁸

Şeybâniye

Müellifin tanımı:

“Ol dahî bir kavimdir. Sırf cenbara failliridir. Kaderi dahi nefi ederler. Başları Şeyuban bin Seleme'dir. Bu sözleriyle ve bu i'tikatlariyle azıp helâk oldular.”

Lutfi Paşa bu fırkayı eserde 61. sırada ele almıştır. Bu fırkanın da hangi ekolden türediği hakkında Hayat-ı Ebedi'de açıklık getirilmemiştir. Ana fırka olarak Acaride'den ayrılan Sealibiyye'dendir.¹⁰⁹ Sealibiyye hakkında fazla bilgi bulunamazken, Abdulkerim Acred'den fırkanın liderliğini aldığı ya da aralarında çıkan ihtilaftan dolayı ayrıldığı düşünülmektedir. Aralarında ihtilaf olduğu hususu ağırlık kazanmaktadır. Zira Acred'e göre buluş çağından önceki çocuk hakkında hüküm verilemezken, Sealibiyye bu çocukları İslam dairesi içinde saymıştır. Ergenlik çağına gelmiş olanların ise dini davete icabetleri veya retleri sabit olmadıkça haklarında

¹⁰⁶ Öz, “Acârîde”, 1/319.

¹⁰⁷ Öz, “Acârîde”, 1/319.

¹⁰⁸ er-Râzi, *I'tikâdât*, 51.

¹⁰⁹ Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l Fırak ve Beyânu'l Fırkati'n-Nâciye* (Beyrut: Daru'l Âfâki'l-Cedîde, 1977), 82.

hüküm vermeyi uygun görmemiştir. Sealibiyye, fırka içinde çıkan görüş ayrılıkları sebebiyle tali kollara ayrılmıştır. Ahnesiyye, Mabediyye, Mükremiyye, Rüseydiyye, Bidiyye, Malumiyye, Meçhuliyye ve Şeybaniyye, Sealibiyye'nin kollarındandır.¹¹⁰

Şeybaniye, Allah'ı yaratıklara benzetme anlayışından dolayı Ehl-i Sünnetle beraber Seâlibe'nin farklı kollarınca da tekfir edilmiştir. Atıyye el-Cürcânî, Şeybân'ın tövbe ettiğini belirtmiştir. Ziyâdiyye diye anılan grup ise, onun kendisi gibi düşünen insanları da öldürüp mallarına el koyduğunu, kısas yapılmadan tövbesinin kabul olunmayacağını beyan etmişlerdir.¹¹¹

Mükremiyye

Müellifin tanımı:

“Ol dahî bir kavimdir ki buzağıya ikram edip derler ki namazı terk eden kafirdir. Evet namazı terk ettiği için değil bil ki Allah Teâlâ'ya cahil olduğundan ötürü... Bu fiilleriyle ve bu sözleriyle azıp helâk oldular.”

Lutfi Paşa bu fırkayı eserde 69. sırada ele almıştır. Bu fırka, Sealibiyye'nin tâli fırkalarından bir tanesidir. Kaynaklarda Harici ekolün içerisinde gösterilmiştir. Müellifin verdiği bilgilerden buzağıya tapmaları dikkat çekicidir.

Liderleri Mükrem b. Abdullah el-İclî'dir.¹¹² Mükrem, namaz ibadetine dikkat çekmiş, namaz sorumluluğunu yerine getirmeyenlerin kafir olduğunu söylemiştir. Bu tekfirin namazı terkten dolayı değil, Allah'ı bilmemeden ötürü olduğunu belirtmişlerdir. Allah'ın tevhitliğini ve âlim oluşunu bilen bir kişinin kolay kolay günah işleyemeyeceğini, işlenen günahların laubali davranışlardan ötürü meydana geldiğini belirtmişlerdir. Büyük günah meselesini de bu kapsamda değerlendirmişlerdir. Mükremiyye, Allah'ın, kullara yönelik rıza veya gazabının ölüm anındaki iman veya küfür hallerine bağlı olduğunu kabul etmiştir.¹¹³ Bu konu muvafat kavramıyla açıklanmaktadır. Muvafat, “İlâhî ilimle kulun ölüm anında iman-küfür

¹¹⁰ Mustafa Öz, “Seâlibe”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/235.

¹¹¹ Öz, “Seâlibe”, 36/235.

¹¹² er-Râzi, *İ'tikâdât*, 50; Ebu'l-Feth Tâcuddîn Muhammed eş-Şehristani, *el-Minel ve'n-Nihal*, thk. Abdulaziz Muhammed el-Vekil (Kahire: Müessesetü'l Hâlebî, 1968), 1/133.

¹¹³ Öz, “Seâlibe”, 36/235.

açısından değişiklik arz eden durumu arasındaki ilişkiyi ifade eden kelâm terimidir.’’¹¹⁴

Abbasiyye

Müellifin tanımı:

Ol dahî bir kavimdir. Derler ki mülk galebe iledir, dahî sultana mut‘i olmayan kimsenin katlini reva görmezler. Ve Sultanı zaman üzerine Seyfle çıkmayı helal görürler. Bu i‘tikatlarıyla ve bu sözleriyle azıp helâk oldular. Bunlar hâricidir. Dahî ehli nardandır.

Lütfi Paşa Abbasiyye fırkasına 35.sırada yer vermiştir. Medyeniyye tarikatının tâli bir koludur. Abbasiyye hakkında kaynaklarda net bilgiler geçmemekle birlikte Medyeniyye’nin bir fırka değil bir tarikat olduğu kaydedilmiştir. Ebu Medyen Şuayb b. Hüseyin’in liderlik ettiği bir tarikattır. Medyeniyye’nin, Kuzey Afrika’da yayıldığından başka yeterli bilgi kaynaklarda bulunmamakla birlikte Muhyiddin İbn Arabi’nin Medyen’den etkilendiği hatta Futuhâtü-l Mekkiyye eserinde en çok ismini zikrettiği şeyhdir. Medyeniyye cehri zikri esas almıştır. Abbasiyye, Amudiyye, Ayderusiyye, Dücaniyye, Haccaciyye, Meşîsiyye gibi tali gruplara ayrılmıştır. Günümüzde Kuzey Afrika’da saygınlığını koruyabilmektedir.¹¹⁵

Lütfi Paşa’nın bu fırka hakkındaki tanıtımı açıklamaya muhtaç bir söylemdir. Tanımda geçen ifadelere kaynaklarda rastlanmamıştır.

Harisiyye

Müellifin tanımı:

‘‘Ol dahî bir kavimdir. Derler ki kul ve kulun efâli Allah Teâlâ’nın mahluklarıdır. Dahî istitaât Allah Teâlâ’dandır. Ama fiilden evvel olur dediklerinden ötürü azıp helâk oldular. Reisleri Ebû’l Hâşe’dür.’’

¹¹⁴ Yusuf Şevki Yavuz, ‘‘Muvâfât’’, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/409.

¹¹⁵ Dilaver Gürer, ‘‘Medyeniyye’’, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/348.

Lütfi Paşa, Hayat-ı Ebedi’de Harisiyye fırkasına, 53.sırada yer vermiştir. Haricilerden İbâziyye’ye bağlı bir gruptur. İbaziyye fikirlerini savunmakla birlikte, kader ve istitaât konusunda Mu’tezile gibi düşünüp ana fırkalarından ayrılmışlardır.¹¹⁶

Kaynaklarımızda İbaziyye’nin kollarından biri olarak gösterildiği ve tanıtımda geçen bilgilerin tutarlılığı göz önünde bulundurularak fırka, Harici ekolünün içinde tasnif edilmiştir.

1.2.2. Cebriyye Mezhebi

Lütfi Paşa, Hayat-ı Ebedi eserinde Cebriye’yi, ana fırkalardan ikinci sırada saymıştır. Eserinde Cebriye’yi şu şekilde tarif etmiştir:

Evvel dahi bir kavimdir. Derler ki nevi insan için izale kudret yoktur ki bir nesneden tesir etmedi. Belki insan cemâdâtı menzilesindedir. Dahî cemî tasarrufat Allah Teâlâ’nındır diyorlar. Dahî cennete ve cehennem fani olurlar ehilleri girdikten sonra, hatta mevcudattan bir nesne kalmaz Allah Teâlâ’dan gayrı derler. Bu sözleriyle dahî bu i’tikatlarıyla azıp helâk oldular.

Sözlükte “bozuk olan bir şeyi ıslah edip düzeltmek, birine zor kullanarak iş yaptırmak” gibi anlamlara gelen cebr kelimesinden türemiştir. Terim olarak ise kulların cüzi iradesinin bulunmadığını, her şeyin ilahi gücün tesiriyle meydana geldiğini savunan olarak tanımlamak mümkündür.¹¹⁷ Kur’an’da Allah’ın mutlak ve tek güç sahibi olduğu birçok ayetle de bildirilmiştir. Hadislerde de ilahin gücün tesirinden çokça bahsedilmiştir. Bunların yanında gerek Kuran’da gerek sünnette insanların cüzi iradesinin, kudretinin ve fiillerinin olduğunun altı çizilmiştir.¹¹⁸

Kaynaklarda Cebriye-i hasa ve Cebriye-i mutavassıta olarak ikiye ayrılmıştır. Cebriye-i hasa kulun kendi iradesinin olmadığını savunurken, Cebriye-i mutavassıta kulun bir kudretinin var olduğunu, fakat insanın fiillerinde bu kudretin etkili

¹¹⁶ Muhammed Abdülkerim eş-Şehristani, *el-Milel ve’n-Nihal İslam Mezhepleri Tercüme*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 139; Murat Önder, *Giritli Sırrı Paşa, Ârâü’l-Milel Adlı Eseri ve Mezhepler Tarihindeki Yeri* (Konya: Konya Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2006), 117; Kadir Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015), 282.

¹¹⁷ İrfan Abdülhamîd Fettâh, “Cebriyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/205.

¹¹⁸ Fettâh, “Cebriyye”, 7/205.

olmadığını savunur. Bu yaklaşımlarıyla Eşarilere benzerler. Cebriye-i hassa savunucusu Cehm b. Safvan'a ithafen Cehmiyye olarak isimlendirilmiştir.¹¹⁹

Cebriye'nin doğuşunda siyasi ve sosyal ortam etkili olmuştur. Emevî yöneticilerinin Hz. Ali ve taraftarlarıyla ilgili uygulamalarında kendilerini savunmak için ilahi irade fikrini benimsemeleri, siyasi sebeplerin başında sayılır. Vahdet-i vücud, fenafillah gibi tasavvufî düşüncelerle, Allah'ın ilim, kudret ve irade sıfatlarıyla bütünüyle her şeyi kuşatması dolayısıyla insanın ilahi kanuna mecburu uyması gerektiği fikri de Cebriye düşüncesinin doğuşunda etkili olmuştur. Aynı zamanda fetihler sonucu karşılaşılan yabancı kültürlerinde insanın fiilleri hakkındaki hür-mecbur tartışması Cebriye düşüncesinin gelişmesinde etkili olmuştur. Cebir düşüncesinin ilk defa kim tarafından ne zaman ortaya çıktığı tam olarak bilinmese de sahabenin son dönemine kadar götürmenin mümkün olduğu kaynaklarda geçmektedir.¹²⁰

Tespit edilebildiği kadarıyla kullara ait fiillerin Allah tarafından yaratıldığını, onların gerçek anlamda bir fiile sahip olmadıklarını ve dolayısıyla cebir altında bulduklarını ilk defa Ca'd b. dirhem ileri sürmüştür. Görüşünü Şam bölgesinde yaymaya çalışmıştır. Cebir fikrini temellendirerek kelâm ilmine mal edenin Cehm b. Safvân olduğu kabul edilir. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin, Cehm'e nisbet ettiği bir görüşe göre, insanların eliyle gerçekleşen fiillerin yaratıcısı Allah'tır. Âlemde O'ndan başkasına ait hiçbir fiil yoktur. Ancak Allah fiilin meydana gelmesini sağlayan irade ve kudreti kullarında yaratır.¹²¹

Cehm'den sonra Mu'tezile'den Dırâr b. Amr, Şîa'dan Hişâm b. Hakem, Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr, Muhammed b. Îsâ el-Burgûs, Yahyâ b. Ebû Kâmil gibi kişiler, özellikle kullara ait fiillerin meydana gelişiyle ilgili görüşlerinden hareketle hemen hemen bütün kelâmcılarca Cebriyye'nin temsilcileri kabul edilmişlerdir.¹²²

¹¹⁹ eş-Şehristani, *el-Minel ve'n-Nihal*, 1/85-86.

¹²⁰ Fettâh, "Cebriyye", 7/206.

¹²¹ Fettâh, "Cebriyye", 7/206.

¹²² Fettâh, "Cebriyye", 7/206.

Lütfi Paşa ana fırka olarak Cebriye'yi göstermiş olduğundan, Cehmiye, Cebriye başlığı altında tasnif edilmiştir. Lütfi Paşa Cebriye fırkasının şu görüşlerine eserinde değinmiştir: İnsanda kudret yoktur. Bütün her şey Allah tarafındandır. Cennet ve cehennem ebedi değildir. Allah'tan başka her şey yok olacaktır. Allah'ı, yaratılmışların sıfatlarıyla sıfatlamayı uygun bulmamışlardır. Buna karşın Cebriye'nin Kuran'ın mahlukluğu ¹²³ görüşüne ve Ru'yetullah'ı kabul etmemesine yer vermemiştir.

1.2.2.1. Hayat-ı Ebedi'de Geçen Cebri Fırkalar

Mehhaniyye

Müellifin tanımı:

Ol dahî Cehmiye'den bir kavimdir. Mesela Allah'ın sıfatlarını inkâr edip Hak Teâlâ kendini Kuran'da vasıf ettiği yerde okumazlar. Mesela 'lem yelid ve lem yüled ve lem ye küllehu küfüven ahad.'¹²⁴ Bu inatlarıyla ve bu inkarlarıyla azıp helâk oldular.

Lütfi Paşa bu fırkayı, Hayat-ı Ebedi eserinde 24.fırka olarak saymıştır. Bu fırkayla alakalı kaynaklarda başka bilgi bulunamamıştır. Fakat Kadir Gömbeyaz eserinde Mennaniyye ismine yer vermiştir. Bu fırkanın diğer isminin Mennaniye olması kuvvetle muhtemeldir.¹²⁵

Mahlukiyye

Müellifin tanımı:

Ol dahî bir kavimdir. Derler ki bir kemisine Allah Teâlâ'yı bazı esmasıyla bilse mü'mindir. Dahî Allah Teâlâ'nın marifetini bazı esmasız caiz görmezler. Dahî derler ki Allah Teâlâ hâliklik adına ad edinmedi. Hâlakı hâlak etmizden önce dahî razıklık adına ad edinmedi. Kulları rızıklandırmazdan önden dahî yerlice olmadı. Asileri yerliğmezden önce... Bu itikatlarıyla ve bu sözleriyle azup helâk oldular.

Lütfi Paşa bu fırkaya 28.sırada ele almıştır. Mahlukiyye ismine kaynaklarda çok az yer verildiği söylenebilir. Müellifin tanımından bu fırkanın Haricilerden Meçhuliyye adlı fırkayı anımsattığı söylenebilir.

¹²³ Ümütlü, *Tafsîlât*, 170.

¹²⁴ “... O doğurmamış ve doğmamıştır. Hiçbir Şey O'na denk değildir.” İhlas, 112/3-4.

¹²⁵ Gömbeyaz, *İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 300.

Mahlukıyyeyi Ahmet AK Cehmiyye'nin içerisinde gösterip şu şekilde tanımlamıştır: “*Onlar Allah'ın sıfatlarının, kelamının ve fiillerinin mahlûk ve muhdes olduğuna inanırlar. Onlar bu anlayışları sebebiyle İslam'dan çıktılar. Çünkü Allah'ın sıfatları, kelamı ve fiilleri mahlûk değildir.*”¹²⁶

Cehmiyye

Müellifin tanımı:

Ol dahi bir kavimdir. Başları Cehm b. Safvan'dır. Sıfatı ezaliyyenün nefinde Mutezile'ye muvafıklardır. Dahî Allah Teâlâ'yı mahluk sıfatıyla vasıf ederler. Dahî nassı kadi-i vadid olanı ahkamı tevil ederler. Ve ahvalı âhireti münkirlerdir. Bu fiileriyle ve bu i'tikatlarıyla azıp helâk oldular.”

Lütfi Paşa bu fırkaya 29.sırada tanıtmıştır. Cehmiyye, Cebriye-i Halisa olarak da bilinir.¹²⁷ Cehmiyye, kelami konularda Müşebbehe ve Mücessime'ye karşı görüş olarak doğmuştur. Aynı zamanda Sümenlerden, Hristiyanlardan ve Yahudilerden de etkilendiği kaynaklarda geçmektedir.¹²⁸

Cehmiyye, akıl-nakil ikilemi konusunda görüş beyan etmiş, aklın nakli tevil edebileceğini savunmuştur. Hatta bazı durumlarda akli muhasebeyle, naklin zahirinin terk edebilmenin mümkün olduğunu söylemiştir. Allah'a hâdislik yükleyeceğinden ve varlık sahasına indireceğinden hiçbir koşulda sıfatları kabul etmemektedir. Kuran'ın mahluk olduğunu söylemesi, ruyetullahın mümkün olmadığı, insanda cüz'i iradenin olmadığı, insanların amellerine özel meleklerinin olmadığını yanı sıra mizan, şefaât, kabir azabı, sırat gibi ahiretle ilgili inançların mümkün olamayacağı, imanı sadece zihnin karar kıldığı kalple tasdik olarak görüp imanın derecesinin olmadığını söylemeleri, Cehmiyye'nin benimsediği görüşlerdir.¹²⁹

Cehmiyye'nin birbirinden farklı olan bu akılcı görüşleri, diğer mezheplerin süzgecinden geçip onların görüşlerine de ilham olmuştur. Cehmiyye tek başına bir mezhep olmayıp, akılla ilgili konularda başvurulacak bir akım olmuştur. Cehmiyye'yi özellikle Selefilere şiddetle eleştirmiş olup, onların İslam dışı olduğunu kabul etmiştir. Cehmiyye'ye eleştiri olarak bir litaratür oluşmuş olup, Ahmed b. Hanbel'in Red ale'l

¹²⁶ Ak, “Ehli'd-Dalal ve Makalat”, 306.

¹²⁷ el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l Fırak*, 199; Râzi, *İ'tikâdât*, 68.

¹²⁸ Şerafettin Gölcük, “Cehmiyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/234.

¹²⁹ Gölcük, “Cehmiyye”, 7/235.

Zananika ve'l Cehmiyye, Ebu Said b. ed-Darimi'nin er-Red ale'l Cehmiyye, ibn Ebu Hatim er-Razi'nin er-Red ale'l Cehmiyyesi bunlardan bazılarıdır.¹³⁰

Havfiyye

Müellifin tanımı:

Ol dahî bir kavimdir. Evladı sığar için mülki dava ederler. Bir kimse mülki onların değildir dese, onlara lanet ederler, dahî öldürürler. Nitekim Rafıziler Ali b. Ebu Talip için hilafeti dava ederler bir kimse bunu onlara mahal görmese tekfir ederler. Dahî mallarını istihlâl ederler. Bu sözleriyle dahî i'tikatlarıyla azıp helâk oldular.

Müellifimiz bu fırkayı 25.sırada zikretmiştir. Onlara göre Allah'ı seven kimsenin, Allah'tan korkmasına gerek yoktur. Zira seven ile sevilen arasında bağ vardır. Allah kendini seven kişiyi korkutmaz. Ehli sünnete göre bu görüş yanlıştır.¹³¹

Dırâriyye

Müellifin tanımı:

Ol dahî bir kavimdir. Başları Dırâd b. Ömer'dir. Bunların katında mü'min şul kimsedir ki Allah cemi esmasıyla dahî sıfatıyla bile ve bir kimse bunları bilmese cahildir, mü'min değildir derler. Bunların cemisini bildikten sonra mü'min olur. Bu sözleriyle ve azıp helâk oldular.

Lütfi Paşa bu fırkayı 67.sırada işlemiştir. Kaynaklarda Dırâriyye olarak geçmektedir. Şehristâni, kurucusunun Dırâr b. Amr veya Hafs el-Ferd olduğunu belirtip, Cebriyye ekolünde fırkayı açıklamıştır. Her ikisi de sıfatları kabul etmemiştir. Dırâr, Abdullah b. Mesud ve Ubey b. Ka'b'ın kıraatlarını kabul etmemiştir. Allah'ın mahiyeti ancak kendisi tarafından bilinir. Cennet'te Allah verilmiş olan altıncı bir hisle bilinir görüşünü savunurlar.¹³²

Dırâr'ın, hayatının ilk döneminde, Basra Mu'tezile'sine bağlı olduğu bilinir. Eşari, kulların fiilleri konusunda Mu'tezile ile görüş farklılıklarının ortaya çıktığını belirtmiştir. Dırâr, Mu'tezilenin aksine fiilin iki faili olduğunu, bunlardan birinin fiili yaratan Allah, diğeri ise fiili gerçekleştiren kul olduğunu söylemiştir. Hz. Ali ve Muaviye arasında cereyan eden imamet konusunda Hz. Ali'nin haklı olduğunu kabul etse de Muaviye'nin de dost olduğunu belirtmiştir.¹³³ Yapılan tasniflerde Eş'âri

¹³⁰ Gölcük, "Cehmiyye", 7/236.

¹³¹ Ak, "Ehli'd-Dalal ve Makalat", 302.

¹³² eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal Tercümesi*, 92.

¹³³ el-Eş'âri, *Makâlâtü'l İslâmiyyîn Tercümesi*, 230, 329.

geleneğinin birçok âlimi fırkanın Cebriyye olduğunu belirtmiştir.¹³⁴ Kaldı ki Bişr b. Mu'temir'de Dirâr'ın teşbih düşüncelerinden ötürü Mu'tezile'den ayrıldığını ve onun önderinin Cehm b. Safvân olduğunu söylemiştir.¹³⁵ Lütfi Paşa yaptığı tanımda fırkanın bağlı bulunduğu ekolü açıklamamıştır. Kaynak tasniflerden elde ettiğimiz bilgiler doğrultusunda fırkayı, Cebriyye grubunun tali fıkrası olarak değerlendirilmesi uygun bulunmuştur.

1.2.3. Rafızıyye Mezhebi

Lütfi Paşa Rafızıyye ana başlığında, Şia mezhebini ve görüşlerini ele almıştır. Rafızıyye üçüncü sırada sayılan ana fırkadır. Müellif Rafizileri şu şekilde tanımlamaktadır:

Evvel dahî bu i'tikadi bir kavimdir. Kimi sahabeleri tekfir ederler, Hazreti Resul'den sonra Hz. Ali'ye biat etmediklerinden ötürü... Ve dahî Hz. Ali'yi tekfir ederler. İmamet onun hakkı iken talep etmeyip terk ettikten ötürü... Bu kelamı batıllarıyla ve bu i'tikadı fasideleriyle azıp helâk oldular.

Kelime olarak “terk etmek, bırakmak, ayrılmak” anlamındaki râfıza “bir fikir veya bir gruptan ayrılan kişi yahut topluluk” demektir. İslam literatüründe ise, Zeyd b. Ali'nin, Emevîler'e karşı başlattığı isyan sırasında ilk iki halifeyi kabul ettiğinden ötürü önce İmamiler'i, sonra ilk üç halifenin hilâfetini reddettikleri için Şîi grupları, daha sonra da Şîi etkisinde kalan ve onların görüşlerini benimseyen bâtnî grupları ifade etmek için kullanılmıştır.¹³⁶

Rafızı'lerin ilk ortaya çıkışı Muhammed Bakır'ın vefatından sonraki dönem olduğu düşünülmektedir. Muhammed Bakır'dan sonra imamlığın Abdullah Nefsüzzekiyye'ye geçtiğini savunan Mugire b. Said el-İcli, Cafer es-Sadık'ı imam kabul edenleri, terk edenler anlamında râfıza olarak isimlendirmiştir. Başka bir görüşe göre ise Muhammed Bakır'ın kardeşi Zeyd b. Ali, Hz. Ebu Bekir'i ve Hz. Ömer'i halife olarak kabul etmesi üzerine taraftarları ondan ayrılmıştır. Kendisini terk edenleri düşmana karşı beni terk ettiniz anlamındaki “rafaztümünü” ifadesiyle eleştirmiş, bu

¹³⁴ Gömbeyaz, *İ'tikâdı Fırka Tasnifleri*, 281-291.

¹³⁵ Mustafa Öz, “Dirâr b. Amr”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/274.

¹³⁶ Mustafa Öz, “Râfiziler”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/396.

haliyle râfıza olarak anılmıştır.¹³⁷ İmamiyye ve İsnâaşeriyye için de kullanılan Râfızî ifadesi, zamanla bütün Şia'yı kapsayan bir ekol olmuştur. Mesela Eş'arı yalnızca bu ifadeyle İmamiyye'yi kastederken, Bağdadi Hz. Ali'den sonra gruplara ayrılan Şia'nın tamamını kastetmiştir. Sıhhati sabit olmayıp ahir zamanda Râfızî adıyla bir topluluğunda ortaya çıkacağına dair hadisler nakledilmiştir.¹³⁸

İmamiyye bu ismi kendilerini küçük düşürmek için kullananlara karşı ‘‘kötülükleri terk edenler, kötülükleri uzaklaştıranlar’’ anlamında kullanıp, kendilerini savunmuşlardır. Bu savunma beraberinde farklı rivayetleri de getirmiştir. Bunlardan bir tanesi firavunu terk edip Musa'ya tabi olanları, Allah'ın râfıza olarak isimlendirip Tevrat'a yazılmasını emretmesidir. Tarihsel süreçte bazı dönemlerde sekteye uğrasa da Râfıza tanımı hafızalarda yerini korumuştur. Osmanlı Devleti'nde sıkça rastlanan bu kavram vb. türevleri Şii unsurlar taşıyan bâtinî gruplar için kullanılmıştır. Aynı zamanda İslami anlayıştan uzaklaşan Alevi-Bektaşî gruplar içinde kullanılmıştır.¹³⁹

Bir Osmanlı uleması olan müellifimiz de eserinde Râfızî fırkalara sıkça yer vermiştir. 72 ehli bidat fırkanın, 14 tanesinde açık bir şekilde Râfızî fırka olduğu tespit edilmiştir. Yine herhangi bir ana grupta gösteremediğimiz bazı fırkalarında, Râfızî olduğu konusunda farklı kaynaklardan ipuçları elde edilmiştir.

Müellifimiz tanımında Rafızî'lerin imamet konusundaki tavırlarından bahsetmiştir. Onların ilk 3 halifeye biat eden sahabeleri tekfir ettiğini, hatta Hz. Ali'yi de hakkı olan halifelikten feragat ettiğinden ötürü tekfir ettiklerinden bahsetmiştir. Zamanla Şia ve Râfızî isimlerinin birbirlerinin yerine geçtiği de olmuştur. Lütfi Paşa'da bu sebeple olsa gerek ki Şia'yı farklı bir ana fırka olarak göstermemiştir. Bu haseple tezde Râfızî başlığı altında, Şia ve tali fırkaları da işlenmiştir.

1.2.3.1. Hayat-ı Ebedi' de Geçen Râfızî Fırkalar

Lam Yazılıyye

Müellifin tanımı:

¹³⁷ el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l Fırak*, 22.

¹³⁸ Öz, ‘‘Râfızîler’’, 34/396.

¹³⁹ Öz, ‘‘Râfızîler’’, 34/397.

“*Ol dahî bir kavimdir. Derler ki bize Ali şietindeniz. Halbuki onlar İblis şietindedir. Dahî Ebu Bekir ve Ömer r.anhume sebbü (iftira) edip bu sözleriyle ve bu itikatlarıyla azup helâk oldular.*”

Müellif, bu fırkaya, incelediğimiz eserde 15.sırada yer vermiştir. Fırka hakkındaki bilgiler kısıtlıdır. Kadir Gömbeyaz fırkalar ile ilgili çalışmasında, Hâkim es-Semerkandi'nin tasnifini gösterirken, bu fırkanın adını Dehriyye ile 13.sırada göstermiştir.¹⁴⁰

Cauderiyye

Müellifin tanımı:

“*Ol dahî bir kavimdir, Hz. rasulden sonra hilafeti Abbas bin Abdulmuttalip için layık görürler asabe olduğundan ötürü... Dahi sahabelerin hilafetlerine münkerlerdir ki onlar Ebu Bekir ve Ömer, Osman ve Ali'dir. (Rızvanullâhi Teâlâ aleyhim ecmain.) Bu sözleriyle ve bu inkarlarıyla azıp helâk oldular.*”

Müellif Cauderiyye'yi eserinde, 18.sırada işlemiştir. Bu isimle kaynaklarda yer almayan fırka, müellifin tanımından hareketle Abbasiyye fırkası ile örtüşmektedir.

Hz. Peygamber'den sonra müslümanlar imamet konusunda farklı görüşlere ayrılmıştır. II.yy. başlarında Abbas b. Abdulmuttalib'in ve onun soyundan gelenlerin en faziletli olduklarını benimseyen ve hakkında nas bulunduğunu kabul eden Abbasiyye ile Hz. Ali'nin imameti hakkında nas bulunduğunu ve en faziletlinin Ali olduğunu iddia eden Şii'ler arasında anlaşmazlık süregelmiştir. İktidar mücadelesini ele geçiren gerek Emevî'ler gerekse Abbasi'ler Ali taraftarlarına karşı haksız tutum sergilemişlerdir.¹⁴¹

Zeydiyye

Müellifin tanımı:

“*Ol dahî bir kavimdir. Derler ki tahkik ahiri zaman da bir nebi gelir. Muhammed Mustafa milletini nesh eder diye i'tikat edip söylediklerinden ötürü azıp helâk oldular. Dahî ehli nardan oldular. Reisleri Zeyd b Esed'dir.*”

Tanımda geçen Zeyd b. Esed'in tam olarak kim olduğu bilinmemektedir. Hz. Ali'nin lakabı esedden hareketle soy olarak Hz. Ali'den gelen Zeynel Abidin'in oğlu

¹⁴⁰ Gömbeyaz, *İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 278.

¹⁴¹ Öz- İlhan, “İmâmet”, 22/201.

Zeyd olduğu tahmin edilebilir. Zeydiyye, Emeviler ve Abbasilerle münakaşalı bir dönem geçirmiştir. Hasan b. Zeyd b. Alevi öncülüğünde Taberistan'da, Kadı İlelhak lakabıyla bilinen Yahya b. Hüseyin öncülüğünde ise Yemen'de devlet teşekkülü haline gelmişlerdir. Taberistan'da hakimiyet, taht kavgalarının etkisiyle de 65 yıl kadar hüküm sürdükten sonra Buveyhiler'e geçmiştir. Yemen Devlet'i ise Yarufiler tarafından yenildikten sonra etkisini kaybetmiş olup, Mansur Billah tarafından toparlanma sürecine de girse 439 yılında Fatımilerin uzantısı olan Suleyhiler'in hakimiyeti altına girmiştir. Yemen'de tekrar toparlanma gücüne ulaşan Zeydiler 532 yılında Mütevekkil-Alellah liderliğinde II. Yemen Zeydi Devleti'ni kurmuşlardır. Bu Devlet 1872 yılına kadar varlığını sürdürmüş olup, bu tarihte Osmanlı'ya bağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin yıkılma sürecinde ayaklanan Zeydiler 1918 ile 1948 yılları arasında Mütevekkil-Alellah Yahya tarafından yönetilmiştir. Günümüzde Yemen'in belli bölgelerinde varlıklarını sürdürmektedirler.¹⁴²

Emevi-Abbasi dönemlerindeki sancılı süreçlerde, Zeydilerin görüşlerinde bir sistem oluşturulamamıştır. Zeydiyye'nin görüşlerini Kasım b. İbrahim er-Ressi sistemli hale getirmiştir. Kendisine tabi grupların isyan başlatması için baskılarına rağmen O kendini, ilmi sahada geliştirmiştir. Geliştirdiği sistem Mutezile'nin 5 esasına yakın olup, akıl ön plandadır. Mecmû'ül-Kebîr fi'l-Fıkh adlı bir eseri vardır. Ehli sünnete en yakın olan Şii fırkadır. Zeydiyye, kelimadan ziyade daha çok fıkıh alanında görüş beyan etmiştir. Zeydiyye itikadi konularda Mutezile'ye çok yakın olmakla birlikte sadece Menzile fikrini kabul etmemektedir. İmamet konusunda Hz. Ali'nin imamlığını daha faziletli görmekle beraber ilk üç halifenin imametini de kabul etmektedirler.¹⁴³ Zeydiyye'nin, Süleymaniyye, Bütriyye, Carudiyye gibi tali fırkaları bulunmaktadır.¹⁴⁴

Müellif Lütfi Paşa Zeydiyye fırkasını ehli bidat fırkalardan 21.sırada ele almıştır. Lütfi Paşa'nın tanımında belirttiği Hz. Muhammed'in milletini nesh konusunda farklı kaynaklarda bilgi geçmemektedir. Çünkü Zeydiler diğer itikadi konularda olduğu gibi nübüvvet konusunda da ehli sünnete yakın mutedil bir fırkadır.

¹⁴² Yusuf Gökalp, "Zeydiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/328-329.

¹⁴³ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 298.

¹⁴⁴ el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l Fırak*, 23-24; eş-Şchristani, *el-Minel ve'n-Nihal*, 1/158-161.

Keyfiyye

Müellifin tanımı:

“Ol dahî bir kavimdir. Nübüvveti Ali için evlatlarına yeksedüp hazreti Cebrâil üzerine (a.s) hıyanet isnat ederler. Hâşa. Dahî Muhammed Mustafa'nın nübüvvetini inkâr ederler. Bu davalarıyla ve bu isnat-ı batıllarıyla bu inkârı fasitleriyle azıp helâk oldular.”

Müellifimiz bu fırkaya 26.sırada yer vermiştir. Fırka ile ilgili araştırdığımız kaynaklarda bir bilgi bulunamamıştır. Tanımda geçen Hz. Muhammed'in (s.a.v) peygamberliğini inkâr etmeleri imanları konusundaki zafiyetlerini gösterir niteliktedir. Nitekim Fetih sûresinin son ayetinde Hz. Muhammed'in elçiliği açık bir ifade ile belirtilmiştir.¹⁴⁵

Fatımiyye

Müellifin tanımı:

Ol dahî bir kavimdir. Hz. Fatıma'nın (r.anhe) fazileti Hz. Aişe'den (R.anhe) artıktır diye dava ederler. Dahî Hz. Aişe (r.anhe) sebbe ederler. Bir kemisne bunu câiz görmese onların katında kafirdir. Dahî onun malını Müslümanın helali görürler. Bu i'tikatlarıyla ve bu dava'î fasideleriyle azıp helâk oldular.”

Müellifimiz bu fırkayı 27.sırada zikretmiştir. Yazarın tanımından hareketle, Hz. Aişe'ye karşı tutumlarının arka planında Cemel savaşındaki karşı tavır tahmin edilmektedir. Fırkanın çıkış nedenleri, imametın Hz. Fatıma soyundan olanların hakkı olduğunu düşünmeleridir.¹⁴⁶

Hz. Peygamber'in soyu Hz. Fatıma vasıtasıyla geldiklerini savunan fırka, Devlet olarak siyasi tarihte yerini almıştır. Şia içerisinde altıncı imam Cafer-i Sadıkla başlayan tartışmalar zamanla ayrışmalara sebep olmuş ve Ifrıkıyye bölgesinde, Cafer-i Sadık'ın oğlu İsmail'e dayanan tartışmalar, Fatımiye Devleti'nin kurulmasına vesile olmuştur. İsmail daha babası hayattayken vefat etmiştir. Bunun üzerine İsmail'in yedinci imam olacağını düşünenler iki gruba ayrılmıştır. İsmail'in bu vefat bilgisine inanmayan bir grup Cafer-i Sadık'ın oğlunu korumak için bu haberi yaydığını, İsmail'in mehdi olarak döneceğine inanırlar. Cafer-i Sadık'ın bu haberleri yaymasını takıyye olarak ifade etmektedirler. Diğer grup ise İsmail'in vefatını kabul edip imametın onun oğlu Muhammed'e geçtiğini düşünmektedirler. Ifrıkıyye'de kurulan Fatımi Devleti'nin kurucusu Ubeydullah el-Mehdi'de imamlar vasıtasıyla Muhammed

¹⁴⁵ Fetih 48/29.

¹⁴⁶ Hâkim es-Semerkindî, *Terceme-i Sevâdu'l-A'zam*, thk. Abdülhayy Habîbi (Tahran: yy., 1348), 183.

b. İsmail'e bağlanmaktadır. Düşük bir ihtimalde olsa bir başka rivayette Ali soyundan gelmeyen Abdullah b. Meymun el-Kaddah'ın İsmaili hareketini başlatmış olabileceği, dolayısıyla Fatımilerin büyüklerinden olabileceği ifade edilmektedir. Fatımiler zamanla sınırlarını genişletmiştir. Mısır başta olmak üzere, Güney Suriye, Yemen, Kuzey Afrika, Sicilya gibi bölgeleri topraklarına katmıştır. 260 yıl kadar hüküm süren ve Sünnilere karşı elem dolu politikalar sürdüren Fatımiler, Selahaddin Eyyübi önderliğinde yıkılıp, Abbasi halifeliğine bağlanmıştır.¹⁴⁷

Muhtâriyye

Müellifin tanımı:

‘‘Ol dahî bir kavimdir. Başları Muhtar b. Ali'dir. Derler kim imamet Hz. Ali'den sonra Muhammed Hanefi'ndir. Evet bazıları derler ki Hz. Hüseyin'den sonra imamet onundur diye i'tikat edip söylediklerinden ötürü azıp helâk oldular.’’

Müellif bu fırkayı 33.sırada tanıtmıştır. Muhammed b. Hanefi'nin imametini kabul eden Keysâniyye fırkasının tali kollarındandır.

Şehristâni, bu fırkayı Keysaniyye içinde ayrı bir fırka olarak saymıştır. Muhammed b. Hanefi'yi imam olarak gören Muhtar'ın ilk taraftarlarıdır. Muhtar siyasi arenaya Hz. Hüseyin'in intikamını almak üzere çıkmıştır. Aynı zamanda Muhammed Hanefi'nin dailerindendir. Bazı bâtini ilimlerle uğraştığı kaynaklarda zikredilmiştir. Muhtar'ın faaliyetlerinden haberdar olan ve bunlardan rahatsızlık duyan Muhammed Hanefi onu engellemeye çalışsa da başarılı olamamıştır.¹⁴⁸ Gaybtan, melekler aracılığıyla bilgi aldığı iddia eden Muhtar, verdiği bilgilerin doğru çıkmadığı durumlarda ise Allah'ın bilgisinin ve iradesinin değiştiğini iddia ettiği rivayet edilmiştir.¹⁴⁹ Müellifimiz Lutfi Paşa'da tanımında buna benzer ifadeler kullanmıştır. Yalnız fırkanın reisi olarak, Muhtar es-Sekafi yerine Muhtar b. Ali'yi zikretmiştir.

İsmailiyye

Müellifin tanımı:

¹⁴⁷ Eymen Fuâd Seyyid, ‘‘Fâtımiler’’, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/229.

¹⁴⁸ eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal Tercümesi*, 149.

¹⁴⁹ Mustafa Öz, ‘‘Keysâniyye’’, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/362.

“İmameti İsmail b. Cafer es-Sadık için isnat ederler. Dahî bunların mezhebinden dedi ki Allah Teâlâ mevcut değildir. Ma’dum değildir, kadir değildir, âciz değildir. Geri geçenin cemi sıfatlarda böyledir derler. Bu tarihi zehibu olduklarından ötürü azıp helâk oldular.”

Müellifimiz eserde 45.sırada İsmailiyye fırkasını ele almıştır. Cafer es-Sadık’tan sonra oğlu İsmail’i imam kabul edenlerin oluşturduğu fırkadır.

İsmail’in hayattayken yaşamı ve ölümüyle ilgili farklı rivayetler olmakla birlikte, onun babasından önce öldüğü ve fırkanın oğlu Muhammed’le devam ettiği ağırlık kazanmıştır. Fırka’nın Muhammed’ten sonraki imamları kuşkuludur. Zira fırkanın gizlilik politikası, karanlık alanlar açmıştır.¹⁵⁰ İsmailiyye mezhebi, dailer aracılığıyla büyük bir coğrafyada faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Zamanla Fatımiler devletinin kurulmasında etkili olmuştur. İsmailiyye’yi batı tarafında Fatımiler, doğu tarafında ise Nizariyye ve Müsta’liler temsil etmiştir. Hasan Sabbah, Nizarilerin en tanındık isimlerinden biridir.¹⁵¹

İsmailiyye’nin en bilindik özelliklerinden bir tanesi nasların zahiriliğini kabul etmeyip batini düşünceler geliştirmesidir. Tenasüh, recat, devir gibi inançları kabul ederken, iki imamın varlığına inanırlar. Bu imamlardan bir tanesi konuşan bir tanesi susandır.¹⁵² İsmaili’ler imamların insanüstü varlık olduklarına, hatta Hz. Peygamber’le birlikte sırayla Allah’ın nurunun imamlara geçtiğini kabul ederler.¹⁵³ İsmaililerde, İslam 7 temel esas üzerinedir. Bunlar velayet, taharet, namaz, zekât, oruç, hac ve cihattır.¹⁵⁴ Zekât ve sadakalarını imamlara vermeyi ve imamların kabirlerini ziyaret etmeyi zorunlu tutmuşlardır.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Mustafa Öz - Mustafa Muhammed eş-Şek’a, “İsmâiliyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/128-130.

¹⁵¹ Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelam Terimler Sözlüğü* (İstanbul: İsam, 2010), “Kelam Terimleri Sözlüğü”, 163.

¹⁵² Topaloğlu - Çelebi, “Kelam Terimleri Sözlüğü”, 163.

¹⁵³ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 316.

¹⁵⁴ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 321.

¹⁵⁵ Ebu’l-Hüseyin Malâti, *et-Tenbih ve ‘r-Red*, thk. Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî (Kahire: Mektebetü’l-Ezheriyye, 2007), 32.

Lütfi Paşa, fırkanın tanımında Allah'ın sıfatları konusundaki görüşleri üzerinde durmuştur. İsmaili'ler Allah'a hiçbir koşul ve şartta sıfat isnat etmezler. Yaratılmışlarda bulunan sıfatlar Allah'tan münezzehtir.¹⁵⁶

Nusayriyye

Müellifin tanımı:

Ol dahî bir kavimdir. Başları Hz. Ali Kerramallahü Veccehü Basra'dür. Derler kim Allah Teala Hz. Ali'ye hulul eyledi ve Ali Tekri'dir diye ona taparlar. Ve kendilerinin sözlerini ve kitaplarını sayar halktan gizlerler. Bu sözleriyle ve bu itikatlarıyla azıp helâk oldular.

Müellifimiz, eserde 46.sırada Nusayri'leri ele alıp tanıtmıştır. Bu fırkanın göze çarpan en önemli özelliği Hz. Ali'ye ilahlık isnat etmeleridir.¹⁵⁷

Fırkanın isimlendirme konusu hakkında pek çok görüş bulunmaktadır. İsmi Lazkiye bölgesinde yoğunlaştıkları için o bölgede bulunan Nusayri'ye dağlarından, Hz. Ali'nin hizmetçisi Nusayr'dan ve Hristiyan geleneğin izlerini taşıdığı için Nasrani'nin küçültme isminden aldığına dair rivayetler bulunmaktadır. Bunların gerçekliği çok sınırlıdır. Ali el-Hadi el-Naki ile Hasan el-Askeri döneminde yaşamış Muhammed b. Nusayr liderliğinde Basra'da kurulmuşlardır. Nusayr, Ali el-Naki'yi ilah olarak kabul edip, kendisini de peygamber olarak görmüştür. Kurucu Nusayr'dan sonra Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Cenân el-Cünbülânî ve Hasibi fırkanın en önemli isimleri haline gelmiştir. Cünbülânî bu isimle bir tarikat kurup fırkaya tasavvufi boyut kazandırmıştır. Hasibi ise, fırkanın geniş alanlara yayılması için mücadele vermiştir. Bu onun fırka içinde önemli konuma gelip Şeyhuddin lakabını almasını sağlamıştır. Daha sonraki dönemlerde Kutsal kitapları olan Kitabu'l Mecmu'u da geçen Hz. Muhammed ile Hz. Ali'nin yorumlarında farklılıklar ortaya çıkmıştır. Haydariyye ve Kameriyye olarak ikiye ayrılmışlardır. Mercidabık savaşıyla Osmanlı'ya katılan fırkanın, ilk dönem Devlet yanlısı politikası, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde isyan hareketlerine dönüşmüştür. Fransa'nın yardımıyla 1922'de Alevi Devleti kurmuşlardır. 1942 yılında ise Suriye Devletine katılmışlardır.¹⁵⁸ 1960-1970 yıllarından itibaren Suriye Devleti'nde de yönetimi ele geçirmişlerdir. Bu durum

¹⁵⁶ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 415.

¹⁵⁷ eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal Tercümesi*, 190.

¹⁵⁸ İlyas Üzüm, "Nusayrılık", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/271.

günümüzde de devam etmektedir. Günümüzde Suriye, Türkiye ve Lübnan'da Nusayri'ler bulunmaktadır.¹⁵⁹

Nusayrilerin inanç sistemleri bätini yorumlara dayanmaktadır. Onlara göre Allah 7 defa beşer olarak tezahür etmiş, son tezahüründe, Hz. Ali'ye hulûl etmiştir. Melek, vahiy, peygamber gibi inançları bulunmakla birlikte bu konularla ilgili bätini yorumlar yapmışlardır. Selman-i Farisi'yi bab olarak görmüşler ve Hz. Muhammed'e ancak onun vasıtasıyla ulaşılabilir. Dünyadaki olayları ve işlevleri Selman'ın çocukları kabul ettikleri 5 eytam yerine getirmektedir. Örneğin rızık ve hastalık Osman b. Ma'zun'un idaresi altındadır. Nusayrilik'te, cennet cehennem inançları var olsa da tenasüh gereği bu semboliktir. Gizlenmeyi ve takiyye yapmayı caiz görüp, şarabı da kutsallaştırmışlardır. İbadetler hususunda da bätini yorumlar yapan Nusayriler, gerçek namazın Hz. Ali'ye açılan dua şeklinde bir niyaz olduğunu ifade ederler. Ferdi olarak namaza daha çok önem vermekle birlikte bayram ve mukaddes günlerle çok meşhur bir şeyhin geldiği kentlerde cemaatle namaz yerine getirilebilir. Orucu Hz. Muhammed'in babası Abdullah'ın suskunluğu, zekâtı dini öğrenmek ve insanlara aktarmak, haccı ise kendilerince kutsal sayılan mekanlara ziyaret olarak ifade etmektedirler. İlk 3 halifeye ve sahabelere lanet etmeyi cihat olarak görmektedirler. Nusayrilik'te hızır inancı da önemli yer tutmaktadır. Nusayrilerin din işleri 4 sınıftan oluşan din adamları tarafından yürütülür. Bunlar Büyük şeyhlik, şeyhlik, nüvvab ve imamdır. Nusayriler kadınları ve ergen olmayan çocukları fırkaya dahil etmezler. Mezhebe girmek isteyen kişi 3 tane cemiyet merhalesinden geçmek zorundadır. Nusayri olabilmek için Nusayri anne-babadan dünyaya gelmek gerekmektedir.¹⁶⁰

Lütfi Paşa, fırkanın Hz. Ali'ye ilahlık yüklediklerini söyleyip, bu konu üzerinden onları eleştirmiştir.

İshakiyye

Müellifin tanımı:

“Ol dahî bir kavimdir. Sözleri ve i'tikatları Nusayrinin sözleri ve i'tikatları olduğu gibi olduğundan ötürü azıp helâk oldular.”

¹⁵⁹ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 370.

¹⁶⁰ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 370-389.

Müellif 72 fırkayı sayarken 48.sırada İshakiyye fırkasına yer vermiştir. Herhangi bir tanıtma yapılmayıp sadece Nusayrilere benzediğini ifade etmiştir. Bu fırkayı Şehristani 'de Nusayri fırkasıyla birlikte zikretmiştir.¹⁶¹

Nusayri'ler, Hasibi'nin ölümünden sonra biri Bağdat'ta ve biri Halep'te olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Bağdat grubu Hulagu tarafından bastırılmış olup, Halep grubu ise Ebu Said Meymun b. Kasım et-Taberani tarafından devam ettirilmiştir. Taberani, Nusayrileri Lazkiye bölgesine taşımıştır. İshakiyye fırkası burada gündeme gelmektedir. Zira Lazkiye'de yaşayan İshakiyyeler, Taberani ile yapmış oldukları mücadeleyi kaybetmiş olup Nusayriliğin bünyesine dahil olmuşlardır. Bu fırka, Yakup İshak b. Muhammed el-Ahmar'a nispet edilmektedir. Peygamberlikle ilgili görüşleri vardır. Onlara göre Hz. Ali peygamberlikte Hz. Muhammed ile ortaktır.¹⁶²

Haddabiye

Müellifin tanımı:

Ol dahî bir kavimdir. Derler ki eimme'i enbiyadır ve Ebû'l Hattab Nebi'dir. Dahî kendi muafıklarından muhalifleri üzerine şهادeti zoru helal görürler. Dahî derler kim cennet dünya nimetleridir, cehennem dünya mallarıdır. Dahî kendilerine Ebu'l Hattab Muhammed b. Vehhap El'ecdi amma mensup ederler. Bu i'tikatlarıyla ve bu sözleriyle azıp helâk oldular.

Fırkanın kurucusu Muhammed b. Ebu Zeynep Miklas el-Esedi el-Kufi el-Ecda'dır. Beni Esed kabilesinden mevalidir. Kufe'de yaşantısını sürdürmüştür. Cafer es-Sadık'la tanışmış, onunla ilişkiler kurmuştur. Daha sonra Cafer onu yalancılıkla itham etmiştir. Ebû'l Hattab kendisinin melek olduğuna ve peygamber olarak gönderildiğine inanmıştır. Genelde imamları özeldede ise Cafer'in ilahlığının olduğunu iddia eder. İlerleyen süreçte Hattabiyye taraftarları Ebu'l Hattab'ın ilahlığını kabul etmiştir.¹⁶³ Kufe'de yerleşik düzene karşı sergiledikleri tutumlar sebebiyle halife Mansur tarafından bastırılmışlardır. Ebu'l Hattap, taraftarlarına taş ve sopalarla orduyu yeneceklerini ilan edip, bunun Allah tarafından kendisine bildirildiğini söylemiştir. Durumun söylediği gibi gelişmemesi üzerine Muhtar es-Sakafi'nin söylediği gibi bedâ fikrini ileri sürmüştür. Ebu'l Hattap'ın cesedi yakılarak yok edilmiştir. Hattabiyye taraftarları, reisleri Ebu'l Hattab'ı, Cafer ve Hz. Ali'den daha

¹⁶¹ eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal Tercümesi*, 189.

¹⁶² Üzüm, "Nusayrilik", 33/271.

¹⁶³ eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal Tercümesi*, 182.

üstün görürler. Ebu'l Hattab haramı helal, helali haram saymıştır. Taraftarlarına zor geldiği bahanesiyle ibadetleri kaldırıp, zina, içki, kumar gibi yasakları da kaldırmıştır.¹⁶⁴ Hz. Hüseyin'in çocuklarını Allah'ın oğulları ve dostları olarak görürler. Hattabiyye, Muammeriyye, Beziğiyye, Umeyriyye ve Mufaddaliyye gibi tali fırkalara ayrılmıştır.¹⁶⁵

Lütfi Paşa, Hattabiyye fırkasını, ehli bidat fırkalardan 54.sırada saymıştır. Müellifin tanımı diğer kaynaklardaki tanımlarla örtüşmektedir. Cenneti dünyadaki nimetlerle, cehennemi ise dünyadaki mallarla ilişkilendirip teşbih yapmıştır. Cafer'in, Hattab'ı, Vehhap el-Ecdi'yi kendisine örnek aldığından ötürü dışladığı konusuna da tanıtımında yer vermiştir. Müellifimiz her ne kadar fırkanın hangi ana ekolde olduğunu söylemese de kaynaklarda¹⁶⁶ ve bizim çıkarımlarımızda Şia'nın içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.

Zurariyye

Müellifin tanımı:

“Ol dahî bir kavimdir. Allah Teâlâ'nın cemî sıfatları hadistir derler. Bu sözleriyle ve bu i'tikatlarıyla azıp helâk oldular.”

Fırkanın kurucusu h.150/767 senesinde vefat etmiş olan Zurare b. Ayun'dur. Allah'ın sıfatlarını hadis görüp, sıfatlardan önce hayatın varlığını kabul etmemektedirler. Bu fırkaya, bazı kaynaklar Şia, bazı kaynaklar ise Müşebbehe içerisinde yer vermiştir. Fırkayı Müşebbeheden görenlerin temel sebebi, Allah'ın iradesini de insan iradesi gibi hadis saymalarıdır.¹⁶⁷ Fırka Temimi olarak da adlandırılmaktadır.¹⁶⁸

Lütfi Paşa, ehli bidat fırkaları sıralarken bu fırkaya da yer vermiş ve 56.sırada tanıtmıştır. Diğer kaynaklarda olduğu gibi Hayat-ı Ebedi eserinde fırka hakkında

¹⁶⁴ Hasan Onat, “Hattâbiyye” (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/492.

¹⁶⁵ el-Eş'ari, *Makâlâtü'l İslâmiyyîn Tercümesi*, 41-43.

¹⁶⁶ eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal Tercümesi*, 182; el-Eş'ari, *Makâlâtü'l İslâmiyyîn Tercümesi*, 42.

¹⁶⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Müşebbihe” (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/158.

¹⁶⁸ Öz, “İmâmiyye”, 22/208.

ayrıntıya yer verilmemiştir. Çoğu temel kaynakta ¹⁶⁹ Şia'nın aşırı fırkalarından gösterildiği için tasnifte Şia'nın içerisine dahil edilmiştir.

Sebeiyye

Müellifin tanımı:

Ol dahî bir kavimdir. Derler ki, Hz. Ali ölmedi. Dahî deplenemedi. Dahî derler kim tahkik şeytan Ali suretine girip ibni Mülcem Ebi depledi. Hz. Ali buluttadır. Rad onun avazıdır. Berrak kamçıdır. Bir zamandan sonra yere iner dahî yeri adl ile doldurur. Dahi gök gürlidersen eşite gelir. Ve katına derler ki aleykümselam ya emiri'l mü'minin. Bu i'tikadı fasideleriyle ve kelâmı batıllarıyla azıp helâk oldular.

Müellif, ehli bidat sayımında 58.sırada Sebeiyye'ye yer vermiştir. Başka kaynakta Seyyâiyye olarak telaffuz edilmiştir. ¹⁷⁰ Şia'nın tanımmış 3 fırkasının dışındakilerin ortak adı olan Galiyye'nin tali kollarındandır. Galiyye özellikle imamet konusunda aşırılığıyla bilinir. Hz. Ali başta olmak üzere imamlara ilahlık veya peygamberlik isnat etmekten çekinmemiştir. Şehristani, sözleriyle aşırıya kaçan Galiyye fırkasının bâtilliğinin asıl sebebi olarak, ahiret inançlarındaki zayıflıktan kaynaklanan tenasüh ve hülul gibi inançları benimsemelerini göstermiştir. Şehristani'ye göre Allah'ı insanlara benzetme konusunda Yahudilik ve Hristiyanlık'tan etkilenmişlerdir. ¹⁷¹ Aşırı görüş belirten Galiyye fırkasının birçok tali kolları bulunmaktadır. Bu tali kollardan bir tanesi de Abdullah b. Sebe'ye isnat edilen Sebebiyye fırkasıdır. Abdullah b. Sebe hakkındaki kaynaklar çok cılız kalmıştır. Öyle ki böyle bir kişinin varlığı dahi tartışma konusu olmuştur. Abdullah'ın ve fikirleri olan Sebeiyye'nin, Şia'nın aşırı uçlarını işaret etmek için uydurulan bir lakap veya bir sıfat olduğu da tahmin edilmektedir. Abdullah b. Sebe'nin hadis uydurma faaliyetinde bulunduğu nakledilmiştir. Hz. Ali'nin kendisi hakkındaki aşırı görüşleri sebebiyle Abdullah b. Sebe'yi yakma düşüncesinin de olduğu rivayetler arasındadır. ¹⁷²

Sebeiyye imamet hakkındaki görüşleri ile bilinmektedir. Hz. Ali'nin ölmediğini, onun ölümsüz olduğunu iddia etmiştir. Onun, ölümsüz olduğunu

¹⁶⁹ Ebu'l Muzaffer el-İsferâyîni, *et-Tebisîr fi'd-Dîn ve Temyîzî'l-Firkati'n-Nâciye ani'l Fıraki'l-Hâlikîn*, thk. Kemal Yusuf el-Hut (Lübnan: Âlimu'l-Kütüb, 1983), 40; el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l Fırak*, 52.

¹⁷⁰ Daniş, *Risâle-i Fırak-i Dâlle*, 52.

¹⁷¹ eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal Tercümesi*, 173.

¹⁷² Ethem Ruhi Fıçlalı, "Abdullah b. Sebe", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/133.

savunmalarının altında Hz. Ali'yi ilah olarak görmeleri yatmaktadır. Hz. Ali'yi peygamberin vasi olarak tayin ettiğini de dile getirmişlerdir.¹⁷³

Müellif Lütfi Paşa'da, tanıtımında bu fırkanın, Hz. Ali'nin ölmediğine inandıklarını aktarmıştır. Hz. Ali ile ilgili bâtinî fikirlerine örnekler vermiştir.

Süleymaniyye

Müellifin tanımı:

Ol dahî bir kavimdir derler ki imamet meşveretledür. Halk ortasında tahkik-i hiyar-ı müslimineden iki kimisine mün'akid olur. Hz. Ebu Bekir ve Ömer gibi ikisi dahî imamdır derler. Eğer çakım imamet biâtında eksi dahi hata ettilerse de imam Ali mevcut iken, evet hataları fasık derecesine yetişemedi. Pes fazıl mevcut iken mefzulün imametini caiz gördüler. Dahî bunlar Hz. Osman'ı ve Talha ve Zübeyir ve Hz. Aişe'yi (r.anhe) tekfir ederler. Bu sözleriyle ve bu i'tikatlarıyla azıp helâk oldular.

Müellif Hayat-ı Ebedi eserinde, 59.sırada Süleymaniyye fırkasına yer vermiştir. Fırkanın kurucusu Süleyman b. Cerir er-Rakki ez-Zeydi'dir. Süleymaniyye fırkası, Şia'nın en önemli mezheplerinden biri olan Zeydiyye'nin tali koludur.¹⁷⁴

Süleyman b. Cerir'in Rakka'da doğduğu tahmin edilmektedir. Bağdat'ta yapılan kelim münazaralarına katılmış olup, imamet başta olmak üzere birçok konuda görüş beyan etmiştir. Zeydiyye fırkasına bağlı olan Süleyman'ın, Zeydilerden farklı görüşleri hasebiyle tali fırka olan Süleymaniyye'nin kurucusu sayılmaktadır. Hayatı hakkında detaylı bilgi bulunmayan Süleyman'ın 803 yılında vefat ettiği tahmin edilmektedir. Süleyman'ın görüşleri başta Hasan Eş'ari olmak üzere Bağdadi, Nesefî, Kadı Abdulcebbar gibi alimlerce aktarılmıştır.¹⁷⁵

Süleymaniyye'ye göre Allah insana istitaât vermiştir. Allah'ın sıfatları konusunda görüşleri bulanmaktadır. Allah'ın sıfatlarını var-yok, hadis-kıdem gibi nitilemede bulunmamıştır.¹⁷⁶ Süleyman b. Cerir imametın şura ile gerçekleşmesi gerektiğini savunur. Aynı zamanda Hz. Ali'nin imamete layık kişi olduğunu söylemiş olup, Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer'in imametini kabul etmiştir. Hz. Osman'ı tekfir etme

¹⁷³ Mustafa Öz, "Gâliyye", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/336.

¹⁷⁴ el-İsferâyînî, *et-Tebşîr fi'd-Dîn*, 28; el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l Fırak*, 23; er-Râzi, *İ'tikâdât*, 52-53.

¹⁷⁵ el-Eş'ari, *Makâlâtü'l İslâmiyyîn Tercümesi*, 86.

¹⁷⁶ Ahmed Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l Usuli'l Hamse Mu'tezilenin Beş İlkesi*, ed. Metin Yurdagür, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Pasifik Ofset, 2013), 1/212.

sebebi ise imamet konusu olmayıp, Osman döneminde süregelen olaylar olmuştur.¹⁷⁷ Hz. Ali'ye karşı çıkan ve onunla mücadeleye giren Hz. Aişe, Zubeyr ve Talha'nın da küfre düştüğünü söylemiştir. Takıyye, beda gibi inançlara karşı çıkan Süleyman b. Cerir, bu inançlar sebebiyle Rafızî'lerin de hak yolu terk ettiklerini söylemiştir.¹⁷⁸

Lütfi Paşa'nın fırka tanıtımında verdiği bilgiler diğer kaynaklarda geçen bilgilerle örtüşmekte olup farklı bir bilgiye rastlanmamıştır.

Şia

Müellifin tanımı:

Ol dahî bir kavimdir. Hz. Ali bölüğünden geçinirler. Dahî derler ki bederusti Ali, hazreti rasulden sonra imamdır. Dahî i'tikad ederler ki imamet Ali'den dahî evladından ve evladı evladından nakder işga ederse çatamaz haklarıdır. Bu i'tikatlarıyla ve bu sözleriyle azıp helâk oldular.

Şia sözlükte taraftar, destekçi, yardımcı gibi anlamlara gelir. Terim olarak ise farklı tanımlar bulunmakla birlikte, Hz. Ali'nin ve onun soyunun faziletlerinden ötürü imamlığı en uygun kişiler olarak gören destekçilerin ortak ismidir. Muhalifleri tarafından onları küçültmek için Râfızî olarak da adlandırılmıştır.¹⁷⁹

Şia'nın ne zaman ortaya çıktığı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in sağlığından Ammar b. Yasir gibi sahabelerin, Peygamber'den sonra Hz. Ali'nin imam olacağı hakkındaki söylemleri, Hz. Osman'dan sonra ehli beytten birinin imam olması gerektiğini savunan Haşimilerin düşünceleri, Sıffin savaşından sonra Hz. Ali taraftarlarının tutumları ve Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonraki dönem gibi farklı zaman dilimleri Şia'nın ortaya çıkış dönemi olarak kabul edilmektedir. Şia'nın tartışılan en önemli konularından bir tanesi siyasi bir fırka mı, yoksa i'tikadi bir fırka mı olduğu konusudur. Görüşleri imamet üzerinden varlığını sürdürdüğü için siyasi bir fırka olduğu konusu ağırlık kazanmıştır. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer dönemlerindeki adil ve disiplinli devlet anlayışı Şia düşüncesinin gelişmesini ve gündeme taşınmasını gerektirmemiştir. Hz. Osman'la birlikte yönetsel müsamahalar ve boşluklar Şia düşüncesinin etkisinin artmasına sebep olmuştur. Hz. Osman'ın ölümünden sonra daha

¹⁷⁷ Muhammed Aruçi, "Süleyman b. Cerîr", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/82.

¹⁷⁸ eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal Tercümesi*, 161.

¹⁷⁹ Mustafa Öz, "Şia", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/111.

kuvvetli ortaya çıkan Şia düşüncesi Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilmesiyle teşekkül sürecine girmiştir.¹⁸⁰

Kerbela vakasından sonra Şiiler mezhepleşme yoluna girmiş olup Muhtar es-Sakafi'nin liderliğini yaptığı Keysaniyye, ilk aşırı Şii fırkası olarak tarihe geçmiştir. Zeydiyye, İsmailiyye ve İsnâaşeriyye en önemli Şii mezhepler olmuştur. Galiyye mezhebi ise Şia'nın aşırı fırka isimlerinin toplamı olarak kaydedilmiştir. Tarihsel süreçte Şia düşüncesini barındıran devletler de kurulmuştur. Bu Devletlere Yemen İsmaili Devleti, Bahreyn Karmeti Devleti, Fatımi Devleti ve Suleyhiler Devleti örnek olarak gösterilebilir.¹⁸¹ Çalışmamızda bu fırkalar kendi başlıkları altında detaylandırılmıştır.

Lütfi Paşa, ehli bidat fırkaları sıralarken 60.sırada Şia fırkasına yer vermiştir. Şia aslında tek başına bir tali fırka olmayıp, bir ekolü temsil eden genel isimdir. Müellif firkanın tanımında imamet konusu üzerinde durmuş olup Hz. Ali'ye ve soyuna yükledikleri misyon üzerinden Şia'yı eleştirmiştir. Lütfi Paşa'nın, tanımdan hareketle Şia'nın önemli kollarından biri olan İmamiyye grubunu anlattığı tahmin edilmektedir. İmamiyye fırkası, İsnâaşeriyye ismiyle de bilinmektedir. İlk imam Hz. Ali, son imam ise Muhammed el-Mehdi'dir. Son imamdan sonra gaybet dönemi başlamış ve hâlâ devam etmektedir.¹⁸²

Gurabiyye

Müellifin tanımı:

Ol dahî bir kavimdir. Derler ki Hz. Rasulullah, Hz. Ali'ye eşbudur. Arap araba eşbu olduğu gibi sakal sakala eşbu olduğu gibi. Dahî derler ki Hak Teâlâ Hz. Cebrâil'i vahiyyle Hz. Ali'ye gönderdi. Hz. Cebrâil galat eyledi diye i'tikat ederler. Bu sözleriyle ve i'tikatlarıyla azıp helâk oldular.

Gurabiyye fırkası, Şia'nın aşırı görüşlerini bildirmek için kullanılan Galiyye'den bir tanesidir. Onlara göre Cebrâil vahiy hata ile Hz. Muhammed'e getirmiştir. Peygamberliğin Hz. Ali'nin hakkı olduğunu düşünmektedirler. Gurabiyye, Cebrail'in, Hz. Muhammed'in Hz. Ali'ye benzemesinden dolayı yanlışlıkla vahiy Hz.

¹⁸⁰ Öz, "Şia", 39/112.

¹⁸¹ Öz, "Şia", 39/114.

¹⁸² eş-Şehristani, *el-Minel ve'n-Nihal*, 1/173.

Muhammed'e verdiğini düşünmektedirler.¹⁸³ Müellifimiz Lütfi Paşa'da bu konuya parmak basmaktadır. Lütfi Paşa bu konuyu biri canlı biri cansız olmak üzere varlıkların birbirine benzerliğini örnek göstererek betimlemiştir. Lütfi Paşa Gurabiyye fırkasını ehli bidat fırkaları sayarken 63.sırada işlemiştir.

Mansuriyye

Müellifin tanımı:

Ol dahî bir kavimdir. Başları Ebu Mansuri İclî'dir. Derler ki Resuller ebedi munkatı olmaz. Dahî derler ki cennet bir köşkdür ki biz onun dostluğuna emr olunmuşuz, ki ol imamdır. Cehennem dahi bir köşkdür ki biz onun buğzuna emr olunmuşuz. Bu sözleriyle dahî bu i'tikatlarıyla azıp helâk oldular.

Mansuriyye, İsnâaşeri'nin içindeki aşırı fırkalardan birinin kurucusu olan Mugire'den etkilenmiş gali bir firkadır. Kurucusu Mansur el-İclîdir. Hakkında fazla bilgi bulunmayan Mansur kîsf ve hannak lakaplarıyla bilinir. Kendisinin ümmi olduğunu söylemiştir. Nevbahti, bu görüşü, Mansur'un farsçayı bilmesi ile Yahudilik, Hristiyanlık ve Gnostik felsefe hakkında vermiş olduğu bilgiler doğrultusunda kabul etmemektedir. Emeviler döneminde Irak valisi Yusuf b. Ömer es-Sekafi tarafından öldürülmüştür.¹⁸⁴

Şia arasında kendisine konum bulmaya çalışan Mansur, Muhammed Bakır'dan sonraki halife olduğun söylese de Bakır tarafından bu kesin bir dille reddedilmiştir. Kendisinin, Allah'ın huzuruna yükseldiğini ve tebliğ ile görevlendirildiği bahsetmiştir. İmamet yerine nübüvvet kelimesini kullanmış olup kendisinin 6. Peygamber olduğunun iddiasında bulunmuştur. Kendisinden sonra 6 oğulun da peygamber olacağını, sonuncusunun ise Mehdi olacağına inanmaktadır. Peygamberlik makamının devamlı olduğunu söze getirmiştir. Cennet ve cehennemle ilgili görüşleri bulunmaktadır. Cennet iyiliği, dünya nimetlerini temsil ederken, cehennem dünyanın sıkıntısını ve kötülüğü temsil etmektedir. Cennet, cehennem ve haramı sembolleştiren Mansur'a göre zina, içki, kumar, ölü hayvan ve kan gibi şeyler mübahtır. Kendisine katılmayanların mallarını helal görmüş, onların boğularak öldürülmesini emretmiştir. Aşırı görüşleri, Bahailik, İsmailiyye, Sufiyye gibi fırkalar üzerinde etkili olmuştur.¹⁸⁵

¹⁸³ Öz, "Gâliyye", 13/336; er-Râzi, *İ'tikâdât*, 59-60; el-İsferâyîni, *et-Tebîr fi'd-Dîn*, 128.

¹⁸⁴ Ethem Ruhi Fığlalı, "Ebû Mansûr el-İclî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/181.

¹⁸⁵ Fığlalı, "Ebû Mansûr el-İclî", 10/181.

Lütfi Paşa ehli bidat fırkalarından 70.sırada Mansuriyye'den bahsetmiştir. Yukarıda zikrettiğimiz Mansur'un fikirlerini özet olarak vermiş olup cennet ve cehennemi köşk olarak sembolize etmiştir.¹⁸⁶

Mu'favızıyye

Müellifin tanımı:

“Ol dahî bir kavimdir. Derler ki Allah Teâlâ dünyanın yaratılmasını Muhammed Mustafa'ya tavafiz eyledi. Bununla azıp helâk oldular.”

Hayat-ı Ebedi'de ehli bidat fırkalarından 68.sirasında Mu'favızıyye'den bahsedilmiştir.

Eşari, Makalat'ta Galiyye fırkalar arasında göstermiştir. Mufavvızlara göre Allah dünyada hiçbir şey yaratmamıştır. Allah Muhammed'e (s.a.v) kudret vermiştir. Yaratılan her şeyi Peygamber yaratmıştır. Bu düşüncüyü birçok Mufavvız, Hz. Ali için de söylemiştir. Onlar kendilerine meleklerin geldiğine ve bazı mucizeler gösterdiklerine inanırlar. Mufavvıza'nın bir grubu ise Hz. Ali'nin bulutların içinde olduğuna inanır. Bulut geçtiğinde buluta selam verirler. Lütfi Paşa bu fırkanın hangi ekol içine aldığından bahsetmemiştir. Makalattaki bilgilerden hareketle Râfızî grubunun içinde olduğu tahmin edilmektedir. Eşari'nin tanımıyla Lütfi Paşa'nın tanımı birbirlerine uyumludur.¹⁸⁷

Hâşebiyye

Müellifin tanımı:

Ol dahi bir kavimdir kaçan ölülerini defnetmek isteseler ağızlarına altın ve akça korlar, dahi ellerine çomak verirler. Derler kim kaçan sizin üzerinize münker ve nekir gire, bu altını ve kumaşı onlara verün iyilikle çıksınlar eğer çıkarlarsa hoş ve eğer çıkmazlarsa bu comagla verün çıkarun. Bu usul nesnelere i'tikat ettiklerinden ötürü azup helak oldular.

Sözlükte odun ve sopa anlamlarına gelen haşeb, nispet ismini çoğulu haşebiyyedir. Muhtar es-Sakafi'nin ordusunda, elinde silah olarak sadece sopa bulunan Küfe mevalisini aşağılamak amacıyla kullanılan bir isimdir. Haşebiyye fırkası için, Hz. Hüseyin'in intikamını almak amacıyla “yâ lese'râti'l-Hüseyin” (Ey Hüseyin'in intikamını almaya ant içenler!) sloganını kullanarak harekete

¹⁸⁶ el-Eş'ari, *Makâlâtü'l İslâmiyyîn Tercümesi*, 40; er-Râzi, *I'tikâdât*, 58.

¹⁸⁷ el-Eş'ari, *Makâlâtü'l İslâmiyyîn Tercümesi*, 47-48.

geçtiklerinden bahsedilmiştir. Keysâniyye fırkasına ve daha sonra bu fırka mensupları arasında ortaya çıkan rec'at ve tenâsüh akîdesine inananlara da Haşebiyye adı verilmiştir. Bu ifadeler bize her ne kadar bu fırkanın Râfızî olduğunu gösterse de Kur'an'ın mahlûk olduğunu, Allah'ın konuşmadığını iddia eden Cehmiyye'den bir grup da Haşebiyye adıyla anılmaktadır.¹⁸⁸ Nesefî Cebriye fırkasında sayarken, Ebu Hanefî'nin tasnifinde Râfızî olarak sayılmıştır.¹⁸⁹

Müellifin Hayat-ı Ebedî'de bu fırkayı hangi grupta ele aldığına ulaşılamamaktadır. Müellifin eserde zikrettiği konular kabir hayatıyla ilgilidir. Bu ifadelerde bize ipucu vermemektedir. Fakat müellifin Hanefî-Maturidî geleneği göz önünde bulundurularak bu fırka Râfızî olarak tasnif edilmiştir. Haşebiyye, Hayat-ı Ebedî'de 17. Ehli bidat fırka olarak tanımlanmıştır.

1.2.4. Kaderiyye Mezhebi

Müellif Kaderiyye hakkında şunları söylemiştir:

Ol dahî bir kavimdir. Zemmedip derler ki Allah Teâlâ hayrın yazıcısıdır ve iblis şirk yaratıcısıdır. Dahî hayır Allah Teâlâ'dandır. Şer iblisten ve dahî kendi nefsimizdendir derler. Allah Teâlâ'dan takdir yoktur derler. Bu sözleriyle ve bu i'tikatlarıyla azıp helâk oldular.

Kaderiyye, Hayat-ı Ebedî'de ehli bidat fırkalardan 4.ana grup olarak ifade edilmiştir. Sözlükte “kadere mensup olan, kader taraftarı” gibi manalara gelen bu Kaderiyye, sözlük anlamının tam zıttı olarak ilahi kaderi reddetmektedir. Bu grup kaderi kula nispet etmektedir. Başlangıçta muhalifleri tarafından kötüleme amacıyla, Kaderiyye veya Ehlü-l Kader kullanılmıştır.¹⁹⁰

İbn Teymiyye, insanların kaderle ilgili düşüncelerinin aşırıya kaçmaları durumlarını kaderi müşrik, mecusi ve iblis olmak üzere 3'e ayırmıştır. Küfür durumlarında insanın ilahi kadere suç yüklemesine kadere-i müşrikiyye, bazı fiilerin de mecusilikten etkilenmesi hasebiyle kadere-i mecusiyye, Allah'ın emir ve

¹⁸⁸ Mustafa Öz, “Haşebiyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/402.

¹⁸⁹ Gömbeyaz, *İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 269, 271.

¹⁹⁰ İlyas Üzüm, “Kaderiyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/64.

yasaklarının çelişkili olduğunu iddia edip, kadere sığınanlarını ise, kadere-i iblisiyye olarak tanıtır.¹⁹¹

İtikadi konularda Kaderiyye, Mutezile ile örtüşmekte ise de başlangıçta ayrı fırkalar olduğu söylenmektedir. Örneğin Eşari, Mücerredü'l-Makalat eserinde Kaderiye ile Mutezile'yi ayrı zikretmiştir.¹⁹² Maturidi ise Kitabu't Tevhitte Kaderiye yerine Mutezile, Mutezile yerine Kaderiye isimlerinin kullanıldığından bahseder. Mutezile alimleri ise kendilerinin Kaderiyye olarak anılmasını eleştirmiş bu konuda Kadı Abdulcebbar, asıl kadercilerin insan iradesini görmezden gelen ve her şeyi ilahi kudrete yaslayanlar olduğunu Şerhu'l Usuli'l-hamse adlı eserinde söylemiştir.¹⁹³

Kaderiyye'nin ilk ortaya çıkışı Cemel ve Sıffin savaşları gibi iç karışıklığa neden olan toplumsal olaylarla irtibatlıdır. Bu dönemde oluşan güvensizlik ortamı, kader konusunda farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kader konusunda ilk geçen isim Ma'bed el-Cüheni'dir. Ma'bed, Emevi yöneticilerinin zulümlerinin ilahi irade ile değil insan iradesiyle gerçekleştiğini söylemiştir. Bu konu da en önemli ikinci şahsiyet Gaylan ed-Dimeşki'dir. Gaylan görüşleri sebebiyle Halife Hişam b. Abdumelik tarafından öldürtülmüştür. Emevî devleti zamanında merkezi idareye muhalefet eden ve görüşleriyle öteleşen Kaderiye, Abbasilerin iktidara gelmesinde rol oynamış ve kendilerine geniş alan bulmuştur. Birçok meselede Kaderiyye ile aynı doğrultuda görüş beyan eden Mutezile mezhebine yönelmiştir. Mutezile, kaderle ilgili fikirleri sistemleştirmiştir.¹⁹⁴

Kaderiyye genel anlamda Mutezilenin adalet prensibini benimsemiş sınırlı bir mezheptir. Lütfi Paşa'da Kaderiyyeyi tanımlarken sadece kader konusu üzerinde durmuştur. Fakat müellifimiz Vâsiliyye fırkasını açıklarken Kaderiyye ile Mutezile'nin aynı olduğunu göstermiştir. Bu sebeple tezde Kaderiyye ile Mutezile'nin tali fırkaları birlikte ele alınmıştır.

¹⁹¹ Takıyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, nşr. Abdurrahman b. Muhammed (Riyad, 1969), 8/256-261.

¹⁹² Ebû Bekir Muhammed b. Hasan İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, nşr. Daniel Gimaret (Beyrut, 1987), 105-106.

¹⁹³ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l Usuli'l Hamse*, 2/722-732.

¹⁹⁴ Üzüm, "Kaderiyye", 24/64.

1.2.4.1. Hayat-ı Ebedi’de Geçen Kaderiyye Fırkalar

Cazimiyye

Müellifin tanımı:

“*Ol dahî kaderiyeden bir kavimdir. Derler ki: hayır Allah Teâlâ’nın fülidir, masiyet dahî kulun fülidir. Bu i’tikatlarıyla ve bu sözleriyle azıp helâk oldular.*”

Müellif tespit edebildiğimiz kadarıyla Kaderiyye fırkalar arasında ilk bu fırkayı zikretmiştir. Hayat-ı Ebedi’de ehli bidat fırkalardan 12.sırada gösterilmiştir. Kaynaklarda bu isimle bir bilgiye rastlanmamıştır. Bununla beraber fırkanın baş harfinin yanlış yazıldığı ve fırkanın adının Hâzimiyye olduğu düşünülmektedir.¹⁹⁵

Kaynaklarda¹⁹⁶ Hâzimiyye, Haricilerin Acaride koluna bağlı tâli fırkalardan bir olarak geçmektedir. Bu fırka ölmeden önce olan imanın geçerli olacağını benimsemiş ve muvâfât görüşüne yönelmiştir.¹⁹⁷

Vâsiliyye

Müellifin tanımı:

Kaderiyye ’den (Mûtezile) ol dahî bir kavimdir. İ’tikat ederler ki mürtekibi kebire ne mü’mindir ne kafirdir. İki menzile ortasında bir menzile isabet ederler. Reisleri Vâsıl b Ata’dır ki Hasan Basri meclisinden itizal edip ve hakkı terk edip batılı kabul eyledi. Pir Hasan Basri dedi ki tahkika Vâsıl b Ata bizden itizal eyledi. Onun için bunlara Mûtezile diye ad verildi. Dahî bunlar kendilerine ashabı adl ve ashabı tevhid diye ad verdiler. Yani diğerleri ki Allah Teâlâ’ya vaciptir. Kim muti’a sevap vere ve asiye ikap eden adl hasil olsun için ve dahi sıfatı kadime-i nefi ederler. Kendilerinin zaimleri nice tevhid hasil olsun için bundan sonra bu kavim ilmi kelâma meşgul olup felasifeye karşıdır diler. Ve Ebu Hasan el-Eşâri dahî ol bunlardan idi. Sonra ol mezhebi butlanını bilip ve ayrılıp Ehli sünnet ve cemâatten oldu.

Vâsiliyye, Mutezile’nin kurucusu olan Vasıl b. Ata’ya tabi olanların fırkasıdır. Vasıl b. Ata 80 (699) yılında Medine’de doğmuştur. Hayatı hakkında fazla bilgiye sahip olmadığımız Vasıl’ın, Muhammed Hanefi’nin oğlu Ebu Haşim Abdullah’tan usul okuduğu bilinmektedir. Şia’nın en önemli konularından biri olan imametle alakalı bazı konularda hocasına ters düşmüştür. Bir müddet sonra Basra’da Hasan-ı Basri’nin ders halkasına katılan Vasıl, burada da hocasıyla meşhur olarak bilinen büyük günah meselesinden dolayı ters düşüp, hocasından ayrı bir ders halkası kurmuştur. Hasan-ı

¹⁹⁵ Daniş, *Risâle-i Fırak-i Dâlle*, 29.

¹⁹⁶ er-Râzi, *İ’tikâdât*, 49; eş-Şehristani, *el-Minel ve’n-Nihal*, 1/131.

¹⁹⁷ eş-Şehristani, *el-Milel ve’n-Nihal Tercümesi*, 134.

Basri'nin Vâsıl hakkında bizden ayrılanlar anlamında Mutezile ifadesini kullanması, Mutezile'nin ilmi hayatta bu isimle tanınmasına neden olmuştur. Amr b. Ubeyd'in kız kardeşiyle evlenen Vâsıl'ın hayatının ilk dönemlerinde köle olduğu bilinmektedir. Daha sonraki yıllarda cömertliği ve servetiyle adından söz ettiren Vâsıl'ın, hürriyetini kazandığı tahmin edilmektedir. Ölümü hakkında farklı rivayetler bulunsa da h. 131 yılında Basra'da öldüğü isabetli bulunmaktadır.¹⁹⁸

Etkileyici ve akıcı hitabete sahip olan Vâsıl'ın kıvrak bir zekaya sahip olduğu da bilinir. R harfini söyleyemediği için bu harfi kullanmamaya özen göstermiştir. Bu şekilde olmasına rağmen Mutezile'nin hatibi olarak tanınmıştır. Görüşlerini yayabilmek için öğrencilerini Yemen, Ermenistan gibi farklı İslam coğrafyalarına göndermiştir.¹⁹⁹

Vâsıl'a ait olan ve ona ithaf edilen Vâsiliyye fırkasının görüşleri 4 başlık halinde toplanabilir. Bunlardan birincisi teaddüd-i kudemaya meydan vermemek için Allah'ın hayat, ilim, irade, kudret gibi sıfatlarını kabul etmemesidir. Diğer bir görüşü ise kader meselesidir. Kötü ve şer olanın, Allah'a nispet edilmesinin, adalet prensibiyle bağdaşmayacağını söylemektedir. Üçüncü görüşü ise büyük günah işeyenler konusundadır. Vâsıl bu konuda Haricilerle Mürci'e arasında bir görüş beyan etmiştir. Böyle kimseleri el-menzile beyne-l menziletayn anlamındaki küfürle-mü'min arasında bir konuma oturtmuştur. Dördüncü ve son görüşü ise Cemel ve Sıffin savaşlarına katılanların durumlarının bilinemeyeceğini söylemesidir. Bu savaşlardaki taraflardan bir tanesinin hatalı olduğunu kabul eder ama hangi tarafın hatalı olduğunun bilinemeyeceğini bildirir.²⁰⁰ Birçok eser kaleme almıştır. Asnafü-l Mürci'e, Kitabüt-Tevbe, el-Menzile beyne-l Menziletayn bu eserlerinden bazılarıdır. Eserlerinin çok az bir kısmı günümüze ulaşmış olup İstanbul Kütüphanesinde risalelerine ulaşılabilir.²⁰¹

Müellifimiz Vasiliyye'yi ehli bîdat fırkalarda, 13.sırada göstermiştir. Bu fırkanın tanıtımında Mutezile'yi Kaderiyye ile aynı fırka olarak gördüğünü

¹⁹⁸ Muhammed Aruçi, "Vâsıl b. Atâ", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/540.

¹⁹⁹ Aruçi, "Vâsıl b. Atâ", 42/540.

²⁰⁰ Bknz: el-Eş'ari, *Makâlâtü'l İslâmiyyîn Tercümesi*, 200-228; Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l Usuli'l Hamse*, 2.

²⁰¹ Aruçi, "Vâsıl b. Atâ", 42/541.

gözlemlenmiştir. Çünkü Mutezile ifadesini parantez içerisinde belirtmiştir. Lütü Paşa Vâsiliyye hakkında yukarıda özetlediğimiz bilgilerden farklı olarak, bu fırkanın felsefi konularına yakın olduklarını söylemiş olup eleştirmiştir. Hasan el-Eşari'nin de başlarda bu fırkaya mensupken, görüşleriyle uyuşmadığı için bunlardan ayrıldığını ifade etmiştir.

Kuvizebbe

Müellifin tanımı:

Ol dahî Mûtezile'den bir kavimdir. Derler ki toprak cinsinden düzölen nesnelere herkesi pak olmaz bardak gibi desti gibi dahî bunlara benzer ne varsa... Dahî derler ki imanî kavli ve amelidir tasdiksiz dahî halkı günahla tekfir ederler. Bu i'tikatlarıyla ve bu sözleriyle azıp helâk oldular.

Kuvizebbe, müellifin eserinde 19.sırada ehli bidat fırka olarak sayılmıştır. Bu fırka hakkında fazla malumat toplanamamıştır. Yalnız Nesefî kitabında yer vermiştir. Bu fırkanın ön plana çıkan özelliği temizlik konusunda olmuştur. Onlara göre kimin temiz kimin kirlî olduğu bilinmemektedir. Nesefî bu fırkayı Harici olarak işlemiştir.²⁰² Hayat-ı Ebedî'de Mutezile olduğu belirtilmiştir.

Hadesiyye

Müellifin tanımı:

“Ol dahî bir kavimdir. Derler ki Kuran mahluktur. Dahî Allah'a mekân ispat edip her yerde vardır derler. Bu sözleriyle ve bu i'tikatlarıyla azıp helâk oldular.”

Bu fırka, Hadesiyye veya Hadebiyye olarak geçen, Fazl el-Hadebi'ye tabî olup, onun görüşlerini benimseyenlerdir. Ahmet b. Habîb'in liderliğini yaptığı Habîbiyye fırkasının görüşlerini benimsemiştir. Ahmet b. Habîb önceleri fikir olarak Mutezile'ye yakınken, Hz. İsa'yı ikinci ilah olarak görmesi, tenasüh inancı, peygamberin çok evliliği hakkında aşırı düşünceleri sebebiyle Mutezile dahil bütün ulema tarafından lanetlenmiş, tekfir edilmiştir.²⁰³ Fazl el-Hadabi ise bu düşüncelerin yanında tenasüh inancına farklı bir bakışla yaklaşmıştır. Allah başka bir alemde canlıları yaratmış ve onlara akıl vermiştir. O alemde işledikleri fiillere göre ya cennetle mükafatlandırmış ya da cehennemle cezalandırmıştır. İşledikleri fiillerin bazıısı iyi, bazıısı kötü olanlarında

²⁰² Ebu Mutî' Mekkûl en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red ale'l-Ehvâ ve'l-Bid'a.*, thk. Marie Bernand (Annales İslamologiçes., 1980), 73.

²⁰³ Mustafa Öz, “Ahmed b. Hâbîb”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/70.

ruhlarını bu dünyaya göndermiştir. Onların ruhları insan veya hayvan olarak tekrar dirilmiştir. Ruhlar, derecelerine göre bu dünyada tenasüh yoluyla yeniden dirilirler.²⁰⁴

Lütfi Paşa bu fırkayı, ehli bidat fırkalar içinde 22.sırada saymıştır. Kuran'ın mahluk olduğu görüşüne yer verdiği için müellifimiz muhtemelen bu fırkayı Mutezile olarak saymaktadır. Bazı kaynaklarda ise firkanın, aşırı düşünceleri sebebiyle İslam dairesinden çıktığından bahsetmektedirler. Tasnifleme çalışması gereği fırka Kaderiyye ekolünün içerisinde işlenmiştir.

Maururiyye

Müellifin tanımı:

Ol dahî Mutezileden bir kavimdir. Şehirlerde ve kasabalarda bazı şeraitler bulunmamakla kılınan Cuma namazı sıhhatini inkâr edip ve Müslümanlara töhmet edip derler ki cuma günü 2 rekât tedavü namazı cemaatle kılıp 4 rekât farzı terk ederler. Sözleri fasittir. Dahî habail şeytandandır. Fesada vermek isterler. İslam'a alametine ki ol Cuma namazıdır. Ehli sünnet ve cemaatten olanlar bunun gibilerden ihtiraz edip şehirlerde ve kasabalarda kılınan Cuma namazının sıhhatinde şek etmeyler. Mûtezile bunun gibilerden söyleyip i'tikâd ettiklerinden ötürü azıp helâk oldular.

Müellif bu fırkayı ehli bidat fırkalardan 40.sırada ele almıştır. Başka bir eserde Mağrûriyye olarak ele alınmıştır. Fırka hakkında başka bir bilgi bulunamamıştır. Müellif eserin Mûtezile olduğunu söylediği için bu grupta değerlendirilmiştir. Lütfi Paşa'nın vermiş olduğu bilgiler amel boyutunda olup fıkıh alanına girmektedir.²⁰⁵

Cubbaiyye

Müellifin tanımı:

Ol dahî mutezileden bir kavimdir. Derler kim Allah mütেকellimdir, bir kelam ile... Kim ol kelâm harufiden dahî savleden bir kayıttır. Dahî derler kim mürtekeb-i kebire tövbe söze olursa mühlidde finnara olur. Dahî evliya için keramet yoktur deyi i'tikat edip söylediklerinden ötürü azıp helâk oldular. Reisleri Ebu Ali Muhammed b. Abdulvehhab Cubbaidir.

Ebu Ali el-Cubbai'nin 235 yılında Cubba'da doğduğu tahmin edilmektedir. Nesebi Hz. Osman'ın kölesi Eban'a dayanmaktadır. Hocası Ebu Yakup Şahham'dan kelam okumuştur. Hocasının vefatı üzerine Basra Mutezilesinin reisi olmuştur. Oğlu Ebu Haşim el-Cübbâî ve Ebu Hasan el-Eşari öğrencileri arasındadır. Öğrencileriyle ilmi tartışmalar yapan Cubbai'yi, Ebu Hasan Eşari tartıştığı ve meşhur olan üç kardeş

²⁰⁴ İsmail Yürük, "Seyyid Şerif Cürcânî'ye Göre İslâm Mezheplerinin Sınıflandırılması", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 1/1 (01 Mart 2001), 243.

²⁰⁵ Daniş, *Risâle-i Firak-i Dâlle*, 44.

meselesinden sonra terk etmiştir. 303 (916) yılında vefat ettiği ve vasiyeti üzerine Cubbai'ye defnedildiği bilinir.²⁰⁶

Mutezile içerisinde Cübbâî, Ebu Huzeyl el-Allaf'tan sonra en bilgili kişi olarak gösterilmektedir. Birçok kelim konusu hakkında görüş beyan etmiştir. Bazı görüşleri oğlu tarafından desteklenirken, bazıları destek görmemiştir. Cübbâî'nin görüşleri arasında bilginin ilk kaynağının duygular olması, alemin arazlar ve cevherden oluşması, akıl ile Allah'ın varlığı ve birliğinin bulunabileceği ama sıfatlarının bilinemeyeceği vardır. Mutezile alimleri, Allah'ın kelamının tek olduğunu ifade etmektedirler. Cübbâî ise levh-i mahfuzda yazılan kelim ile Kuran'da yazılan veya okunan birden fazla kelamın aynı olduğunu, dolayısıyla birden çok kelamın varlığından bahsetmektedir. Peygamberlik geldikten sonra Peygamberlerin küçük günah dahi işleyemeyeceği, velilerin ise kerametinin olmadığına inanır. Büyük günah işleyen kişinin gerçek manada tövbe etmeden mü'min olamayacağı görüşündedir. Kabir azabını kabul eden Cübbâî, deccal ile alakalı fikirleri kabul etmemektedir.²⁰⁷ Cübbâî kelam dışında fıkıh, hadis ve tefsir ilimlerine de vâkıf bir kişidir. Başta oğlu Haşim olmak üzere, Hasan Eşari, Kadı Abdulcebbar gibi fırkanın ileri gelen alimleri tarafından görüşleri eleştirilmiştir. Cubbâî'ye ait birçok eser rivayet edilmişse de bunların hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. Tefsiru'l Kuran, Nakzu'l İmame, Nakzu'l Marife, el-Uşul bu eserlerinden birkaçıdır.²⁰⁸

Cubbâî'ye fırkasının oğlu Haşim'in de taraftarlarıyla birlikte olduğu söylenmiştir. Bu görüş doğru bulunmamıştır. Zira oğlu Haşim'in taraftarı Behsemiyye fırkası olarak anılmaktadır.²⁰⁹

Bu fırka müellif tarafından, Hayat-ı Ebedi eserinde, ehli bidat fırkalardan 41.sırada zikredilmiştir. Müellif fırkayı yukarıda söylediğimiz bilgiler doğrultusunda tanımlamıştır.

Sümamiyye

²⁰⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Cübbâî, Ebû Ali", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/100.

²⁰⁷ eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal Tercümesi*, 84-87; Önder, *Ârâü'l-Milel*, 79.

²⁰⁸ Yavuz, "Cübbâî", 8/102.

²⁰⁹ Önder, *Ârâü'l-Milel*, 80.

Müellifin tanımı:

“*Ol dahî bir kavimdir. Derler ki Yahudiler dahî Nasraliler dahî zındıklar ahirette toprak olurlar. Ne cennete girip mütenekkim olurlar ne cehenneme girip müazzebü olurlar. Bu sözleriyle ve bu i'tikatlarıyla azıp helâk oldular.*”

Bağdat Mutezilesi alimlerinden Ebu Ma'n Sümâne b. Eşres en-Numeyri el-Basri el-Bağdadi'ye izafe edilen fırkadır. Harun Reşit ve Me'mun dönemlerinde yaşadığı bilinmektedir. Mutezile alimlerinden ders görmüş olup, Me'mun döneminde vezirlik teklif edilmesine rağmen kabul etmemiştir. Muhalifleri tarafından küçük düşürülmeye çalışıldığı da kaynaklarda yer almıştır. Eşari Makalat'ta Beni Numeyr'in azatlı kölesi olduğundan ve Huza'a'lılar tarafından Mekke yolunda öldürüldüğünü kaydetmiştir.²¹⁰ Vurulduğunda kapının kırılması gibi vasıtalı fiillerin faillerinin olmadığını kabul eder. Zira bu fiiller Allah'a izafe edilemez. Çünkü bu kötülük problemini ortaya çıkarır ve Allah'a bu fiillerin failliği yüklenir. Kuran'ın mahluk olduğu görüşünde ısrarcı davrandığı bilinmektedir.²¹¹ Bilginin akıldan doğduğu, her bilginin zaruri olduğu, insan için sadece idare fiilini kabul etmesi ve ehli kitap başta olmak üzere çocuklar ve hayvanların imtihana tabi olmadan cennet ve cehenneme girmeden toprak olacağı görüşü diğer kaynaklarda geçen bazı görüşlerdir. Sümâne dini konularda zayıflıkla ve nefsine düşkünlükle tanınır.²¹²

Lütfi Paşa, Hayat-ı Ebedi'de ehli bidat fırkaları sayarken bu fırkayı 42.sırada tanıtmıştır. Lütfi Paşa bu fırkayı mü'minler dışında kalanların hesaplarının olmayacağı ve kıyamette onların yok olacağı konusu üzerinden fırkayı tekfir etmiştir. Hangi ekole dahil olduğu konusunda bir malumiyette bulunmamıştır. Fırka liderinin Mutezile'ye mensup olduğunu diğer kaynaklardan tespit edilmiştir.

İskafiyye

Müellifin tanımı:

²¹⁰ el-Eş'ari, *Makâlâtü'l İslâmiyyîn Tercümesi*, 200.

²¹¹ Muhammed Aruçi, “Sümâne b. Eşres”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/130.

²¹² Yürük, “Seyyid Şerif Cürcânî'ye Göre İslâm Mezheplerinin Sınıflandırılması”, 244.

“*Ol dahî bir kavimdir. Derler ki Allah Teâlâ akıllı birine zulmetmeğe kadir değildir, amma oğlanlara ve delilere kadirdir derler. Bu sözleriyle ve bu i'tikatlarıyla azıp helâk oldular.*”

İskafiyye fırkası, Bağdat Mutezilesinden Ebu Cafer b. İskafi'ye nispet edilir. Esnaf olarak hayatına devam etmesine rağmen kelami konulara ilgi duymuş bir kişidir. Bu ilgisi ve aklının kıvraklığı Cafer b. Harp tarafından keşfedilmiş, Abbasi halifesi Mutasım'ın takdirini kazanmıştır. Bağdat'ta olmasına rağmen bazı konularda Basra Mutezilesinin görüşlerini benimsemiştir. Allah'ın kullarına olan hitabını kabul eder, fakat onlarla konuştuğu fikrini kabul etmemiştir. Ona göre Allah'ın kelamı araz olup, yaratılmıştır. Okuma, ezberlenme gibi özellikler açısından insan keliminden farklı olup, birden fazla yerde var olabilir. Eşari 'de bu konudaki düşüncelerini eserinde kaydetmiştir.²¹³ İmamet konusunda ise Zeydiler gibi düşünmektedir. Hz. Ali'nin en faziletli kişi olduğunu söyler. Fakat mefdûlün de imam olabileceği görüşündedir. Nakzul Osmaniyye, Münakazul Osmaniyye, Kitabu'r-Red ale'l-Müşebbehe gibi eserleri bulunmaktadır.²¹⁴

Lütfi Paşa, İskafiyye fırkasına, ehli bidat fırkaları sayarken 44.sırada yer vermiştir. Tanımda İskafiyye'yi Allah'ın insanlar arasında akıl bazlı farklılık gördüğü gerekçesiyle eleştirmiştir. Nitekim Şehristani'de, İskafi'nin Nazzam'a uyduğunu ve Lütfi Paşa'nın bahsettiği gibi Allah'ın akıllı kişilere zulmetmeye kadir olmadığını, ancak çocuklara ve delilere zulmedebileceği bilgisi geçmektedir.²¹⁵

Nezzâmiyye

Müellifin tanımı:

Ol dahi şeyadını kaderiyeden bir kavimdir. Kütüb-ü felasifeye tabii olup kendilerinin sözlerini Mutezile sözleriyle karıştırıp derler ki Allah'u Teâlâ Kadir değildir ki dünyada kullarına salahları olmadığı nesne-i işlede dahî ahiretde sevapdan ve ikabdan... Ehli cennet için dahî ehli cehennem için kadir değildir ki ziyade ya eksikte. Bu i'tikatlarıyla ve bu sözleriyle azıp helâk oldular.

Fırkanın kurucusu İbrahim b. Seyyâr b. Hânî en-Nazzam'dır. Basra Mutezile'sindendir. Mutezile'nin 5 esasına sıkı sıkıya bağlıdır. Allah'ın kötülüğü yaratmaya gücünün yetmeyeceği, irade sıfatının olmadığı, parçalanamayan cüzün

²¹³ el-Eş'ari, *Makâlâtü'l İslâmiyyîn Tercümesi*, 177.

²¹⁴ İsa Doğan, “İskâfi, Ebû Ca'fer”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/551.

²¹⁵ eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal Tercümesi*, 69.

olmadığı, yaratma tek bir seferde olup zaman bakımından farklılıklar olduğu, icmâ ve kıyasın delil olmayacağı gibi görüşlere sahiptir.²¹⁶ Ona göre, nisap miktarından az hırsızlık yapan kişi fasık değildir. Kur'an'ın mucize olmadığını benimsemiştir.²¹⁷

Bu fırka müellif tarafından, Hayat-ı Ebedi eserinde 47.sırada zikredilmiştir. Nazzam'ın felsefe ile sıkı ilişkilerine dikkat çekilmiştir. Nitekim kaynaklarda geçen bilgi teorisi, tabiat düşüncesi bu ilişkiyi doğrulamaktadır.²¹⁸

Esvariyye

Müellifin tanımı:

“Ol dahî bir kavimdir. Derler kim Allah kadir değildir ki âdemden olan nesneden hayrına veya âdemden olan nesneden ilmi ola. Evet insan bunlara kadirdir derler. Bu sözleriyle ve bu i'tikatlarıyla azıp helâk oldular.”

Esvariyye fırkasının lideri Ali el-Esvari'dir. Mutezile alimlerinden Ebu Huzeyl Allaf ve Nazzam'ın görüşlerini benimsemiştir. Allah'ı uluhiyet vasfı gereği yalan, zulüm, çocuklara azap gibi fiillerle vasıflandırılmayacağını ifade etmiştir. Çünkü bu vasıflar eksiklik ve ihtiyaç anlamı içerir. Onun düşüncesinde, ortaya çıkmayacak şeylerin bilgisi Allah tarafından bildirilir. Esvari'nin bu düşüncesi, Allah'ın irade ve kudretinde noksanlık oluşturduğundan muhalifleri tarafından eleştirilip, tekfir edilmiştir.²¹⁹

Makalat'ta, Esvari'nin, Allah'ın bir şeyi yapmaya kadirdir sözü ile, bir şeyin olmayacağını bilir sözlerinin tezatlık oluşturduğu yazılmıştır. Dolayısıyla bu cümlelerin birbirinden ayrılması gerektiği aktarılmıştır.²²⁰

Lütfi Paşa Esvariyye'yi ehli bidat fırkaları sıralarken 50.sırada yer vermiştir. Makalat'ta ve diğer kaynaklarda geçen bilgilere tanımında yer vermiştir. Yok olan bir nesnenin faydasına ve ilmine, Allah'ın kadir olmadığını savundukları üzerinde durmuştur. Böyle bir durumda insanın kudretinin daha üstün olacağını ve insanın

²¹⁶ eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal Tercümesi*, 66-68.

²¹⁷ Önder, *Ârâü'l-Milel*, 70.

²¹⁸ İlyas Çelebi, “NAZZÂM”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/466-467.

²¹⁹ Mustafa Öz, “Ali el-Esvârî”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/392.

²²⁰ el-Eş'ari, *Makâlâtü'l İslâmiyyîn Tercümesi*, 183.

Allah'ın kadir olmadığı şeylere kadir olacağını düşündükleri için bu fırkayı eleştirmiş ve ehli bidat fırka olarak tanıtmıştır.

Neccâriyye

Müellifin tanımı:

“Ol dahî bir kavimdir. Başları Muhammed b Hüseyin Neccâr'dır. Sıfatı vucudiyyenin nefinde dahî kelâmın hudusunda dahî ru'uyetin nefinde Mu'tezile'ye muvâfık i'tikatları ettikleri ecilden azıp helâk oldular.”

Hayatı Ebedi'de 72 fırkanın sonuncusu olarak gösterilmiştir. Eserde hangi ana ekole dahil olduğu hakkında bilgi verilmemiştir. Fakat üzerinde durduğu konulara bakıldığında Mutezile'ye daha yakın olduğu kanaati getirilmiştir. Bundan dolayı Neccariyye ve tali kolları olan Burgusiyye ile Za'firaniyye'yi, Kaderiyye başlığı altında değerlendirmek uygun bulunmuştur.

Neccariyye, Hüseyin b. Muhammed Neccar'ın kurmuş olduğu bir ekoldür. Kurucusunun adına ithafen Hüseyiniyle olarak da bilinmektedir. Neccariyye Abbasi halifesi Me'mun döneminde etkili olmuş olup, farklı konulardaki görüşleri hasebiyle bazen Mutezile, bazen Mürci'e ve bazen de Cebriyye'den sayıldığı olmuştur. Hâku'l Kur'an ve ilim, irade, kudret gibi sıfatlar konusunda Mutezile çizgisinden yana tavır almıştır. Kader ve kulların fiilleri konusunda ehli sünnetle birlikte Mürci'e'ye yakın bitutum sergilemiştir. Neccariyye imanın sadece tasdikten ibaret görmüştür.²²¹ Büyük günah işleyenler ise cezalarını çekip cehennemden çıkarılacaktır. Zira ebedi cehennemde kalmaları durumunda kafirlerle aynı statüde olacağından dolayı, bunun Allah'ın adaletiyle uyuşmayacağını kabul ederler. Çocuklar konusunda ise ahirette Allah'ın onlara lütfetmesi veya da cezalandırması caizdir. Neccariyye, Burgusiyye, Za'firaniyye ve Müstedrike gibi tali fırkalara ayrılmıştır.²²²

Burgusiyye

Müellifin tanımı:

“Ol dahî bir kavimdir. Derler ki geçen Allah'ın kelamı okunsa araz olur ve geçen yazılsa cisim olur. Bu i'tikatlarıyla ve bu sözleriyle azıp helâk oldular.”

²²¹ el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l Fırak*, 196.

²²² Mustafa Öz, “Neccâriyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/483.

Lütfi Paşa bu fırkaya 52.sırada yer vermiştir. Bu fırka Neccâriyye ekolünün bir tali koludur.

Kurucusu Muhammed b. İsa el-Burgus'tur. Burgusiyye fiiller konusunda görüş beyan etmiş olup, ana fırkaları olan Neccariyye'den ayrılmıştır. Onlara göre kul işlediği fiilin faili değildir.²²³ İnsanda bir iradenin varlığını kabul etmemektedirler. Lütfi Paşa, fırkanın tanıtımında, Allah'ın kelâmı konusu üzerinde durmuştur. Neccariyye'de bu konuda benzer ifadeleri kullanmıştır. Onlara göre Allah kelimadan aciz olmayıp bi'l kuvve mevcuttur. Fakat insanların anlayışına sunulan kelâmı hadistir.²²⁴

Za'firaniyye

Müellifin tanımı:

Ol dahî bir kavimdir. Derler ki Allah Teâlâ'nın kelâmı Allah Teâlâ'dan gayridir. Ve her nesne kim gayri ol mahluktur derler dahî diyerek ki her kemisine ki Allah Teâlâ'nın kelâmı gayri mahluktur dese kâfir olur. Bu i'tikatlarıyla ve bu sözleriyle azıp helâk oldular.

Müellif, Za'firaniyye'yi eserinde 57.sırada zikretmiştir. Neccariyye'nin diğer tali koludur.

Ebu Abdullah İbn Zaferani, bu fırkanın kurucusudur. Allah'ın kelâmı konusunda görüş beyan etmişlerdir. Neccari fikirden ayrılıp, Allah'ın zatına ait olan kelâmın yaratılmış olduğunu kabul etmemektedir. Fakat Allah'tan gayri her şeyinde mahluk olduğunu söylemişlerdir.²²⁵ Bu şekliyle birbirine zıt görüşler beyan etmişlerdir. Bu konuda Mutezile ile de fikirleri örtüşmemektedir.²²⁶ Lütfi Paşa eserinde, bu fırkayı tanıtırken bu çelişkili tutumu göstermiştir.

Haidiyye

Müellifin tanımı:

Ol dahî bir kavimdir. Derler ki bu âlemin ilahı ikidir: biri kadim ve biri hâdis. Kadim olan Allah Teâlâ'dır. Hâdis olan mesihdir. Yani Hz. İsa'dır derler. Dahî derler kim Hz. İsa kıyamet gününde halkın hesabını alsın gerek. Bu ayetin zahiriyle amel edip Hak Teâlâ buyurdu: (وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا)²²⁷ Dahî bundan ma'na olurlar kim tahkik Allah Teâlâ

²²³ el-İsferâyînî, *et-Tefsîr fi'd-Dîn*, 102.

²²⁴ Öz, "Neccâriyye", 32/483.

²²⁵ Önder, *Ârâü'l-Milel*, 126.

²²⁶ Öz, "Neccâriyye", 32/483.

²²⁷ Fecr, 89/22. (Rabbin emriyle melekler saf dizildiğinde...)

âdemi kendi sureti üzerine yarattı. Bu i'tikadı fasideleriyle ve bu sözleri batıllarıyla azıp helâk oldular.

Hayat-ı Ebedi'de 51. Sırada işlenmiştir. Şehristani başta olmak üzere kaynaklarda, Mu'tezile ekolünden Hâbitiyye olarak fırka incelemiştir. Kurucusu Ahmet b. Hâbittir. Mu'tezile'den Nazzam'ın öğrencisi olup felsefeden etkilenmiştir. Yukarıda geçtiği üzere Hz. İsa'ya ilahlık nispet etmişlerdir. Mesih konusunda Hristiyanların görüşlerinden etkilenmişlerdir. Tenasüh inancını savunup, Ru'yetullah konusunda farklı bir bakış açısı çizmişlerdir. Allah'ın görülemeyeceğini fakat ilk akıl olan fa'al aklın görüleceğini söylemiştir. Bunların yanında Hâbit hayvanlar başta olmak üzere her nevinin kendi cinsinden peygamberleri olduğunu belirtmiştir.²²⁸ Üzerinde düşünüldüğünde fırkanın tevhid ve nübüvvet inancı başta olmak üzere i'tikadi konularda İslam dininin esaslarıyla bağdaşmadığı görülmektedir.

1.2.5. Müşebbehe Mezhebi

Müellifin tanımı:

Ol dahî bir kavimdir. Derler ki Allah Teâlâ elli ve ayaklıdır. Dahî kılıcı kesicidir. Dahî incedir ve çakıcıdır. Dahî Allah Teâlâ'yı teşbih ederler, mahlukata ve temsil ederler muhdesata... Bu sözleri söyleyip dahî buna i'tikat edip azıp helâk oldular.

Müellif ehli bidatin 6 ana fırkasından bir tanesinin de Müşebbehe olduğunu kaydetmiştir. Müşebbehe 5.sırada sayılmıştır.

Teşbih kökünden türeyen müşebbehe, sözlükte benzetenler anlamına gelmektedir. Terim olarak ise mahlukları Allah'a benzeten, Allah'ı mahluklara benzeten ya da buna yakın düşünceleri benimseyen topluluğa verilen isimdir. Müşebbehe'nin ortaya çıkışı konusunda farklı görüşler vardır. İlk görüşe göre teşbih inancı Yahudilerden israiliyat yoluyla Müslümanlığa geçtiği kabul edilir. Bu konuda hadis uydurma faaliyetleri de etkili olmuştur. Diğer bir görüş ise Mutezile ve Cehmiyye'nin düşüncelerindeki ilahi sıfatlara karşı aşırı nehiyleri eleştirmek için, hadisçilerin bu konuda teşbihe varacak kadar, sahih olup olmamasına bakmaksızın rivayetleri etkili olmuştur. Başka bir görüş ise Şia ile bazı Sufi gruplarının liderlerini yüceltmek için teşbihe varacak derece de uluhiyet nitelemeleri Müşebbihe'nin ortaya

²²⁸ eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal Tercümesi*, 72.

çıkış sebeplerindedir. Sünni ve Şii kanallarından ortak beslenen Haşviyye, Müşebbihe'nin ortaya çıkmasında en etkili kollardan bir tanesidir.²²⁹

Müşebbehe görüşünü ilk benimseyenlerin kim olduğu tam bilinmese de II. yüzyılın ilk yarısında, Mukatil b. Süleyman önderliğinde yayıldığı geniş yer tutmaktadır. Bunun en belirgin örneklerinden bir tanesi Mukatil'in Kur'an tefsiri için Allah'ı insanlara benzeten tasvirler içeren Tevrat'tan yararlanması gösterilmektedir.²³⁰

İtikadi konuların tamamı hakkında görüş beyanına rastlanmayan Müşebbehe'nin, Allah'ın zatı ve sıfatları konusunda görüş beyan edenlerin toplama bir mezhebi olduğu söylenebilir. Allah'ın zat ve sıfatları konusunda Müşebbehe görüşlerini 3 ana başlıkta toplamak mümkündür. Bunlardan ilki Allah'ı mahlukata benzetmektir. Bu konuda Allah'ın belli başlı organları varken cinsel organı ve sakalının olmadığı ifade edilir.²³¹ Yunusiyye, Salimiyye ve Kerramiyye bu görüştedir. Selefilere lafzî manaya önem vermesi bazı Kuran ayetlerinin ve hadislerin müteşabihata dayanmasına sebep olmuştur. Ehli sünnetin ise Allah'ın ahirette görüleceğini benimseyen görüşü Mutezile Cehmiyye ve bazı Şii gruplarca, O'nun sınırlı bir varlık olarak düşünülebileceği gerekçesiyle Müteşabihat olarak değerlendirilmiştir.²³² Müşebbihe'nin başka bir görüşü ise mahlukatı Allah'a benzetmektir. Özellikle haberi sıfatlar konusunda mahlukata benzetme vardır. Subuti sıfatlardan ise kelam ile irade sıfatları Müşebbihe'nin en çok üzerinde durduğu sıfatlardır. Zira insan iradesini Allah'ın iradesine benzetirken, kelam sıfatının da hadis olduğunu söylemektedirler. Burada bahsetmiş olduğumuz iki türlü görüşün yanında, bu görüşleri ortak bir tabanda buluşturan, Allah ile mahlukların özelliklerinin toptan veya da cüzi olarak birbirine geçtiğini savunan üçüncü bir görüşten de bahsedilebilmektedir. "Bu görüşler Gâliyye içinde yer alan Sebeiyye, Beyâniyye, Muğîriyye, Mansûriyye, Hattâbiyye, Mukannaiyye, Bâtîniyye gibi aşırı fırkalarca benimsenmiştir."²³³

²²⁹ Yavuz, "Müşebbihe", 32/156.

²³⁰ eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal Tercümesi*, 107.

²³¹ eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal Tercümesi*, 108.

²³² Yavuz, "Müşebbihe", 32/158.

²³³ Yavuz, "Müşebbihe", 32/158.

Mezhepler tarihi literatüründe Müşebbihe'nin Hişâmiyye, Mukâtiliyye, İbn Ebü'l-Azâfir'e nisbet edilen Azâfire, Cevâlikıyye, Cevâribiyye, İbrâhimiyye, Beyâniyye, Hubbiyye, Mugîriyye, Mübeyyiza, Minhâliyye, Zûrâriyye, Yûnusiyye, İbnü's-Şelmegâni veya Muhammed b. Ali eş-Şelmegâni'ye nisbetle anılan Şelmegâniyye, Kerrâmiyye gibi fırkalardan oluştuğu belirtilir. Bunların birçoğu Gâliyye içinde yer alan gruplardır²³⁴

1.2.5.1. Hayat-ı Ebedi'de Geçen Müşebbehe Fırkalar

Ca'diyye

Müellifin tanımı:

“Ol dahî bir kavimdir. Derler ki Tahkikullahü Teâlâ güzel suretle ve yakındır, saçlıdır. Dahî bunun gibidir misalleri münkerettir. İ'tikat edip söylediklerinden ötürü azıp helâk oldular.”

Müellif fırkanın hangi gruba ait olduğunu belirtmemiştir. Fakat tanımda geçen özelliklerden yola çıkarak bu fırkayı Müşebbehe ekolünün içinde göstermek uygun bulunmuştur. Yalnız Malatî, Müslim b. Ca'd isimli kişiye nispet edip Harici fırka olduğu bilgisini vermiştir.²³⁵ Lütü Paşa Ca'diyye'yi ehli bidat fırkalardan 16.sırada göstermiştir.

Şadikiyye

Müellifin tanımı:

“Ol dahî bir kavimdir. Ze'um edip derler ki Allah Teâlâ insanı kendi sureti üzere yarattı. Bu i'tikatlarıyla ve bu sözleriyle azıp helâk oldular.”

Şadikiyye müellif tarafından ehli bidat fırkalardan 20.sırada gösterilmiştir. Nesefî bu fırkayı Şakkiyye ismiyle Harici olarak işlemiştir. Nesefî imanla ameli bir gördüklerinden bahsetmiştir.²³⁶ Kadir Gömbeyaz'da Şakkiyye ismine yer vermiştir.²³⁷ Lütü Paşa fırka tanımını teşbih üzerine yapmıştır. Bundan ötürü tasnifimizde bu fırka, Müşebbehe grubunda değerlendirilmiştir.

Mahcuriyye

²³⁴ Yavuz, “Müşebbihe”, 32/157.

²³⁵ Malâtî, *et-Tenbîh ve'r-Red*, 180.

²³⁶ en-Nesefî, *Kitâbu'r-Red ale'l-Ehvâ ve'l-Bid'a.*, 116.

²³⁷ Gömbeyaz, *İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 268.

Müellifin tanımı:

“*Ol dahî bir kavimdir. Ze’um edip derler ki Allah Teâlâ’nın eli ve ayağı ve parmağı vardır. İnsanda olduğu gibi. Dahî imanda şek ederler, bu i’tikatlarıyla ve bu sözleriyle ve bu şekleriyle azıp helâk oldular.*”

Müellif eserinde, Mahcuriyye’yi ehli bidatten 38.sırada ele almıştır. Kaynaklarda bu isimde herhangi bir fırkaya rastlanmamıştır. Fakat müellifin tanımından müşebbehe ekolünün görüşlerine sahip oldukları rahatlıkla anlaşılabilir. Müellifin, fırkanın ismini verirken, yanlışlık yapmış olabileceği tahmin edilmektedir.

Muhâciriyye

Müellifin tanımı:

“*Ol dahî bir kavimdir. Derler ki, Kuran Allah Teâlâ’nın sıfatıdır. Dahî Kuran’ın nazil olduğuna ikrar ederler. Evet inkâr edip derler ki Allah Teâlâ’nın sıfatları kıraatla inmiş değildir. Bu sözleriyle ve bu i’tikatlarıyla azıp helak oldular.*”

Lütfi Paşa bu fırkaya 39.sırada yer vermiştir. Bu fırka Sevadü’l- Âzam’da geçmiştir. Yalnız Semerkandi Muhâciriye tanıtırken, Lütfi Paşa’nın 31.sırada zikrettiği Selesiye fırkasının tanımını kullanmıştır. Kendilerini insanlardan soyutlanmış görüp, Allah’ın nimetlerinin herkesin ortak malı olduğu görüşünü savunurlar.²³⁸ Müellifin yukarıda tanıttığı haliyle kaynaklarımızda bilgiye rastlanmamıştır. Tüm bunlarla beraber Zehebi’nin bu fırkayı Kerrâmiyye’nin tâli fırkası olarak işlediği de görülmüştür. O, Muhâciriyye mensuplarını Muhammed b. Kerrâm’ın mezarında inzivaya çekilip, Allah’a bütün cisimlerden farklı cisim olarak görenler olarak aktarmıştır. Yine Muhâciriler, Peygamberlerin büyük günah işleyebileceklerini savunmuşlardır.²³⁹ Buradan hareketle fırkanın Kerrâmiye olduğu anlaşılmaktadır. Kerrâmiye, iman konusunda Mürci’e; sıfatlar konusunda Sıfatıyye, Müşebbehe gibi farklı ekollerden toplama bir fırkadır.²⁴⁰ Lütfi Paşa’nın Muhâciriyye fırkasını

²³⁸ Salih b. Hacı İsmail, “Risâle fî Beyâni’l-Fırakı’d-Dâle”, *Terceme-i es-Sevâdü’l-Âzam* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, ts.), 20a.

²³⁹ Şemsuddin Muhammed b. Ahmed Zehebi, *Târihu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmüri (Beyrut: Dâru’l-Kitâb el-Arabî, 1992), XIX/314-315.

²⁴⁰ Sönmez Kutlu, “KERRÂMİYYE”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/294.

tanımlarken, sıfatlar konusunu işlediği göz önünde bulundurulduğunda, tezimizde bu fırka Müşebbehe olarak değerlendirilmiştir.

1.2.6. Mürçi'e Mezhebi

Müellifin tanımı:

Ol dahî bir kavimdir. Derler ki kaçan kul Allah Teâlâ'ya iman götürse onun üzerine emrinden ve nehyinden hiç nesne lazım olmaz. Eğer ameli salih işlerse, ki geçen ve eğer işlemezse nesne yok. Ve dahî derler ki mâsiyet imana zarar vermez. Küfürle taat münfeât vermediği gibi... Bu i'tikatlarıyla ve bu sözleriyle azıp helâk oldular.

Müellif, ehli bidatı tanıtırken ana fırkaların sonuncusu olarak Mürçi'e'yi göstermiştir. Mürçi'e kelime manası olarak irca kökünden "ertelemek, sonraya bırakmak" veya reca kökünden "beklenti içinde olma, ümit" gibi anlamlara gelmektedir.²⁴¹ Terim anlam olarak ise, Mürçi'e, siyasi ve itikadi konularda vukuu bulmuş, Hz. Osman ve Hz. Ali başta olmak üzere imamet konusunda görüş beyan etmeyen, büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah'a havale etmiş fırkadır.²⁴²

Mürçi'e fırkasının doğuşunda siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel olmak üzere birçok faktör etkili olmuştur. Haricilerin baskıcı din anlayışı, Emevîler'in iktidar mücadelesi, göçebe hayatından yerleşik hayata geçerken ki uyum problemleri bu faktörlerin başlıca sebeplerindendir. Böyle bir ortamda dayatıcı ve baskıcı din anlayışının karşısında ılımlı ve nezaket sahibi, aynı zamanda Arap-mevali tartışmasından uzak uzlaşıcı bir fırka olarak Mürçi'e yerini almıştır. Hz. Osman'ın katlinden sonra her iki gruba da meyiletmeyen ve durumları hakkında görüş beyan etmeyip Allah'a havale eden 'şükkak' olarak adlandırılan grup ilk Mürçi'e toplumu olarak bilinir. Emevi-Haşîmi geriliminin olmadığı veya daha az seyrettiği Mekke-Medine bölgesinde Mürçi'e fırkası etkin olmaya başlamış, ilimle uğraşan ve siyasi olaylara karışmak istemeyen pek çok alimin mezhebi haline gelmiştir. Emevîler dönemindeki Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye, Hammad b. Ebu Süleyman, Sabit Kutne gibi alimler bunlardan bazılarıdır. Bu dönemde Muhammed b. Hanefiyye'nin Kitabı'l İrca adlı kitabı, fırkanın yayılmasında çok etkin olmuştur. Aynı zamanda Devlet karşıtı olmamaları Emevîlerin güvenini kazanmış, Devlet görevlerinde yer

²⁴¹ eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal Tercümesi*, 141.

²⁴² Kutlu, "Mürçi'e", 32/41.

almışlardır. “Emevîler döneminde Mürcîler’in desteklediği siyasî hareketler Abdurrahman b. Muhammed b. Eş‘as (81/700), Yezîd b. Mühelleb (101/719), Zeyd b. Ali (122/740) ve Hâris b. Süreyc (127/745) isyanlarıdır.”²⁴³

Emevi politikalarından uzak hemen her müslümanın sevgisini kazanmış Ömer b. Abdulaziz dönemi Murci’ler için en parlak dönem olarak düşünülebilir. Ömer b. Abdulaziz Murcilere karşı tutum sergilememiş, onların isteklerini yerine getirmeye çalışmıştır. En belirgin örnek mevaliden haraç ve cizye vergisini kaldırması olmuştur. Onun ölümünden hemen sonra bu vergiler tekrar getirilmiş ve şiddetli protestolar başlamıştır. Abbasiler döneminde Devlete yakınlık güden Murci’ler, onların politikasını benimsemediyse de daha çok fıkıh konularına meylettiklerinden Emevi dönemindeki başarılarını yakalayamamışlardır. Mihne döneminde bazı Mürcî’lerin devlet yanlısı duruşu, bazı bölgelerde Mutezile çizgide oldukları anlamını taşımıştır. Murci’ler, Abbasiler döneminde daha çok Rey, Semerkant, Buhara, Belh, Nişabur, Herat, Fergana’da faaliyet göstermiştir. Bu bölgelerde Ebu Hanife ve öğrencilerinin geniş ilim halkaları etkili olmuştur. Öyle ki Ebu Hanife Mürcî’lerin manevi lideri haline gelmiştir. Kendisinden sonra farklı ekollere ayrılan Ebu Hanife’nin düşünceleri, sadece Semerkant’ta faaliyet gösteren Maturidi vasıtasıyla ehli sünnet çizgisinde kalmıştır.²⁴⁴

Mürchie’nin birçok konuda görüş beyanı bulunmaktadır. İtikadi olarak söylemleri iman konusunda çevrelenmiştir. İman tanımında farklılıklar bulunmaktadır. Onlardan bazısı imanı yalnızca kalple tasdik olduğunu söylemiştir. Buna göre iman Allah’ı, peygamberleri ve onlardan gelen şeyleri bilmek olurken, küfür ise bunları bilmemektir. Bu şekilde imanı tanımlayan Murci’ler Cehm b. Safvan’dan etkilenmiştir. Diğer bir tanım ise iman Allah’a ve O’ndan gelen her şeye hem kalple tasdik hem de dil ile ikrardır. Ebu Hanife ve öğrencilerinin benimsediği görüş bu şekildedir.²⁴⁵ “Bişr b. Gıyâs el-Merîsî ve taraftarları bu fikri benimsemiştir.”²⁴⁶ Mürcî’lerin iman konusunda başka bir tanımı ise imanı sadece dil ile ikrar olarak saymalarıdır.

²⁴³ Kutlu, “Mürchie”, 32/42.

²⁴⁴ Kutlu, “Mürchie”, 32/43.

²⁴⁵ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 189.

²⁴⁶ Kutlu, “Mürchie”, 32/43.

Muhammed b. Kerram ve taraftarınca imanın tanımı bu şekilde yapılmıştır.²⁴⁷ Buna göre dil ile ikrar iman için yeterli iken, karşıtı olan küfür ise, Allah'ı dil ile inkâr etmektir. Bu konuda dikkat çeken husus amele imanın tanımında hiçbir surette yer vermemiş olmalarıdır. Ameller imanı arttırmayacağı gibi, masiyette imanı ekşitmeyecektir. Bundan dolayı kişiler amellerini yerine getirmeyince mü'min sıfatlarını kaybetmezler. İman konusunda bütün mü'minler eşittir.²⁴⁸ “Sadece Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr imanın artacağı fakat eksilmeyeceği görüşündedir.”²⁴⁹

Mürçi'lerin iman konusunda üstünde durduğu bir diğer konuda imanda istisnadır. Mü'minler imanlarında şüpheye yer vermemelidir. ‘İnşallah mü'minim’ ifadesi de şüphe barındırdığından, bunun dahi söylenmesini eleştirmişlerdir. Bunun yerine ‘gerçekten mü'minim’ ifadesini uygun bulmuşlardır.²⁵⁰

Mürçi prensiplerinden bir tanesi de imanla İslam'ı ayırmamış olmalarıdır. Onlara göre her mü'min müslüman, her müslüman da Mü'mindir. Araların derece farkı yoktur. İmanla İslam'ı aynı gördüklerinden ötürü, amelleri İslam'ın da dışında bırakmışlardır.²⁵¹

İtikat alanındaki görüşlerinden bir tanesi de büyük günah işleyenlerin durumu hakkındadır. Ameller imandan bir cüz olmadığı için büyük günah işleyenler dünyada mü'mindir. İmandan çıkmamıştır. Onlar sadece fasık veya günahkardır. Ahiretteki durumları ise Allah'a kalmıştır. Allah dilerse affeder dilerse cezalandırır. Dolayısıyla böyle kişilerin ahirette cennetlik mi cehennemlik mi olduğu bilinmemektedir. Bunların hepsi Allah'a mahsus bilgilerdir.²⁵² Bu konudaki görüş ehli sünnet çevrelerince de kabul edilmiş, bu haliyle görüşler beyan edilmiştir.²⁵³ Mürçi'ler bu konuda “Küfürle

²⁴⁷ el-Eş'ari, *Makâlâtü'l İslâmiyyîn Tercümesi*, 144.

²⁴⁸ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 189.

²⁴⁹ Kutlu, “Mürchie”, 32/43.

²⁵⁰ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 190.

²⁵¹ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 190.

²⁵² el-Eş'ari, *Makâlâtü'l İslâmiyyîn Tercümesi*, 150.

²⁵³ Kutlu, “Mürchie”, 32/43.

birlikte iyi ameller fayda vermediği gibi imanla birlikte kötü ameller de zarar vermez”²⁵⁴ sözünü sloganlaştırmışlardır.

Mürci’ler va’d ve vaid konusunda da görüş beyan etmişlerdir. Onlara göre Allah’ın vâ’dî değişmezken vaidi değişebilir. Çünkü va’d konusu Allah’ın üstünlüğü, sevaplar konusundaki faziletidir. Fakat vaid Allah’ın adaletidir. Allah istediği şekilde tasavvur hakkında sahiptir. Allah vaidinden dönse bile bu noksanlıktan değil, onun bağışlayan ve fazilet sahibi olmasından kaynaklanmaktadır.²⁵⁵

İlk bakışta tarafsızlığı savunduğu düşünülen Mürci’e’nin bu görüşü, müslümanlar arasında herhangi bir nifak oluşturmamak ve mutedilliğini korumak için söylemiştir. Fakat Mürci’lerin kendi aralarında haksızlığa karşı taraf olmak, siyasi olaylara karışmamak veya da devlet başkanına itaat etmek üzere siyasi tutumları özellikle Emevî’ler döneminde etkili olmuştur. Bu konuda haksız tarafla mücadele etmek ağır basmıştır. Emevî’ler dönemindeki politikaları onları desteklediği anlamında değil İslam’a zarar vermemek için olan bir sonuçtur. Öyle ki Haris b. Sureyc’in isyanı buna delildir. Haris yaptığı isyanda tebaasını halktan almıştır. Dolayısıyla Murcie meşruiyetini halktan alan ilk mezheptir. Mürchie sağduyulu tutumuyla İslam kültürüne yeni bir nefes olmuştur. Diğer mezhep ve fırkaların imamet, iman-amel, büyük günah gibi konulardaki görüşleri İslam dünyasında gerginliğe sebep olmuştur. Fakat Mürchie’nin uzlaştırıcı, hoşgörülü, birleştirici tutumu kendisine karşı güzel düşüncelerin oluşmasına ve kendine taraftar toplamasında etkili olmuştur. Mürci’e itikadi olarak Maturidiliğin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bu ılımlı ve uzlaştırıcı tutumu aynı zamanda Türklerin İslamiyet’e geçişine ve Maturidiliğin benimsemesine vesile olmuştur.²⁵⁶

1.2.6.1. Hayat-ı Ebedi’de Geçen Mürci’e Fırkaları

Hayat-ı Ebedi adlı eserde, Mürci’e fırkası olarak açıkça Ahnesiyye fırkası zikredilmiştir. Fakat İslam Mezhepler Tarihi kaynaklarından Mürci’e fırkalar hakkında çok farklı bilgilere rastlanabilmektedir. Öyle ki 70’e yakın Murcie fırka ve tali kolunun

²⁵⁴ eş-Şehristani, *el-Minel ve’n-Nihal*, 1/162.

²⁵⁵ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 191.

²⁵⁶ Kutlu, “Mürchie”, 32/43-44.

varlığından bahsedilir. Coğrafi konumu, fırka liderlerinin isimleri, uzmanlık alanları, kader probleminde bakışları gibi konular çerçevesince Mürci'e firkalar tasnif edilmiştir.²⁵⁷ Gaylaniye, Yunusiyye, Gassaniye, Tümeniyye, Sevbaniyye, Kerramiyye, Neccariyye, Vacibiyye, Salibiyye, Şakkiyye, Kat'iyye Mürci'e firkalardan bazılarıdır.²⁵⁸

Ahnesiyye

Müellifin tanımı:

“Ol dahî Mürchie'den bir kavimdir. Derler ki bir kimsene 'la ilahe illallah Muhammed Rasulullah' dese ol kimse farıza-i münkir olmakla dahî haramı helal etmekle kâfir olmaz derler. Bu sözleriyle ve bu i'tikatlariyle azıp helâk oldular.”

Sa'lebe b. Amir'in kurduğu Sealibe, Harici Acred firkasından ayrılma bir fırkadır. Sa'lebe, Acred'den gayri müslim çocukların hükümleri konusundaki görüşlerinden dolayı ayrılmıştır. Ona göre hakkı inkâr etmedikçe bütün çocukların İslam dairesi içinde olduğunu savunur. Ergenlik çağına gelmiş gayri müslimlere ise, dinin tebliğ edilmesi gerektiğini söyleyip, kabul veya ret cevabının alınana kadar haklarında hüküm verilemeyeceğini dile getirmiştir.²⁵⁹ Şehristani bu fırkayı müstakil bir fırka olarak ele almış olup, Ahnesiyye'nin bu firkanın bir tali kolu olduğunu göstermiştir.²⁶⁰

Ahnesiyye, Ahnes b. Kays'a tabi olan taraftar topluluğudur. Takıyye'nin uygulandığı yerde ehli kible hakkında hüküm verilemeyeceğini söylemişlerdir. İmanlı olduğu bilinenlerle dostluk kurulabileceği, kafir olduğu bilinenlere de buğz edilmesi gerektiğini düşündüğünden dolayı Sealibe'den ayrılmıştır. Kendileri gibi düşünmeyen ehli kible için önce tebliğ yapılmasını, kabul edilmediği takdirde savaşılmamasını düşünürler. Ahnesi'lerin müslüman kadınlarla, kendi kavimlerinden büyük günah

²⁵⁷ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 192.

²⁵⁸ eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal Tercümesi*, 141-146; el-Eş'ari, *Makâlâtü'l İslâmiyyîn Tercümesi*, 137-144; Önder, *Ârâü'l-Milel*, 123-125.

²⁵⁹ Öz, “Seâlibe”, 36/234.

²⁶⁰ eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal Tercümesi*, 134.

sahibi müşriklerle nikahlanmasını caiz gördükleri hakkında rivayetler de bulunmaktadır.²⁶¹

Müellif Lütfi Paşa, Ahnesiyye fırkasının Mürci'e olduğunu söyleyip 9.sırada tanıtmıştır. Diğer kaynaklarda bu fırka ana ekol olarak Harici olarak geçmektedir. Lütfi Paşa'nın tanımındaki bilgilerde diğer kaynaklarda rastlanmamıştır. Lütfi Paşa'ya göre Ahnesiler, Allah'ın varlığına şirk koşmadıkça mü'minler, farzı inkâr da etseler, haramı helal de görseler dinden çıkmadıklarıdır.

Nemiriyye

Müellifin tanımı:

Ol dahî bir kavimdir. Derler ki iman Allah'ı Teâlâ'yı bilmektir. Dahi ona hazu' etmektir. İhlasla muhabbet etmektir. Bundan gayri mârifet dalalettendir. Onu terk etmek imana zarar veremez derler. Dahî derler ki İblis, Allah Teâlâ bilirdi. Evet istikbarıyla kâfir oldu. Dahî derler ki cennete girmek imanladır. Amelle ve taatla değildir. Bu sözleriyle azıp helâk oldular. Başları Yunus b. Nemiri'dir.

Kaynaklarda Nemiriyye, Nusayri fırkasının diğer bir adı olarak geçmektedir. Nusayriliğin kurucusu Ebu Şuayb Muhammed b. Nusayr en-Nemiri'ye nispetle, fırkayı bu isimle de ananlar olmuştur.²⁶² Durzi reislerinden Hamza b. Ali ve fırkayı Râfîzi gelenekten sayan Eş'ari'de bu isimle zikretmiştir.²⁶³ Fırka hakkındaki bilgiler Nusayrilik başlığı altında verilmiştir.

Lütfi Paşa Nemiriyye fırkasını müstakil bir başlıkta ele almıştır. Ehli bidat fırkaları sayarken Hayat-ı Ebedi'de 32.sırada bu fırkayı zikretmiştir. Fırka hakkındaki tanıtımından ve fırkanın kurucusundan hareketle Nemiriyye diye tanıttığı fırkanın, Mürci'e'den Yunusiyye olduğu çıkartılmıştır. Fırkanın kurucusu Yunus b. Avn en-Nemiri'dir.²⁶⁴ Yunusiyye'ye göre iman için Allah'ın varlığını ve birliğini bilip, Allah'a saygıda ve sevgide kusur edilmemesi yeterlidir. Bunun dışında ibadetler başta olmak üzere iyi davranışların imanla alakası yoktur.²⁶⁵

Haşeviyye

²⁶¹ eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal Tercümesi*, 135.

²⁶² Sa'd b. Abdullah el-Kummi, *el-Makâlat ve'l-Fırak*, thk. M. Cevad Meşkûr (Tahran: Matbaatu'l Haydârî, 1963), 100-101.

²⁶³ el-Eş'ari, *Makâlâtü'l İslâmiyyîn Tercümesi*, 57.

²⁶⁴ eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal Tercümesi*, 142.

²⁶⁵ Kutlu, "Mürcie", 32/44.

Müellifin tanımı:

“*Ol dahî bir kavimdir. Derler ki, imana delildir kalbin mafîretine sizin dahi ze’um ederler ki Allah Teâlâ şahsudur. Nefsiyle cismiyle a’zayla bulur. Cahil cuhhal ve kafir küffardır. Bu kavilleriyle ve bu fiilleriyle azıp helâk oldular.*”

Haşviyye, nasların zahirine önem verip, dini konularda akıl yürütmeyi kabul etmemiştir. Bu onları siyak-sabah gibi Kuran konularını yok saymaya, uydurma sözleri hadis olarak kabul etmeye bundan ötürü de teşbih ve tescime varıncaya denk yorumlar yapmalarına sebep olmuştur. Haşviyye’nin ortaya çıkışı II. Yy. başlarına kadar varmaktadır. Nasların zahirine önem verdiklerinden dolayı Allah’a nispet edilen haberi sıfatları olduğu gibi kabul edip, Allah’ı cisimleştirmektedirler. İbn Teymiyye bu fırka mensuplarını küçümsemek amacıyla “*avam ve cahiller*”²⁶⁶ olarak tanımlamıştır. Şii’ler ise Haşviyye’yi peygamberin bir imam tayin etmediğine inanan ve Muaviye’nin yönetimini kabul edenler olarak tanımlamıştır. Haşviyye, konuların araştırılıp irdelenmesine gerek görmeksizin varlığını kabul edip, doğruluğu hakkında şüphe etmemektedir. Haşviyye bu tutumuyla İsrailiyyat başta olmak üzere birçok haber kaynağının doğruluğunu kabul etmiştir.²⁶⁷ Haşviyye, naslar konusunda da ayrıma gitmemiş, sünnet, nafil, vacip gibi nasların hepsinin hükmünü bir görmüştür.²⁶⁸

Lütfi Paşa, ehli bidat fırkalarının sıralamasında 36.sırada bu fırkaya yer vermiştir. Tezkiratül Mezahib’de bu fırka, Mürci’e’den bir fırka sayılmıştır. Hayat-ı Ebedi’de de yukarıdaki tanımlara benzer bir tanıtım yapılmıştır. Allah’ı sıfatlarından hareketle kişileştirildiğini söyleyip, fırkanın cahil ve kafir olduklarını söylemiştir. Lütfi Paşa herhangi bir ekol arasında fırkaya yer vermemiştir. Fakat diğer kaynaklardan hareketle fırkanın Mürci’e fırkaların görüşlerine yakın olduğu söylenebilir. Bundan ötürü Mürci’e fırkaların tasnifinde Haşviyye’ye yer verilmiştir.

Şekakiyye

Müellifin tanımı:

²⁶⁶ Takıyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Minhâcü’s-sünne*, nşr. M. Reşâd Sâlim (Riyad, 1986), II/520-521.

²⁶⁷ Metin Yurdağür, “Haşviyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/427.

²⁶⁸ Ethem Ruhi Fırlalı, “Burdur Kütüphanesi’nde Bulunan Bir Risale (Tezkiratü’L-Mezâhib)”, *İslâm İlimleri Enstitüsü II*. (1975), 115.

Ol dahî bir kavimdir. İmanlarından şek edip derler kim biz mü'minlerüz İnşallah Teâlâ. Dahî bugün olduğumuz iman üzerine hak mıdır, batıl mıdır? Akıl edemezüz derler. Dahî aklamızın ki biz bunun Allah Teâlâ katında mümin miyiz kafir miyiz? Bu şekte kalıp, dahî bu sözleri söyleyip azdılar helâk oldular.

Lütfi Paşa bu fırkayı 30.sırada işlemiştir. Fırkanın hangi ana ekole bağlı olduğunu belirtmemiştir. Kaynaklarda Doğu Hanefî geleneğinde fırkanın Mürci'e olarak işlendiği tespit edilmiştir.²⁶⁹ Bundan dolayı fırkanın Mürci'e olarak işlenmesinin daha sağlıklı olduğu düşünülmüştür. Müellifin Bakiyye fırkasında olduğu gibi bu fırkada da imanda istisna konusu üzerinde durduğu görülmektedir. Şekakiyye imanda olduğu gibi yâkini bilgide de şüphe duymuştur.²⁷⁰ Daniş ise bu fırkanın Cemel ve Sıffin savaşlarındaki tutumlarından ötürü Harici bir fırka olduğunu savunmuştur.²⁷¹

1.2.7. Lütfi Paşa'nın Zikrettiği Diğer Fırkalar

Dehriyye

Müellifin tanımı:

Ol dahî bir kavimdir. Derler ki biz helâk olmazız illa dehir bizi helak eder. Yani birlik ve eskidir. Dahi derler ki halak nebati gibi biter. Dahî kıyameti, cenneti, cehennemi inkâr edip tenasüh ervaha kaillerdir. Dahi Şam köyünden kim bunların zeumları nice peygamberden naklederler. Ki demiş ki ben kendimi bin 700 kalıpta görmüşüm. Ölümelerini Allah Teala'nın emrinden bilmeyip rüzgâra havale edip dahî bu asıl i'tikatları ettiklerinden ötürü azıp helâk oldular.

Dehir mutlak zaman anlamına gelmektedir. Dehriye cahiliye döneminden itibaren varlığını sürdürmüştür. Kuran'da 'bizi ancak dehr helâk eder'²⁷² mealinde ayetle görüşleri sabit olmuştur. Dehriye hakkında çok farklı tanımlar ve tutumlar olmasına rağmen kısaca yaratıcı olmaksızın evrenin var olmasını ifade eden maddeci bir felsefi akımdır. Bu akımın en kuvvetli temsilcisi önceleri Mutezile daha sonra Şiiliğe meyleden İbnu'l Ravendi'dir. Râvendî "Ki-tâbü't-Tâc" ve "ez-Zümürüd" adlı eserlerinde âlemin ezeli olduğunu ve onun ötesinde manevi de olsa hiçbir varlığın bulunmadığını savunmuş, insanın akıldan başka bir kılavuza ihtiyacı olmadığını

²⁶⁹ Gömbeyaz, *İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 268-270.

²⁷⁰ Fığlalı, *Tezkiratü'l-Mezâhib*, 114.

²⁷¹ Daniş, *Risâle-i Fırak-i Dâlle*, 39.

²⁷² Câsiye 45/24.

iddiasıyla peygamberlik, mucize, din ve ibadetlerin anlamsız, gereksiz olduğunu ileri sürmüştür.²⁷³ Taharet ve Kuran'dan şüphe etmişlerdir.²⁷⁴ Kadir Gömbeyaz yapmış olduğu geniş tasniflemede Dehriye fırkasına yer vermemiştir.

Lütfi Paşa'nın eserinde bahsetmiş olduğu kişinin İbn Ravendi olması muhtemeldir. Tabiatçı bir duruş sergileyen Dehriyeler dine ait birçok esasını kabul etmeyip, yok saymaktadır. Hayat-ı Ebedi'de de bu konu üzerinde durulmuştur. Ölümün dahi Allah'tan bağımsız olduğunu, tabiat olaylarından bir tanesi olan rüzgarla meydana geldiğinden bahsetmektedir.

Bakiyye

Müellifin tanımı:

“Ol dahî bir kavimdir. Derler ki biz mü'minleriz İnşallah Teâlâ. Dahî onların üzerinde olan ulu nimeti inkâr ederler ol hidayettir. Bu şekleriyle ve bu inkarlarıyla azıp helak oldular.”

Hayat-ı Ebedi'de 23.sıradaki ehli bidat fırkadır. Tercüme-i Sevadü'l-Âzam'da fırkalar arasında Bakıyye ismiyle bu fırkada zikredilmiştir.²⁷⁵ Araştırmamızda başka bir bilgiye ulaşamadık. Tüm bunlarla beraber Lütfi Paşa'nın tanımında durduğu konu imanda istisnadır. Maturidiler imanda şüpheye yer verilmesini doğru bulmadıkları için “inşallah Mü' minim” ifadesini uygun bulmamaktadırlar.²⁷⁶ İbn Teymiyye ve Eşâriyeler ise gelecekte kimsenin ne olacağı bilinmediği için imanda istisnayı kabul etmişlerdir.²⁷⁷ Konu hakkındaki görüşlerini paylaşan Lütfi Paşa'nın, Maturidi-Hanefi geleneğine sıkı sıkı bağlı olduğu buradaki ifadelerinden de anlaşılmaktadır.

Selesiyye

Müellifin tanımı:

²⁷³ İlhan Kutluer, “İbnü'r-Râvendî”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/180-181.

²⁷⁴ Fığlalı, *Tezkiratü'l-Mezâhib*, 116.

²⁷⁵ Gömbeyaz, *İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 279.

²⁷⁶ Ebu'l-Mansur el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf (İskenderiyye: Dâru'l Câmîatu'l-Mısriyye, 1990), 388-389.

²⁷⁷ İlyas Üzüm, “İstisna”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/393.

Ol dahî bir kavimdir. Derler ki, biz nastan ayrılmışız nas dahî bizden ayrılmıştır. Dahî halkın malına mal isteyenin izinsiz kendilerine helal görürler. Bir kemisne onlardan mallarına mâni' eylese onun katlini reva görürler. Dahî derler ki Hak Teberake ve Teâlâ nimetini kulları için halk eyledi. Her bir kul Allah Teâlâ'nın nimetinde müteşrikdir derler. Dahî hiçbir ehad yoktur ki bu malın benim hakkımdır deyi eylese nimetinden nice ma'ni edebilir derler. Bu sözleriyle ve bu i'tikatlarıyla azıp helâk oldular.

Lütfi Paşa fırkayı 31.sırada işlemiştir. Kaynaklarda bu isimde bir fırkaya rastlanmamıştır. Kaldı ki tanımda bahsedilen konu toplumsal yaşayış ve fıkıhla bağlantılıdır. Bundan ötürü i'tikadi açıdan bir değerlendirmeye tâbi tutulamamıştır.

Mestûkiyye

Müellifin tanımı:

“Ol dahî bir kavimdir. Derler ki, Allah Teâlâ alemin ve alemin içinde olanları halk ettikten sonra feragat eyledi. Ayrık nesne işlemedi. Allah Teâlâ'nın (külli yevmin fi 'şe'nin) kavline inkâr eylediler. Bu sözleriyle ve bu inkarlarıyla azıp helâk oldular.”

Müellif 34.sırada bu görüşe yer vermiştir. Deist anlayışın tanımı yapılmıştır. Allah sürekli yaratma halinde olup, yerin ve göklerin nurudur.²⁷⁸ Onun insanoğluluyla ilişkisi şah damarından daha yakın²⁷⁹ ifadesiyle açıklanmıştır. Allah'a sınır koymak olan deizmin İslamiyet'le bağdaşması mümkün değildir. Kaynaklarda deizm herhangi bir tasnif içinde yer almamıştır.

Ma'rufiyye

Müellifin tanımı:

Ol dahî bir kavimdir. Derler ki Kuran kadimdir. Evet Allah Teâlâ'nın sözü değildir ve dahî Hz. Musa'nın (a.s) Allah'u Teâlâ'yla söyleştiklerini inkâr ederler. Kavli Teâlâ (ve kellamallâhu musa tekellimen)²⁸⁰ bu inkarlarıyla ve bu sözleriyle ve bu i'tikatlarıyla azıp helâk oldular.

Lütfi Paşa fırkayı 37.sırada tanıtmıştır. Kaynaklarda bu fırkaya Sevadü'l Âzam'da yer verilmiştir. Onlara göre Allah'ın isimlerinden bir kısmının bilinmesi yeterlidir.²⁸¹ Lütfi Paşa Kuran'ın kadim olmadığını altını çizmiştir. Zira kadim olan yalnızca Allah'tır. Böyle bir durumda teaddüd-i kudema olacaktır ki bu varsayım tevhid inancıyla bağdaşmamaktadır. Bu konu ilahi sıfatlar üzerinden tartışılmıştır.

²⁷⁸ Nur 24/35.

²⁷⁹ Kâf 50/16.

²⁸⁰ Nisa 4/164 (Allah Musa (a.s) ile konuştu.)

²⁸¹ es-Semerkandî, *Terceme-i Sevâdu'l-A'zam*, 183-184.

Mutezile subiti sıfatları kabul etmezken, ehli sünnet ise sıfatların Allah'ın ne aynısı ne gayrisidir diyerek orta yol bulmuştur.²⁸²

Ma'rufiye fırkasının hangi ana ekole bağlı olduğunu müellif belirtmemiştir. Kaldı ki Kuran'dan bir ayeti kabul etmeyen fırkanın İslamiyet'le bağdaşamayacağı da aşıkardır. Bundan dolayı fırkayı herhangi bir tasnife dahil etmedik. Bunlarla beraber fırkanın isminin sadece Sevadü'l Âzam'da yer alması, Lütfi Paşa'nın 73 fırka konusunda bu eseri kaynak edinmiş olduğunun delilidir.

İnaniyye

Müellifin tanımı:

Ol dahî bir kavimdir. Derler ki iman Allah Teâlâ'yı ve Resulünü bilmektir. Ve dahî mecmul ve mufassal olan nesneyi bilmektir. Dahî derler ki iman atur eksinelir. Dahî nakil olunur ki bunlar İsa peygamberin aleyhisselam nübüvvetini inkâr ettiler. Bu sözleriyle ve bu inkarlarıyla azıp helâk oldular.

Hayat-ı Ebedi'de zikredilen 64.firkadır. İnaniyye Yahudiliğin bir fırkası olarak kaynaklarda geçmektedir. Kurucusu olan Anan ben David'e nispet edilmektedir. Bu kişi Irak kökenle bir hahamdır. Şehristani Yahudi mezheplerinden ilki olarak bu fırkayı saymıştır.²⁸³ Yahudi fırkalar tezimizin sınırları içerisinde olmadığı için bu fırkayla ilgili başka ayrıntıya girmedik. Lütfi Paşa'nın Yahudi kökenli bu fırkayı eserinde işlemesi de ilginçtir. Eserinde bu fırkayı göstermesi, müellifin 73 sayısını tutturma gayesi olarak tahmin edilmektedir.

Lâedriyye

Müellifin tanımı:

“Ol dahî bir kavimdir. Bir şeyin subitiyle ilmi inkâr ederler. Onların katında hiç nesne sabit değildir. Bu inkarlarıyla azıp helâk oldular.”

Lâedrinin sözlük anlamı bilmiyorumdur. Müslüman müelliflerin agnostizmi bu ifade ile tanıtmıştır. Lâedriye, her şeyden önce felsefi bir akımdır. İnsan aklının Allah ve evren hakkındaki gerçekleri bilemeyeceğini savunurlar. İbn. Ravendi, Ebu Hafs el-Haddad gibi Şia mensupları ile bâtini çevreler, bu agnostik tutumu kullanmaya çalışmıştır. Gazzâli başta olmak üzere Mu'tezile alimler bu duruma karşı tutum

²⁸² İlyas Çelebi, “Sıfat”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/103.

²⁸³ Muhammed b. Ahmed Harezmi, “Mefâtihu'l-ulûm”, ed. İbrahim el-Ebyarî, çev. Tahir Asirov, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2017), 110.

sergilemiş olup, başarılı oldukları söylenebilir. Müslüman filozoflardan Farabi ve İbn Sina'da agnostizm geçmemekte iken, Fahrettin Razi de ise aklın, Allah gibi cisim olmayan varlıkları nasıl algılayabileceği konusuna dikkat çekmiştir. Eşari ve Maturidi de konu hakkındaki görüşlerini sūfestâiyye etrafında paylaşmıştır.²⁸⁴ Sūfestâiyye Lâedriyye, İnadiyye ve İndiyye olmak üzere 3 grupta kelamcılar tarafından irdelenmiştir. Bilgilerin bazısının duyulara dayalı olması ile kendi kuruntu, inanç ve şüpheci tavırları sebebiyle doğru bilgiye ulaşamayacağını savunurlar.²⁸⁵

Hayat-ı Ebedi' de bu fırka, ehli bidat fırkalardan 65.sırada sayılmıştır. Lütfi Paşa, 6'lı ana ekol gruplamasından hangisinin içerisine aldığı söylememiştir. Kaynaklarda bu fırkaya değinmemiştir. Bunun sebebi, i'tikadi fırkadan ziyade felsefi bir ekol olmasıdır. Bundan dolayı, bu fırka herhangi bir tasnifin içerisinde gösterilememiştir. Lâedriyye akımına göre hiçbir şey sabit olmayıp, durumları bilinmemektedir.

1.3. Lütfi Paşa'nın Tasnifinden Çıkartılan Sonuçlar

Lütfi Paşa yapmış olduğu çalışmada 73 fırkanın kesretten kinaye olduğunu dile getirmiştir. Bununla beraber 73 fırkayı tamamlama gayreti göttüğü de eserden anlaşılmaktadır. 73 fırkayı "6 * 12 + 1" tasnifiyle planladığını söylese de bunu tam anlamıyla başardığı söylenemez. Nitekim çıkarttığımız sonuç bunu doğrular vaziyettedir. Lütfi Paşa'nın eserinde 6 ana mezhebin yanında, felsefi düşüncelere, hangi ana ekole bağlı olduğu anlaşılmayan ve İslam dışı mezheplere yer verdiği görülmüştür.

Müellif fırkalar hakkında bilgi verirken farklı kaynakları kullandığı görülmüştür. Örnek vermek gerekirse Meymuniyye fırkası hakkında vermiş olduğu veriler Süleymaniye kütüphanesinde müellifi Hacı İsmail Hoca olduğu bilinen İbrahim Efendi Koleksiyonundaki 857 numaralı eserle birebir aynıdır. Bununla beraber Muhâciriyye hakkında verdiği bilgiler ise tamamen farklıdır.²⁸⁶ Eserini oluştururken büyük ölçüde Sevâdü'l-Âzam'dan yararlandığı da görülmüştür.

²⁸⁴ İlhan Kutluer, "Lâedriyye", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/41-42.

²⁸⁵ İbrahim Emiroğlu, "Sūfestâiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/469.

²⁸⁶ Hacı İsmail, "Risâle fi Beyâni'l-Fırakı'd-Dâlle", 19a.

Lütfi Paşa'nın tasnif sistemi Doğu Hanefilerin sistemine yakındır. Osmanlı döneminde Hanefi – Maturidi geleneğinin yaygın olması bu düşüncede etkili olmuştur. Bu bölümde son olarak Lütfi Paşa'nın tasnif sistemi tablo haline getirilmiştir. Yapılan çalışma neticesinde müellif eserinde 15 Harici, 6 Cebri, 19 Rafizi, 15 Kaderi ve 5'er tane de Müşebbehe ve Mürci'e fırkası saymıştır. 2 felsefi düşünceyi fırka olarak eserinde incelemiştir. İslamiyet'in ana esaslarıyla bağdaşmayan 3 fırkayı da bu eserde tanıtır. Son olarak 2 fırkanın hangi ekole bağlı olduğu anlaşılamamıştır. Böylece ehli sünnet muhalifi 72 fırkayı eserinde tamamlamıştır.

Tablo 1: Hayat-ı Ebedi’de geçen fırkaların tasnifi

Hariciler	Cebriyye	Râfızıyye	Kaderiyye	Müşebbehe	Mürci’e	Felsefi Ekoller	Ana Mezhebi Belli Olmayanlar	İslam Dışı Fırkalar
Şemrahiyye	Mehhamiye	Lam Yezliyye	Cazemiyye	Ca’diyye	Ahnesiyye	Dehriyye	Bakiyye	Mestûkiyye
Ezarikiyye	Mahlukiyye	Cauderiyye	Vâsiliyye	Şadikiyye	Nemiriyye	Laedriyye	Selesiyye	Ma’rufiyye
Beyuhiyye	Cehmiyye	Zeydiyye	Kuvizebbe	Mahcuriyye	Haşeviyye			İnaniyye
Seniyye	Havfiyye	Keyfiyye	Hadesiyye	Muhâciriyye	Şekakiyye			
İmâmiyye	Dirâriyye	Fatımiyye	Maururiyye					
İbaziyye		Muhtâriyye	Cubbaiyye					
Halifiyye		İsmailiyye	Sümamiyye					
Meymuniye		Nusayriyye	İskafiyye					
Şuaybiyye		İshakiyye	Nezzâmiyye					
Meçhuliyye		Haddabiyye	Esvariyye					
Şeybaniye		Zurariyye	Neccâriyye					
Mükremiye		Sebeiyye	Burgusiye					
Abbasiyye		Süleymaniye	Za’firaniye					
Harisiyye		Şia	Haidiyye					
		Gurabiyye						

Mansuriyye

Mu'favızıye

Haşebiyye

2. HAYAT-I EBEDİ'DEKİ KELAM KONULARI

Sözlükte “güven içinde bulunmak, korkusuz olmak” anlamındaki emn (emân) kökünden türeyen îmân, “güven duygusu içinde tasdik etmek, inanmak” demektir. “Sağlamlaştırmak, kesin karar vermek, tasdik etmek” manasındaki akd kökünden türeyen i'tikâd da “iman” karşılığında kullanılır. Terim olarak iman genellikle “Allah'tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak” diye tanımlanır. Bu inanca sahip bulunan kimseye mü'min, inancının gereğini tam bir teslimiyetle yerine getiren kişiye de müslim denir.²⁸⁷ Bu tanım dışında kalan kişilere kafir, kafirlerin işledikleri şeylere küfür denir. Lutfi Paşa, imanın karşısındaki kafirlik ve küffârlık kavramlarını sıkça kullanmıştır. Bu bölümde, kelamın 3 ana başlığı olan ilahiyat, nübüvvet ve mead konuları Lutfi Paşa'nın eserinden hareketle incelenmiştir. Aynı zamanda müellifin iman konusuna bakışı ve el-fazlı küfür meselelerine yer verilmiştir.

2.1. İlahiyat

Sistematik kelamda ilk bölüm olan ilahiyat, Allah'ın varlığı, birliği, isimleri, sıfatları gibi konuları ele alan ve Allah'ın yarattıklarıyla ilişkilerini her yönüyle değerlendiren konuların tümünü içine alır. Lütfi Paşa Hayat-ı Ebedi eserinde ilahiyat konularına çokça değinmiştir. Allah'ın sıfatları, isimleri, birliği başta olmak üzere madumun durumu, gayb, iman, İslam durumları bu konulardan bazısıdır. Burada bu başlıkları tek tek ele alıp, konuyla alakalı Hayat-ı Ebedi 'deki fikirleri gösterilmiştir.

2.1.1. Allah'ın Zatı, İsimleri ve Sıfatları

Kelamın 3 temel konusundan biri olan ilahiyatı ana başlık olarak, Allah'ın zatı, isimleri ve sıfatları oluşturmaktadır. Allah'ın isimlerinden özellikle 7 tanesine önem verilmiş olup bunlar Allah'ın sıfatları olarak tanıtılmıştır.²⁸⁸

²⁸⁷ Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/212.

²⁸⁸ İsmail Şık, “İman Kavramı”, *Kelam III Sistematik Kelâm / İman ve İlâhiyât*, ed. İsmail Şık - Nail Karagöz (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 149.

Allah'ın sıfatları konusunda ilk görüş beyan edenler olarak Cehmiyye'nin kurucuları Cad b. dirhem ve Cehm b. Safvân sayılmıştır. Bunlar, Allah'ın zatından başka hiçbir sıfatın varlığını, teşbih olacağı gerekçesiyle kabul etmemişlerdir. Daha sonra bu fikirden de etkilenen Mutezile teaddüd-ü kudema doğuracağı endişesiyle birçok sıfatı yok saymıştır.²⁸⁹ Sıfatlar konusunda ehli sünnet ise orta yolu bulmaya çalışmıştır. Bu konuda görüş beyan eden İbn Küllab ehli sünnetin fikir babası olmuştur. Ona göre sıfatlar zatın ne aynısıdır ne de gayrisidir.²⁹⁰ Şia bu konuda Mu'tezile'ye yakın bir görüş beyan etmiş olup, Allah'ın sıfatlarının olabileceği ama Allah'ın varlığı ve yüceliği bu sıfatlara bağlı olmadığı görüşündedir. İslam filozofları sıfatların Allah'ı tanımak için gerekli olduğu, dolayısıyla sıfatların zatıyla aynı olduğu görüşündedir. Selefiler ise sıfatlar konusunda tefviz görüşünü öne çıkarmıştır. Sıfatların varlığını kabul etmekle beraber, gerçek manada ve mahiyette ne olduklarının bilinemeyeceğini ifade etmişlerdir.²⁹¹

2.1.1.1. Sıfatların Tasnifi

Allah'ın sıfatlarını sistemli hale getirmek amacıyla birçok alim çaba sarfetmiştir. Bu alimlerin başında Ebu Hanife gelmiştir. Onun tasnifi Hanefi-Maturidi çizgisinin temeli olmuştur. Ona göre Allah'ın sıfatları zati ve fiili olarak önce ikiye sonra da zati sıfatlar da kendi aralarında selbi ve subiti olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Ebu Hanife'ye göre zati sıfatlar hayat, ilim, semî, basar, kelim, kudret ve irade olurken; rızık verme, yaratma, yapma gibi sıfatlar ise Allah'ın fiili sıfatları olarak almıştır. Maturidiler büyük ölçü de Ebu Hanife'nin tasnifini kabul ederken, fiili sıfatları tekvin sıfatı altında toplamışlardır.²⁹² Eşari bilginleri ise Allah'ın sıfatlarını zati ve fiili olmak üzere ikiye ayırmış olup, zati sıfatların kadim olduğunu, fiili sıfatların ise hadis olduğuna vurgu yapmışlardır.²⁹³

²⁸⁹ Şık, "İman Kavramı", 152.

²⁹⁰ Şık, "İman Kavramı", 154.

²⁹¹ Çelebi, "Sıfat", 37/102-103.

²⁹² Şık, "İman Kavramı", 157.

²⁹³ Bekir Topaloğlu, *Nureddin es-Sâbûni Mâturidiyye Akaidi el-Bidâye fî Usûli 'd-din Tercümesi* (İstanbul: İfav, 2015), 66.

Mutezile kelamcıları ise Allah'ın sıfatlarını hay, kadir, mürid gibi kelime olarak kabul etmiş olup, hayat, ilim gibi mastar manada kabul etmemiştir. Fakat kelam, irade ve kudret sıfatlarının varlığını kabul etmişlerdir. İslam filozofları ise hadis olan varlıklarında bu sıfatları taşıdığı gerekçesiyle Allah'ın bu sıfatlarla vasıflanamayacağı hükmüne varmışlardır.²⁹⁴

Genel manada Maturidilerce kabul edilen zati sıfatlar, vücüd, kıdem, beka, vahdaniyet, muhâlefetü'l havadis ve kıyam bi-nefsihidir. Subiti sıfatlar ise hayat, ilim, semi, basar, kelam, kudret, irade ve tekvindir.

Allah'ın sıfatlarından bir diğer grup ise sadece duymayla ve bilgi kaynaklarında olduğu kadarıyla ulaşılabilen haber niteliği taşıyan haberi sıfatlardır. Kuran ve hadisler bu sıfatların kaynağını teşkil etmektedir. Arşa oturması, eli, gözü, yüzü, gelmesi gibi sıfatlar Allah'ın haberi sıfatlarıdır. Bu sıfatlar gerçek manada düşünüldüğünde Allah'ın yüceliğine ve vahdaniyetine uymamaktadır. Bu nedenle bu sıfatların geçtiği ayetler müteşabih kapsamında değerlendirilmektedir. İlk dönemlerden itibaren bu sıfatlarla ilgili tartışmalar başlamış olup bazı gruplar bu sıfatları olduğu gibi alırken bazısı tevile gitmiştir. Yine bazısı Hz. Ali'yi Allah'a benzetirken, Cehmiyye önderliğinde Allah'ın yüceliğine zarar vermemek için sıfatsız bırakmada bir anlayış olarak gelişmiştir.²⁹⁵ Haberi sıfatlar konusunda 4 tür yaklaşım bulunmaktadır. Bunlar:

1. Teşbih ve Tecsim yaklaşımıdır. Müşebbihe, Mücessime, Haşviyye bu gruptadır. Bunlara göre haberi sıfatlar gerçek manalara gelmektedir. Örneğin Rahman'ın arşa oturması ayetini Allah'ın arşta mekânı olduğu yönünde anlamışlardır.
2. Tenzih ve ta'til yaklaşımı: Bu anlayışa göre haberi sıfatlar tevil edilir. Şayet tevil edilemezse de inkâr edilir. Haberi sıfatlar zahiri manasından başka bir manaya götürülür. Cehmiyye, Kaderiyye ve Mutezile bu grubun temsilcileridir.
3. Teslimiyetçi yaklaşım: Allah'ın bu sıfatlarla ne kastettiğinin anlaşılamayacağı gerekçesiyle ilgili ayetler hakkında susmayı ve Allah'ın bilgisine bırakmayı tercih etmektedirler. Bu grup Selefi alimlerin ve Eşari'nin yaklaşımlarını ifade etmektedir. Onlara göre Allah'ın eli vardır. Ama bu el bizim bildiğimiz gibi bir el değildir. Eli nimet, kudret anlamında anlamışlardır.

²⁹⁴ Topaloğlu, *Mâturîdiyye Akaidi*, 65.

²⁹⁵ Şık, "İman Kavramı", 175-176.

4. Te'vil yaklaşımı: Bu yaklaşım Allah'ın haberi sıfatlarını tevil etme konusunda çekimser davranmamıştır. Bu yaklaşımın ilk temsilcisi Cuveyni'dir. Daha sonra Maturudi ve takipçisi Nesefi'de bu sıfatları te'vil etmiştir. Örneğin Maturidi arşı mülk anlamında tevil etmiş ve Allah'ın arşa istiva etmesini, yarattıklarını yönetimi altına alma olarak anlamıştır. Fakat burada şu var ki bu tevillerin kesin anlama geldiği de anlaşılmalıdır. Zira yanılma payları da vardır.²⁹⁶

Lütfi Paşa Hayat-ı Ebedi eserinin ikinci bölümünde konuyla ilgili görüşlerini paylaşmıştır. O, Allah'a ait olan isimlerin, sıfatların hatalı veya dil sürçmesi sebebiyle yanlış kullanılmasının imana bir zarar vermeyeceğini ve kafirlik isnat edilemeyeceğini belirtmiştir. Yine özellikle ilim sıfatı üzerinde durmuş, Allah'ın ilminin sürekli var olduğunu ve kadim olduğunu belirtmiştir. Allah'ın ilmi özelinde sıfatların yok sayılmasını kafirlik olarak yorumlamıştır. Özellikle haberi sıfatlar konusuna yoğun ilgi vermiş olup, Allah'a sıfatlarından ötürü cisimlik izafe edenleri küfürle itham etmiştir. Yalnız burada cisimden kastın varlık anlamı ise bunun küfür olmadığına altını çizmiştir.

Haberi sıfatlar konusunda Maturidi'nin görüşünü benimsemiş olup, bu sıfatların tevil edilmesi gerektiğini söylemiştir.

2.1.2. Ru'yetullah

Lütfi Paşa'nın eserinde değindiği bir diğer konuda Ru'yetullah meselesidir. Ru'yetullah Allah'ın görünüp görünmeyeceğini, görünecekse ne zaman görüneceğini ifade eden bir kelam konusudur. Kuran'ı Kerim'de Ru'yetullah ismi başlı başına geçmese de birçok ayetin bu konuyla bağlantısı ifade edilmiştir. Örneğin Musa peygamberin Allah'ı tanıtmaya çabalarına karşın fesatçı Firavun'un Allah'ı görebilmek adına yüksek bir kule yapılmasını emretmesi bunlardan bir tanesidir.²⁹⁷ Müşriklerin Peygamber'den Allah'ı göstermesini istemelerine karşın "gözler onu göremez, O ise gözleri görür."²⁹⁸ mealindeki ayeti Ahmet b. Hanbel bu olayın dünya da

²⁹⁶ A. Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 145.

²⁹⁷ Mü'min, 40/36-37.

²⁹⁸ En'am, 6/103.

gerçekleşeceğini ifade etmiştir.²⁹⁹ Ahireti tasvir eden bazı ayetlerde ise parıldayan yüzlerin Allah'a bakacağı, kafirlerin bu durumdan mahrum kalacağını belirtilmiştir.³⁰⁰ Hadisler de ise genel manada Allah'ın bir nur olduğu, dolayısıyla dünyada görülemeyeceği ifade edilmiştir.³⁰¹

Kelam konularındaki görüş farklılıkları bu konuda da devam etmektedir. Ru'yetullah meselesinin çıkışı hicri II. yüzyıla tekabül etmektedir. Cehm b. Safvan'ın insan kendi ruhunu nasıl göremezse, Allah'ın da ruhi bir varlık olduğu için görülemeyeceği fikri meselenin çıkış noktası kabul edilir.³⁰² Ru'yetullah dünyada ve ahirette olmak üzere iki kısımda incelenir.

2.1.2.1. Dünya'da Ru'yetullah

Dünya'da Allah'ın görülüp görülemeyeceği hususunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bunlardan bir tanesi Sufilerce benimsenen Allah'a karşı çokça itaat edip, ibadetler hususunda hassas olan müminlerce dünyadayken Allah'ı ruhen telakki etmenin mümkün olduğu görüşüdür. Bunun zıttı görüş ise Allah'ı Peygamberler dahil, hiç kimsenin dünyada Allah'ı görmenin, mümkün olmadığı görüşüdür. Bu görüş ayetlerle delillendirilmiştir. Musa peygamberin Allah'ı görmek istemesi üzerine Allah'ın "Sen beni asla göremezsin"³⁰³ cevabı ve "gözlerin Allah'ı göremeyeceği"³⁰⁴ mealindeki ayetler Allah'ın dünyada görülemeyeceğinin delillerindendir. Hz. Muhammed'in de miraç hadisesinde Allah'ı görüp görmemesi hususu tartışılmıştır. Allah'ın vahiy şekilleri Kuran'da açıklanmıştır. Buna göre Allah eğer ki miraçta Peygamberle konuşmuş olsa idi bu ayetlerle bildirilirdi. Ayette bu anlatılmadığı ve sahih hadislerde böyle bir görme olayının vukuu bulmadığı geçmektedir.³⁰⁵

²⁹⁹ Temel Yeşilyurt, "Rü'yetullah", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/311.

³⁰⁰ Kıyâme, 75/22-23; Mutaffifin, 83/15.

³⁰¹ Müslim, *Sahihu Müslim*, "İman", 291-292.

³⁰² Yeşilyurt, "Rü'yetullah", 35/312.

³⁰³ Araf 143.

³⁰⁴ En'am 103.

³⁰⁵ Yeşilyurt, "Rü'yetullah", 35/312.

2.1.2.2. Ahirette Ru'yetullah

Allah'ın ahirette görülme durumu hakkında da farklı görüşler mevcuttur. Bunlardan ilk görüş Allah'ın ahirette kesin olarak görüleceğidir. Fakat bu görülmenin aklen mi yoksa naklen mi veya da hem aklen hem naklen olarak mı olduğu konusu tartışmalıdır. Maturidi ve Fahrettin Razi'ye göre Allah'ın görülmesi yer ve yön ifade edeceğinden aklen görülmeyi kabul etmemişlerdir. Bunların dışındaki ehli sünnet ise akli görülmeyi de kabul etmiştir. Bu konuyu kabul etmeyen alimler dünya ile ahireti aynı düzlemde görmektedirler. Halbuki ahiretin dünyadan çok farklı olacağı orada mü'minler için sınırsız nimetlerin var olduğu bildirilmiştir. Kafirler ise Allah'ı görseler bile cehenneme girecekleri için bu duygudan da mahrum bırakılarak cezalandırılacaklardır.³⁰⁶

Ahirette Ru'yetullah ilgili diğer bir görüş ise her ne koşulda olursa olsun ahirette de Allah'ın görülemeyeceğidir. Zira göz bir yöndeki bir yerdeki belli bir şekli olan varlığı görme yetkinliğine sahiptir. Allah'ın görülmesi demek Allah'ı belli bir cisme ve surete sokacağından ötürü bu teşbih ve tescime girmektedir. Bundan dolayı Allah'ın hiçbir zaman görülemeyeceği düşüncesi de yaygınlık kazanmıştır. Fahrettin Razi bu konudaki ayetlerin doğru tevil edilmesi gerektiği hususuna dikkat çekmiştir. Kadı Abdulcebbar ise hadisler üzerinden konuyu ele almış ve Allah'ın hiçbir yerde görülemeyeceğine dair sahih hadisler olduğunu, ruyetullahın gerçekleşeceğine dair hadislerin ise uydurma veya ravileri eksik olan hadisler olduğu düşüncesine sahiptir. İbn Rüşd ise alimlerin bu konuyu iyi anlaması gerektiğinden Allah'ın görülemeyeceğini bilmeleri gerektiğini, halk tabakasının ise Ru'yetullah inanmasının bir sakıncası olmayacağı görüşündelerdir.³⁰⁷

Ehli sünnete göre müminlerin Allah'ı görmesi aklen caiz olup, naklen de vaciptir. Mutezile başta olmak üzere Hariciler, Zeydiler ve Neccariler bu görüşü kabul etmemektedir. Mutezile Allah'ın kendi zatını görme konusunda da aralarında ihtilafa

³⁰⁶ Yeşilyurt, "Rü'yetullah", 35/313.

³⁰⁷ Veysel Ünverdi, "Kelam Geleneğinde Rü'yetullah Tartışmaları", *Sistematik Kelam*, ed. Mehmet Evkuran (Ankara: BILAY, 2019), 586.

düşmüştür. Büyük çoğunluğu Allah'ın kendi zatını gördüğünü kabul ederken, bazıları bunun da mümkün olamayacağını savunmuştur.³⁰⁸

Ru'yetullah ilgili bir diğer mesele de Allah'ın rüyada görülüp görülemeyeceği hususudur. Ahirette Allah'ın görüleceğini savunan alimlerden bir kısmı rüyanın gerçek olmadığı ve rüyada görülen şeylerin benzerlik oluşturduğu gerekçesiyle bunun mümkün olmayacağını savunmuştur. Diğer kısmı ise rüyalarda Allah'ın yer, yön ve durum belirtmeksizin gerçekleşebileceğini savunmuştur. Bu konuyla ilgili Sâbûni uykulu ile uykusuz arasında fark olmadığını, rüyada görmenin kalp ve ruhla gerçekleşebileceği görüşündedir.³⁰⁹ Bu konuda Lütfî Paşa imam Maturidi'den alıntı yaparak rüyasında Allah'ı gördüğünü iddia eden kişinin puta tapmakla aynı işi yaptığını aktarmıştır.

Hayat-ı Ebedi'de konuyla alakalı görüşler paylaşılmıştır. Lütfî Paşa konuya farklı açıdan bakmış ve tartışmaları bir payda da birleştirmeye çalışmıştır. Ona göre kişinin cennette Allah'ı görürüm demesi, Allah'a yer isnat ettiği için caiz değildir. Kişinin Allah'ı cennetten görürüm demesi ise, Allah'a yer izafe etmemiş olup, kendine yer izafe ettiğinden ötürü caiz görmüştür.

2.1.3. Varlık -Yokluk

İncelemekte olduğumuz eserde Allah'ın isim ve sıfatlarının yanında varlığı hakkında da görüşler ifade edilmiştir. Aynı zamanda Allah dışındaki varlıkların yokluğundan veya hâdisliğinden de söz edilmiştir. Allah'ın varlığı ile ilgili konularda vucûd ifadesi kullanılmamıştır.

Sözlükte var olma, varlık anlamına gelen vucûd, terim anlam olarak “bir şeyin zihinde ve zihin dışında gerçek varlığa sahip olması” bir şeyin zatı anlamına gelir. Dini bir ifade olarak Allah'ı tanıtmaya için kullanılır. Allah vacibü'l-vücûddur. Zatı gereği zorunlu varlığın bir başkasıyla bileşkesi olamayacağı gibi, başka bileşenlerinde parçası olamaz.³¹⁰ Onun varlığı kendisindedir. Allah dışındaki varlıkların var

³⁰⁸ Topaloğlu, *Mâturîdiyye Akaidi*, 40.

³⁰⁹ Topaloğlu, *Mâturîdiyye Akaidi*, 44.

³¹⁰ Fahreddin er-Râzi, *Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe el-Muhassal*, çev. Eşref Altaş (İstanbul: Klasik, 2019), 59.

olabilmeleri için başka varlığa ihtiyacı varken Allah bi-zâtihi vardır, herhangi bir varlığa muhtaç değildir. Hak, nur, evvel, ahir, baki gibi Allah'ın isimleri de Allah'ın varlığıyla ilgilidir. Örneğin Hak ismi “gerçekliği bulunan ve bir fiil var olan” anlamına gelmektedir.³¹¹

Vucûd'un Allah'ın zatından ayrı bir sıfat mı yoksa zatla aynı mı olduğu konusunda farklı görüşler ortaya konmuştur. Bu görüşlerden ilki çoğunluğun oluşturduğu varlık ile zâtın aynı olduğu görüşüdür. Bunlara göre zattan bahsederken bir şeyin varlığından da bahsetmiş olunur. Eğer bir zâtın var olabilmesi için ayrıca bir varlık sıfatı olacak olursa, bu sürekli bir silsile haline dönüşür ve ortaya kısır döngü çıkar. Aynı şekilde madumun yokluğu zihinde olan bir şeydir. Eğer ki yok olan bir şeyi kastetmek için ayrıca bir varlık tasavvur edilirse bu zihinde çelişki yaratır. Bu düşüncelerden ötürü zat ile varlığın aynı olduğunu çoğu ulema savunmuştur. Hanefi-Maturidi alimlerin çoğunluğu, Şia, Hasan el-Eşari, Mu'tezile'den Ebu Hüseyin Basri, Sufiyye ve Nasıruddin Tusi bu görüşü savunanlardır. Öte yandan azınlıkta olsa varlığın şanına binaen zattan ayrı bir sıfat olduğunu düşünenlerde vardır. Onlara göre mahiyet ile vucûd arasında fark vardır. Fahrettin Razi, Şemseddin Semerkandi, Beyzavi, Şemseddin İsfehani gibi alimler bu görüştedirler. Son dönem alimleri ise vücudu Allah'ı nitelemek için selbi bir sıfat olarak kullanmışlardır. Bu görüşler çerçevesinde ulaşılan sonuç ise her halde de Allah'ın varlığına kanıt getirilmiş ve yokluğunun düşünülemediği ortaya konmuştur.³¹²

Lütfi Paşa'da eserinde Allah'ın varlığına ve birliğine sıkça yer vermiştir. Bu konuda tereddüt yaşayanların kafir olduklarını söylemiştir.

2.1.4. Gayb ile ilgili Düşünceler

Sözlükte “gizli kalmak, görünmemek, gözden uzak olmak” gibi anlamlara gelir. Terim anlam olarak ise farklı tanımlar bulunmakla birlikte, İbnü'l Esir “kalplerde mevcut olsun veya olmasın gözlerden gizli kalan her şey” olarak tanımlamıştır. İnsanoğlu varoluşundan bu yana kendisine sunulamayan şeylerle ilgilenip, onları merak etmiştir. Farklı inanç ve gruplar da gayb konuları hakkında

³¹¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Vücûd”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/136.

³¹² Yusuf Şevki Yavuz, “Vücûd”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/137.

farklı düşünceler içerseler de gayba iman konusunda Müslümanlarla mutabıklardır. Örneğin Babiller inandıkları Tanrı'nın yanında melek, şeytan, cin gibi gözükmeyen varlıkların olduğunu da kabul etmişlerdir. Bu onların somut olarak bağlanmış oldukları heykellerin yanında soyut varlıklara da ilgilerini ve inançlarını göstermektedir. Babiller gibi, Mısırlılar, Eski Yunanlar, Sümerler ve İslam öncesi Araplarında bir kısmının gaybi konulara ilgi yoğun olarak görülmektedir. Kuran-ı Kerim'de Arapların melekleri “Allah’ın kızları olarak gördükleri, onları dilediği insanlara yardımcı olmak üzere yeryüzüne indirdiği”³¹³ mealinde ayetler vardır. Ehli kitabın da gayb ile ilgili fikirleri İslam’la benzerlik göstermektedir.³¹⁴

İslam’da gayb ile ilgili bilgilere Kuran’ı Kerim ve hadislerde bildirildiği kadar ulaşılmaktadır. Kuran’da 60 yerde gayb ve türevleri anlamına gelen kelimeler geçmektedir. Genel mana da Allah’ın dünya ve ahirette olacak olan veya geçmişte olan hadiseleri bildiği, insanların bu bilgilere yalnızca kendilerine bildirildiği kadarıyla ulaşabileceği anlamları taşımaktadır. Hadislerde “sadece Allah’ın nezdinde bulunan ilim”³¹⁵ gibi haberlerle gaybın tanıtımı yapılmaktadır. Fakat Kuran’da bazı ayetlerde de “Allah’ın gaybi bilgileri dilediği kişilere verdiği”³¹⁶ mealinde ayetlerde vardır. Bu kapsamda Yusuf Peygamberin rüya tabirleri ve kavminin yediği yemekleri bilmesi³¹⁷ örnek olarak alınabilir. Hz. Muhammed’in gaybı bilip bilmeme konusu da sahabeler tarafından farklı görüşler öne çıkmıştır. Huzeyfe b. Yeman, Selman-ı Farisi gibi bir kısım sahabe Peygamberin gaybi bildiğini söylemişken, Hz. Ayşe başta olmak üzere birçok sahabe de bunun doğru olmadığını söylemişlerdir. Bunların yanı sıra Fahrettin Razi, İsmail Hakkı Bursevi, Beyzavi gibi müfessirlerin bazı seçkin kulların da vahiy ilham, rüya, keşf gibi araçlarla gaybi bilgiye sahip olabileceklerini aktarmışlardır.³¹⁸

³¹³ En’am, 6/8.

³¹⁴ İlyas Çelebi, “Gayb”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/405.

³¹⁵ Ebû Abdîrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî*, thk. Yâsir Hasan vd. (Beirut: Müessesetu'r-Risâle, 2017), "Sehv", 62; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaûd - Âdil Mürşid (Beirut: Müessesetu'r-Risale, 2001), I /391, 452.

³¹⁶ Ali İmran, 3/179; Cin, 72/26-27.

³¹⁷ Yusuf 21, 37.

³¹⁸ Çelebi, “Gayb”, 13/407.

Literatürde gayb mutlak ve izafi olmak üzere zamanla ikiye ayrılmıştır. Mutlak gayb sadece Allah'ın bilgisinde olan gayb olarak tanıtılırken , izafi gayb ise insanların kısmen bilgi sahibi olabileceği alan olarak tanıtılmıştır.³¹⁹

Kuran'da ve hadislerde melek, şeytan ve cin gibi gaybi varlıklardan da bahsedilmiştir. Melek insanları iyiliğe sevk edip onun iyi davranışlarını kaydederken şeytan ise tam zıttı kötülüğe yöneltmektedir. Cin ise melek ve şeytan kadar olmasa da gaybi bir varlık olarak bu saha da yerini almıştır. Yine gayba karşı olumlu düşüncelerde bulunan insanların mü'min, olumsuz tutum sergileyip, bütün her şeyi akli mukayese ve fiziki olarak algılamaya çalışan kişilerin ise kafir olacağı bildirilmiştir. Muhyiddin İbn Arabi, Sadreddin Konevi, Muhammed Bakır İsfehani, İsmail Rusuhi Ankaravi'nin gaybla ilgili olarak Mefatihul Gayb adlarında; Abdulkadir Geylani ve Sadreddin Taftazani'nin Futuhu'l Gayb adlarında eserleri vardır. Gayb ile ilgili Türkçe eser olarak ise Said Nursi'nin Sikke-i Tasdik-i Gaybı örnek olarak gösterilmektedir.³²⁰

Lütfi Paşa incelediğimiz eserinde gayb ile ilgili konulara değinmiştir. Mecmu' el-Munazil ve-l Havadis adlı eserde geçen bir örneği ele alıp, Peygamberin gaybı bildiğini söyleyen bir kişinin küfre gireceğini söylemiştir. Aynı şekilde meteorolojik bilgiler ekserinde, bir kişinin yağmur yağacağını ben bilirim diye iddiada bulunmasının da kafirlik olduğunu söylemiştir. Zira gelecekte olan bir olayı tek Allah bilir. Bu kişinin meteorolojik veriler ışığında yağmur yağma emaresi var diye tahminde bulunmasının ise herhangi bir sakıncası yoktur. Yine Fetva-i Tatarhan'da aktardığına göre kişinin gayb ile ilgili fala bakması, cinden geleceğe yönelik bilgi almaya çalışması, kahinle irtibata geçmesi gibi olayların hepsinin küfür olduğunu zikretmiştir.

2.2. Nübüvvet

Kelâmın ikinci önemli başlığı nübüvvet ve bağlantılı konularıdır. Nübüvvet ana başlığı altında Peygamberlikle ilgili tüm konular, Melek, Cin, Şeytan gibi varlıkların durumları, Kuran ile ilgili kavramlar ve konuları ele alınmaktadır. Lütfi Paşa'da

³¹⁹ Ersan Özten, "Peygamberlik ve Gayb Bilgisi", *Sistemantik Kelam*, ed. Mehmet Evkuran (Ankara: BİLAY, 2019), 231-234.

³²⁰ Çelebi, "Gayb", 13/408.

özellikle eserinde üçüncü fasıl başta olmak üzere bu konulara değinmiştir. Lütfi Paşa'nın nübüvvetle alakalı değindiği konular bu başlık altında incelenmiştir.

2.2.1. Peygamberlik İnancı

Allah tarafından seçilmiş, yaşadığı topluma Allah tarafından gelen mesajları aktarmak, din konusunda aydınlatmak, güzel örnek olmak için görevlendirilen kişiye nebi veya resul denir. Bu kavramların Farsça karşılığı ise Peygamberdir. Resul ile Nebi arasındaki fark ise şudur: Kendisine yeni şariat verilene resul; yeni şariat verilmeyip, kendinden önceki Peygamberin şariatını devam ettiren kişiye ise nebi denir.³²¹

Peygamberlerin gönderilmesini Maturidiler, kulların Allah'a ulaşabilmesi için zorunlu görmüşlerdir. Eşâriiler kişinin akli bilgisiyile Peygamber olmadan da Allah'ı bulabileceğini söylemiştir. Mutezile ise orta bir yol benimsemiş ve Allah'ın peygamber göndermesi kulların yararına olacağı için zorunlu olduğunu söylemiştir.³²² Mucize göstermeleri, akli olarak tutarlılıkları, Allah'a itaate özendirip, isyandan da kaçırdırmaları ise Peygamberliğin ispatlarından bazılarıdır.

Peygamberlerin dini, toplumsal ve siyasi-askeri görevleri bulunmuştur. Gelen mesajı tebliğ, tebyin, inzar, temsil ve tebşir dini görevleridir. Yaşamış olduğu çevrede vahiy ile örf ve adeti harmanlayarak toplumsal anlaşmazlıkları giderme toplumsal görevi iken; savaşlarda komutanlık etme ve Devlet başkanlığı ise askeri ve siyasal görevleridir.³²³

Allah, insanlık tarihi boyunca kullarını uyarmak ve doğru yolu göstermek için ara ara Peygamberler göndermiştir. Nitekim ilk insan olan Hz. Adem'in Peygamberliği buna delil niteliğindedir. Hz. Adem'den başlamak üzere Hz. Muhammed'e kadar pek çok Peygamber gelmiştir. Peygamberlerin sayısı hakkında farklı rivayetler bulunmakla birlikte Hz. Muhammed'in 124 bin veya 224 bin olarak sayı verdiği hadislerde geçmektedir. Yine bu hadis dayanak gösterilerek ilk Nebi'nin Hz. Âdem olduğu ilk

³²¹ İsmail Şık - Ömer Sadıker, "Nübüvvetle İlgili Bazı Kavram ve Konular", *Kelâm IV Sistematik Kelam 2 Nübüvvet-Meâd*, ed. İsmail Şık - Nail Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, ts.), 33.

³²² İsmail Yürük - Hamdi Akbaş, "Nübüvvet", *Kelâm IV Sistematik Kelam 2 Nübüvvet-Meâd*, ed. İsmail Şık - Nail Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, ts.), 21.

³²³ Şık - Sadıker, "Nübüvvetle İlgili Bazı Kavram ve Konular", 50-55.

resulün ise Hz. Nuh olduğu kaynaklarda geçmektedir. Peygamberlere farklı mucizeler verilmiştir. İnanmayan insanlar ve zorluklar karşısında desteklenmişlerdir. Bunun yanında bütün Peygamberlerin ortak özellikleri de bulunmaktadır. Bu ortak özelliklerin başında bütün Peygamberlerin insan olması gelmektedir. Yine emanet,³²⁴ fetânet,³²⁵ ismet, sıdk³²⁶ ve tebliğ³²⁷ görevleri peygamberlerin Kuran'ı Kerim ile de desteklenmiş ortak özelliklerindedir.

Peygamberlik konusunda Hz. Muhammed'e ayrı bir parantez açmakta fayda vardır. Cahiliye dönemindeki toplumsal bozulma ve putperest bir ortamda karanlığı aydınlatıcı olarak Hz. Muhammed gönderilmiştir. Onun peygamberliğine inanmayanlar için Kuran'ı Kerim akli bir mucize olarak gönderilmiş olup, tevatüren ve icmâ ile de sabittir. Yine ümmi oluşu, geçmiş ve gelecekte vahiy bağlamında haber vermesi, örnek yaşantısı onun Peygamberliğinin kanıtlarından bazılarıdır. O bütün insanlık için gönderilmiş olup, mesajları evrenseldir. Ayrıca Hz. Muhammed son Peygamber oluşuyla da ön plana çıkmıştır. Onun son peygamber oluşu hem aklen hem naklen sabittir. Nitekim bu durum Kuran'da "O, Allah'ın Resulü ve nebilerin sonuncusudur."³²⁸ ifadesiyle açıkça belirtilmiştir. Ona verilmiş olan mesajların aynen korunuyor olması, kendisinden önceki mesajları tamamlar nitelikte olması, getirmiş olduğu düzenin adilliği, akla hitap ediyor olması da son peygamber oluşunu aklen destekler mahiyettedir.³²⁹

Lütfi Paşa Hayat-ı Ebedi eserinde, peygamberlik müessesine sıkça yer vermiştir. O eserinde bütün nebilerin ve resullerin hak olduğunu vurgulamıştır. Herhangi bir Nebi'ye veya Resul'e inanmamanın veya sünnetine uymamanın karşılığının küfür olduğunun da altını çizmiştir. Yine bütün Peygamberlerin sevilmesi gerektiğini, herhangi bir Peygambere karşı seviyesizliğin, kin tutmanın veya herhangi bir Peygamberin masumluluğu konusunda şüphe duymasının küfrü gerektirdiğini

³²⁴ Ali İmran, 3/161.

³²⁵ Enbiya, 21/51.

³²⁶ Meryem, 19/41.

³²⁷ Mâide, 5/67.

³²⁸ Ahzab 33/40.

³²⁹ Mehmet İlhan, "Peygamberliğin Sona Ermesi: Hatm-i Nübüvvet", *Sistemantik Kelam*, ed. Mehmet Evkuran (Ankara: BİLAY, 2019), 253-255.

bildirmiştir. Tatarhan'dan rivayet ettiğine göre insanların, Peygamberin beşer sıfatıyla sevdiklerini sevmesi, kötü bulduklarını kötü bulması gerekir. Bu konuda Peygamberin aksine bir davranışın cezasını küfür olduğunu rivayet etmiştir. Peygamberliğin mucizelerinden bahseden Lütfi Paşa bir kişinin Peygamberlerin gösterdiği bir mucizeyi kendisinde gösterme çalışmasının küfründen bahsetmiştir. Zira mucizeler Peygamberlere verilen olağanüstü hallerdir. Bütün Peygamberlerin beşer olduğunu vurgulamıştır. Kişinin peygamber hakkında insandan mı yoksa cidden mi yaratıldı diye düşünmesinin yersiz olduğunu, bu düşüncenin kişiyi, küfre götüreceğine işaret etmiştir.

Lütfi Paşa genel olarak Peygamber konusuna değinse de özelde Hz. Muhammed hakkında düşünceleri beyan etmiş veya rivayette bulunmuştur. Hz. Muhammed'in hâtemü'l enbiya olduğunu vurgulamış ve buna inanmayanın mü'min olmayacağını beyan etmiştir. Hz. Muhammed'ten önceki peygamberlere de inanmanın vacip olduğunu söylemiş olup, onların şariatlarının nesih olduğunu dile getirmiştir. Hz. Muhammed'in hadislerinden herhangi birisini reddetmenin hükmü konusunda meşayihın ihtilaf ettiğini fakat mutevatir bir hadisin inkarının küfrü gerektirdiği konusunda ittifak halinde olduklarını dile getirmiştir. Fetva-i Zahire 'den rivayetle bir kişi Peygamberin "kabrim ile minberim arası cennet ravzalarından bir ravzadır" hadisini zahiriyetle anlayıp minber ve kabirden başka bir şey göremedim demesinin kafirlik olduğunu dile getirmiştir. Peygamberler vahye muhatap kişilerdir. Dolayısıyla diğer insanların bilmediği veya henüz öğrenmediği şeyleri ilk onlar öğrenmektedirler. Bu haseple bir kişi herhangi bir konuda bilgisinden ötürü kibirlenip, Peygamberlerin bilgisinin eksikliği konusunu gündeme getirip, onların şanını küçük düşürücü söylemde bulunması kişinin küfrüne sebep olur.

Kitab-ı Hazine-i Fıkıh'tan rivayet ettiğine göre Hz. Muhammed'in hanımlarına zina suçu atılmasının uygun olmayacağı hususunu ele almıştır. Hz. Aişe'nin zina etmediği Kuran'ı Kerim'de nas ile sabittir. Peygamber'in diğer hanımları hakkında kazf, küfür değilse de Peygamberin şanına gölge düşüreceğinden lanete müstahak olur.

İmamet konusuna da değinen Lütfi Paşa, Kuran'ı Kerim'de bizzat Hz. Ebu Bekir'e musahiplik yüklendiği dolayısıyla onu sevmenin farz olduğunu dile getirmiştir. Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'de ise durum farklıdır. Onlar hakkındaki olumsuz söylemlerin küfrü gerektirmese de lanete müstahak olduğunun altını çizmiştir. Hz.

Ali'yi dost tutup, Hz. Ebu Bekir'i düşman tutanın kafir olduğunu söylemiştir. Burada Şia'ya atıf yaptığı da açıktır.

2.2.2. Melek İnancı

Amentü esaslarından bir tanesi meleklerdir. Melek kelime anlamı itibariyle haberci, elçi, güçlü kuvvetli gibi anlamlara gelmektedir. İstilahta ise, vahye dayalı dinlerde Allah ile insan arasındaki elçi olarak tanımlanabilir. Bununla birlikte bütün dinlerde ilah ile kul arasında bağ kuran melekler benzer nitelik taşıyan şeytan, cin, ruh gibi isimlerle anılan varlıklarda mevcuttur.³³⁰

İslam inancında ise melekler yiyip içme gereksinimi duymayan, cinsiyeti olmayan, verilen görevleri tastamam yerine getiren nurani varlıklar olarak tasvir edilmiştir. Melekler imanı Kur'an-ı Kerim ve tevatür yoluyla ulaşılmış birçok hadisle sabittir. Kur'an'da Cebrail ve Mikail³³¹ melekleri bizzat kendi isimleri ile zikredilmiştir. Azrail ve İsrail meleklerine ise Kur'an'da isimleri zikredilmemiş ama atıf yapılmıştır. Yine Kur'an ve hadis kaynaklı olarak İslam dininde kiramen kâtibin, münker-nekir, Rıdvan, malik gibi melekler yer almaktadır. Meleklerin günah konusunda masumiyetleri tartışılmış olup Ehli sünnet ve Mutezile'nin çoğuna göre günahsız varlıklar olarak kabul edilmiştir. Bu konunun devamı niteliğinde meleklerin peygamberlerden veya diğer insanlardan üstünlüğü olup olmaması konusu tartışmaya açılmıştır. Mutezile bu konuda meleklerin peygamberlerden dolayısıyla diğer insanlardan üstün olduğunu söylemiştir. Ehli sünnet ve Şia'nın çoğunluğu ise peygamberlerin meleklerden üstün olduğu konusunda fikir beyan etmişlerdir. Bunun yanında bazı Ehli sünnet alimleri mü'minlerin de meleklerden üstün olduğu görüşünü benimsemiştir.³³² Melek inancının, başka bir konusu da gözüken fizik alemin dışında, ruhani ve manevi bir alemin varlığını da kanıtlar niteliktedir. Zira meleklerin varlığı veya kişinin iyi niyetli davranışlarına karşılık, zor zamanlarındaki yardımlar meleklerin varlığına itmiştir.³³³

³³⁰ Ali Erbaş, "Melek", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/37.

³³¹ Bakara 2/98.

³³² Şık - Sadıker, "Nübüvvetle İlgili Bazı Kavram ve Konular", 65-66.

³³³ M. Sait Özervarlı, "Melek", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/41.

Lütfi Paşa meleklerin nurani varlık olduğunun üstünde durmuştur. Ruhani varlıklar üzerinde fazla durmamıştır. Yalnız Tatarhan'dan şunları aktarmıştır: Azrail meleğinin özelinde, meleklerin görevlerinden ötürü sevilmemesi konusunda meşayih'in ihtilafından bahsetmiştir. Meleklerle görevlerinden ötürü düşmanca düşünceler benimsenmenin ise küfür olduğunu belirtmiştir. Cebrail ve Mikail meleklerini küçük düşürücü, alaycı tavır veya söz söylenmesinin küfür olduğunu belirtmiştir. Zira bu iki meleğın ismi Kuran ile sabittir.

2.2.3. Şeytan

İnsanlara yardımcı ve koruyucu meleklerin dışında, bu duruma zıt olacak şekilde insanları saptıran ve kötülüğe düşüren varlık ise şeytandır. Sözlük anlamı 'uzaklaşmak, muhalefet etmek, öfkesinden yanıp tutuşmak' gibi anlamlara gelmektedir. Dini bir kavram olarak, Allah'ın emrine uymayıp Adem'e secde etmeyen ve insanları kötülüğe götüren yolları açan varlık olarak tanımlanabilir. Tağut, İblis, İfrit gibi isimlerle de anılmıştır. Birçok ayet ve hadiste şeytanın insanoğluna karşı mücadelesi gösterilmiş, onun hileli ve vesvese veren davranışlarına karşı sağduyulu ve akıllı olunması istenmiştir.³³⁴

Kelam mezhepleri şeytanın görülüp görülmeyeceği hususu tartışmaya açmıştır. Ehli sünnete göre diğer ruhani varlıklar gibi şeytanında bir temessüle bürünerek görülmesinin önünde bir engel olmadığı savunmuştur.³³⁵ Nitekim Kuran'dan deliller göstermişlerdir. Buna göre Hz. Muhammed başta olmak üzere, Hz. Âdem, Hz. Musa, Hz. İbrahim gibi peygamberlere şeytan görünmüştür.³³⁶ Gazzâli ise hem temessülünün hem de gerçek hallerinin görülebileceğini söylemiştir. Mutezile ise bu fikirlere karşı çıkmış şeytanın hiçbir suretle görülemeyeceğini söylemiştir.³³⁷

Lütfi Paşa şeytan konusuna, üçüncü bölümün sonunda kısa bir notla yer vermiştir. İblis ismini kullanarak, Tatama-i Fetva'dan aktardığına göre, İblis'e lanet

³³⁴ İlyas Çelebi, "Şeytan", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/99.

³³⁵ Ramazan Biçer, "Şeytan ve Şeyâtin", *İslâm İnanç Esasları*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker, 2014), 282.

³³⁶ Enfal, 8/48.

³³⁷ Çelebi, "Şeytan", 39/100.

edilmesi gerektiğini vurgulamış, lanetten kaçınan kişinin ilk önce hanımının nikahının düşeceğini, bunu da kabul etmeyip, hanımının helal olduğunu iddia edenin kafir olduğunu söylemiştir.

2.3. Meâd

Kelam ilminin üç ana başlığından sonuncusu meâd'tir. Meâd, kişinin ölümle başlayan dünya hayatının sonunu ve ahiret hayatının bütünü kapsar. Kabir hayatı, ahiret, cennet-cehennem, kıyamet, şefaât gibi konulardaki farklı görüş ve söylemler öteden beri kelâmın meâd başlığını oluşturmuştur. Lütfî Paşa eserinde bu konulara çok az değinmiştir. Lütfî Paşa'nın meâd konuları ile ilgili görüşleri bu başlık altında değerlendirilmiştir.

2.3.1. Kabir ve Berzah Alemi

Kabir veya berzah, kişinin dünya hayatındaki ömrünü tamamlamasıyla başlayıp, ahirette tekrar dirilinceye kadar olan zamanı ifade eder. Ehli sünnet kelâmcıları kabirde azabın ve nimetin var olduğunu, kabirdeki suallerin hak olduğunu söylemişlerdir. Mutezile ise konuyu el-Menzile beyne-l menzileteyn ilkesi çerçevesinde değerlendirmiş ilk Mutezile alimleri kabir hayatındaki sorguyu, azabı ve nimeti kabul etmemiştir. Daha sonraki Mutezile alimleri ise ehli sünnetin düşüncesini kabul etmişlerdir.³³⁸

2.3.2. Kıyamet

Ayağa kalkmak, dikilmek gibi sözlük anlamları bulunan kıyamet, dünya hayatının son bulması ve ahiret hayatının başlamasını ifade eder. Kıyameti ifade etmek için pek çok terim kullanılmıştır. Yevmü'l bas, es-saat, yevmü'l ahir, vakıa, yevmü'l teğabun bunlardan bazılarıdır. Kıyametin zamanını Peygamberler dahil hiç kimse

³³⁸ İbrahim Kaplan - Nail Karagöz, "Meâd", *Kelâm IV Sîstematik Kelâm 2 Nübüvvet-Mead*, ed. İsmail Şık - Nail Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, ts.), 134.

bilemez. Kıyametin vaktinin yalnızca Allah tarafından bilindiği de Kuran tarafından bize nakledilmiştir.³³⁹

Kıyametin vakti belirsiz olmakla birlikte ye'cüc ve me'cüc,³⁴⁰ dabbetül arz,³⁴¹ duhan³⁴² gibi durumların kıyamet alameti olduğu yorumlanmıştır. Kıyamet alametleri hususunda farklı tasnifler oluşturulmuştur. Bu tasniflerden biri zaman bazlıdır. Buna göre kıyametin alametleri geçmiş, devam eden ve uzaktaki alametler olarak sınıflanmıştır. Diğer bir tasnif ise insan bazlıdır. Buna göre kişinin kendi ölümü kıyamet-i suğra, bir toplumun yok oluşu kıyamet-i vusta ve en nihayetinde dünyanın tamamen yok olması da kıyamet-i kübra olarak tasnif edilmiştir. Bunların dışında yapılan ve en yaygın olarak işlenen tasnif ise küçük alametler ve büyük alametler olarak yapılan sınıflamadır.³⁴³

Toplumda oluşan ahlaki çöküntü, haram fiillerin çokça işlenmesi, depremlerin çoğalması, iki İslam ordusunun savaşıması,³⁴⁴ yüksek binaların çoğalması gibi durumlar kıyametin küçük alametleri olarak sayılmaktadır. Dabbetü'l arz, ye'cüc ve me'cüc, Hz. İsa'nın nuzülü, Deccal, Duhan, güneşin batıdan doğması, mehdinin gelmesi gibi durumlar ise kıyametin büyük alametleri olarak gösterilmiştir.³⁴⁵ Son olarak bu alametler bir inanç ilkesi olmayıp, sadece ahiret hayatını şekillendirici ilkeler olduğu unutulmamalıdır.³⁴⁶

³³⁹ Zuhuruf, 43/85; Mülk 67/ 25-26.

³⁴⁰ Enbiya, 21/96.

³⁴¹ Neml, 27/82.

³⁴² Duhan, 44/10.

³⁴³ Yusuf Şevki Yavuz, "Kıyamet Alâmetleri", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2022), 25/522.

³⁴⁴ Müslim, *Sahîhu Müslim*, "Fiten" 17; Buhârî, *el-Câmi 'u's-sahîh*, "Fiten", 25.

³⁴⁵ İbrahim Kaplan - Mustafa Selim Yılmaz, "Kıyâmet", *Kelâm IV Sistematik Kelâm 2 Nübüvvet-Mead*, ed. İsmail Şık - Nail Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, ts.), 153-162.

³⁴⁶ Kaplan - Yılmaz, "Kıyâmet", 167.

2.3.3. Âhiret İnancı

İman esaslarından biri âhiret inancıdır. Ahiret Hayatı Kuran'da hesap günü,³⁴⁷ ceza günü,³⁴⁸ din günü³⁴⁹ gibi farklı anlamlarda kullanılmıştır. Terim olarak “dünya hayatından sonra başlayıp ebediyen devam edecek olan ölüm sonrası hayat” olarak tanımlanmıştır.³⁵⁰

Ahiret iyi kötü, güzel çirkin, az çok ayrımı olmaksızın dünya hayatındaki fiillerin karşılığının tamamen alınacağı, peygamberler vasıtasıyla haber verilen inançtır. Ahirete iman ya da imansızlık, dini konularda kişinin ödevi olan diğer inançlara da bakışını göstermektedir. Kelam mezhepleri de ahiret inancı konusuna titizlikle yaklaşmış, kabir, şefaahat, cennet-cehennem gibi tasavvurlar hakkında düşüncelerini ortaya koymuşlardır. Bu kapsamda ahiret inancını genel olarak Mutezile va'd ve void ilkesi, Şia meâd ilkesi, Maturidi ve Eşâriyye ise semiyât konusu olarak işlemişlerdir.³⁵¹

Ahiret inancı dünyada kişiye sorumluluk yüklediği için kişilerin yapıp ettiklerinde belirleyici ve bir düzenleyici işlevi de görmektedir. Ahiret inancı ölümün soğukluğundan korkan insana umut ve huzur kaynağı vermektedir. İnanan kişilerde bir amaç ortaya koymaktadır. Bunun karşılığı olarak inanmayan kişilerde yok oluş düşüncesi bir amaçsızlığa ve huzursuzluğa itilmektedirler.³⁵²

Ahiret inancına inanmayanları ortak noktası yeniden dirilişin imkansızlığını düşünmeleridir. Kuran bu noktada pek çok örnek vermiş olup, yeniden dirilişin imkanını ortaya koymuştur. Ölü tabiatın her yıl dirilmesi,³⁵³ ilk yaratma gücüne sahip

³⁴⁷ Sâd, 38/16, 21.

³⁴⁸ Kâf, 50/20.

³⁴⁹ Fatıha 1/4; Mutaffifin 83/11.

³⁵⁰ Topaloğlu - Çelebi, “Kelam Terimleri Sözlüğü”, 18.

³⁵¹ İbrahim Kaplan - Nail Karagöz, “Âhiret Günü ve Âhirete İman”, *Kelam IV Sistematik Kelâm 2 Nübüvvet-Mead*, ed. İsmail Şık - Nail Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, ts.), 172-175.

³⁵² Kaplan - Karagöz, “Âhiret Günü ve Âhirete İman”, 182.

³⁵³ Fâtır 35/9.

varlığın bunu tekrar yapabileceği,³⁵⁴ kalbi mutmain olması için Hz. İbrahim'in parçaladığı kuşları Allah'ın tekrar diriltmesi³⁵⁵ ahiret inancının delillerindedir.

Ahiret inancı ile ilgili ba's, haşir, mahşer, tartı, sırat, şefa'at gibi bazı aşama ve kavramlar bildirilmiştir.

Ba's: Yeniden dirilmenin dini terim olarak karşılığı ba's'tır. İtikadi olarak ba'sın mahiyeti tartışılmıştır. Buna göre ruhla bedeni aynı gören ve nefsi natıkayı kabul etmeyen kelamcılara göre yeniden diriliş sadece cismani olarak meydana gelecektir. Müslüman filozoflara göre ise diriliş sadece ruhlarla oluşacaktır. Genel olarak Ehli sünnet, Mutezile ve Şia ruhun bedenle birlikte diriltileceğini söylemişlerdir.³⁵⁶

Haşir ve Mahşer: Haşir “Kıyamet gününde yeniden diriltilen insanların hesaba çekilmek üzere Allah'ın huzurunda toplanması” anlamına gelir. Toplanılacak yere ise mahşer denir.³⁵⁷

Tartı/ Mizan: Kelam ilminde mizan, “Ahiret hallerinin belli bir merhalesinde iman ve amellerin değerlendirilmesini sağlayan şey”³⁵⁸ anlamına gelir. Mutezile teraziden maksatın adaletle hükmetmek olduğunu belirtmiş, dünyadaki gibi somut bir terazinin olmayacağını düşünmüştür. Selef ise konuyu zahir manada kabul etmiş ve dünyadaki gibi teraziler olduğunu düşünürken, Ehli sünnet ise gayb alemindeki nesnelerin keyfiyetinin bilinemeyeceğini söylemiştir. Dolayısıyla dünya terazilerinden farklı olup, aklın onu bilmekte aciz olduğunu söylemiştir.³⁵⁹

Sırat: İstilahta “Cehennem üzerine kurulmuş bir köprü” anlamına gelir.³⁶⁰ Cennet ehli onu geçerken, cehennemlikler ise ondan düşecektir. Mutezile'nin çoğu iyi

³⁵⁴ Yasin 36/ 77-79.

³⁵⁵ Bakara 2/260.

³⁵⁶ Kaplan - Karagöz, “Âhiret Günü ve Âhirete İman”, 198-200.

³⁵⁷ Namık Kemal Okumuş, “Yeniden Diriliş ve Ahiret”, *Sistemik Kelam*, ed. Mehmet Evkuran (Ankara: BİLAY, 2019), 572.

³⁵⁸ Topaloğlu - Çelebi, “Kelam Terimleri Sözlüğü”, 218.

³⁵⁹ Topaloğlu, *Mâturîdiyye Akaidi*, 178.

³⁶⁰ Topaloğlu - Çelebi, “Kelam Terimleri Sözlüğü”, 282.

kişiler için böyle bir köprüden geçmenin azap olduğunu düşünmüş ve sıratı kabul etmemiştir.³⁶¹

Şefaati: Terim anlam olarak “Günahkâr müminin affedilmesi, günahı olmayanları ise derecelerinin yükseltilmesi için izin verilen kimselerin Allah nezdinde aracılık yapması” olarak tanımlanır.³⁶² Ameli imandan bir parça gören Mutezile günahkâr kimselere şefaati kabul etmemiştir. Buna karşın günahı olmayan itaatkâr kulların derecelerinin yükselmesi ve tövbe edenlerin affi için şefaati kabul etmiştir. Eşari şefaatin büyük günahlar işleyen kişiler için olduğunu söylemiştir. Maturidi ise kişinin ihmalleri sebebiyle kaybettiği manevi değeri yaptığı iyilikler vesilesiyle şefaate hak kazanacağını bildirmiştir. Dolayısıyla büyük günah işleyen kişilerde Allah dilerse şefaate nail olabilir. Şia ise Büyük küçük günah fark etmeksizin Allah’ın dinini kabul eden herkes şefaate nail olur. Şia’ya göre şefaati peygamberler ve vasilelere aitken, Maturidi’ye göre ise Allah’ın razı olduğu ve seçkin kulları da şefaatiçi olabilir.³⁶³

Cennet ve Cehennem: Cennet “inanın ve yararlı işler yapan kişilerin, sonsuza denk kalacakları, çeşitli nimetlerle donatılmış ahiret yurdu” anlamına gelirken, cehennem ise “Allah’ın inkarcıları ve azaba müstahak olan kullarını cezalandıracağı yer” anlamına gelir.³⁶⁴ Kelam ilminde cennet ve cehennemin şan da yaratılıp yaratılmadığı tartışılmıştır. Ehli sünnete göre şu an yaratılmış olup, Mutezile ise bunu kabul etmemiştir. Ehli sünnete göre cennet ve cehennem ebedi iken Cehmiyye buna karşı çıkmış ve cennet ve cehennemin yok olacağını savunmuştur.³⁶⁵ Bunların dışında ahirette gidilebilecek bir başka yer ise araftır. Araf cennet ve cehennem arasında bulunan sur ve yüksek kısım olarak tanımlanmaktadır. Arafta kimin kalacağı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Küçükken ölen müşrik çocukların, Peygamberlerin

³⁶¹ İsmail Şık - Nail Karagöz, “Âhiret Hayatı”, *Sistemik Kelâm 2 Nübüvvet-Mead* (Ankara: Araştırma Yayınları.), 215.

³⁶² Topaloğlu - Çelebi, “Kelam Terimleri Sözlüğü”, 289.

³⁶³ İsmail Şık, “Şefaati”, *Sistemik Kelâm 2 Nübüvvet-Mead* (Ankara: Araştırma Yayınları, ts.), 220-231.

³⁶⁴ İbrahim Kaplan - İsmail Yürük, “Cennet ve Cehennem”, *Kelâm IV Sistemik Kelâm 2 Nübüvvet-Mead*, ed. İsmail Şık - Nail Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, ts.), 237.

³⁶⁵ Topaloğlu, *Mâturîdiyye Akaidi*, 178.

öğretisini duymadan ölen kişilerin, iyi ve kötü amelleri eşit olan kişilerin arafta kalacağına yönelik farklı görüşler ortaya atılmıştır.³⁶⁶

Lütfi Paşa genel olarak meâd konusu hakkında eserinde çok sığ kalmıştır. Hayat-ı Ebedi’de meâdla ilgili şunları dile getirmiştir. Yahudi ve Hristiyanların cehenneme gireceği kesindir. Buna kuşku duyan kişinin kafir olduğunu belirtmiştir. Fetva-i Tatarhan’dan rivayetle cennet, cehennem, haşır, mizanın hak olduğu ve ahiret hayatının varlığı hakkında kuşku duyanın küfür olduğu nakledilmiştir. Fetva-i Bezâziyye’de, kıyamet gününden korkmayan kişinin kafir olduğu aktarılmıştır. Yine bir kişinin başkası için cehennemi istemesinin küfür olduğu nakletmiştir.

2.4. İman Bahsi

Lütfi Paşa’nın Hayat-ı Ebedi eseri toplamda 7 bölümden oluşmaktadır. İlk üç bölüm itikadi konular hakkındadır. Dördüncü bölüm ise daha çok fıkıh temelli konuları içermektedir. Bu bölümde itikadi olarak iman konusu üzerinde durulup, müellifin imanla ilgili hangi hususlara dikkat çektiği gösterilecektir.

İman sözlük anlamı itibariyle “güven ve huzur içerisinde olmak, tasdik etmek, kalben onaylamaktır” Terim olarak ise Allah’ın varlığına ve birliğine, Peygamberin getirmiş olduğu mesajların tümüne kuşku duymaksızın kalben tasdik etmektir.³⁶⁷

İmanın tanımı noktasında mezheplerin farklı söylemleri göze çarpmaktadır. Ehli sünnet imanın kalben tasdik ve dille ikrar olduğunu,³⁶⁸ Hariciler, Mutezile ve Selef ise amelleri imana dahil etmiş olup imanın dille ikrar, kalp ile tasdik ve uvuzlarla amel olduğunu söylemişlerdir.³⁶⁹ Kerramiler, yalnız dil ile ikrar olduğunu, bunların dışında Cehmiyye, Mürcie ve Neccâriyye ise imanın marifetten ibaret olduğunu vurgulamıştır.³⁷⁰

³⁶⁶ Kaplan - Yürük, “Cennet ve Cehennem”, 240.

³⁶⁷ Topaloğlu - Çelebi, “Kelam Terimleri Sözlüğü”, 154.

³⁶⁸ el-Mâturîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, 375.

³⁶⁹ er-Râzi, *el-Muhassal*, 215.

³⁷⁰ Mustafa Aykaç, “İman Kavramı”, *Sistemik Kelam*, ed. Mehmet Evkuran (Ankara: BİLAY, 2019), 338-340.

Kuran'a göre iman kalple tasdik etmektir. Nitekim Nahl suresinde bu husus şöyle dile getirilmiştir: “Kalbi imanla dolup -zorunlu olmadığı müddetçe- inkâr edenler gazaba uğrayacaklardır ve bunlar için büyük bir azap vardır.”³⁷¹ Yine, Kuran'dan dil ile ikrarın iman noktasında eksik olduğu, kalben tasdik şart olduğu anlaşılmaktadır. Eğer tek başına dil ile ikrar iman için yeterli görülecek olsa münafıkların eleştirilmesi düşünülemezdi. Bu hususu Kuran' şu şekilde bildirilmiştir: “Ey Resul! Kalpleri iman etmedikleri halde ağızlarıyla inandık diyen kimselerden ve Yahudilerden küfür içinde koşturanlar seni üzmesinler.”³⁷²

İman konusunda akıl ve fitrat kişiyi inanma duygusuna sevk etmektedir. İnsanın fitratında olan ve doğuştan gelen bir inanma duygusu mevcuttur. Bu konuya Hz. Muhammed'in şu hadisi delil niteliğindedir: “Her yeni doğan çocuk fitratına uygun olarak doğar, sonra anne ve babası onu Yahudi, Hristiyan veya putperest yapar.”³⁷³ Hz. İbrahim'in atalarının dinindeki inançlarla çelişmesi de hem aklen hem fitraten iman konusunda kalbin tasdikinin olması gerektiğini vurgulamıştır. Nitekim Allah'ın ne olduğunu ve neye inanması gerektiğini sorgulama yaparak ulaştığı ve kalbinin mutmain olması Kuran'da anlatılmıştır.³⁷⁴

İnsan duyuları da iman konusunda etkilidir. Kişinin, korku, öfke, kızgın, yumuşak, iyi, kötü gibi duygusal olaylar imanın durumunda etkilidir. Duyuşsal iman kişinin kendi içinde ve bireysel bir olgudur.³⁷⁵

2.4.1. İmanın Çeşitleri

İmanın tasnifi inanılacak hususlar ve delillere dayanması olmak üzere iki kısımda ele alınmaktadır. İnanılacak hususlar da kendi arasında icmali ve tafsili olmak üzere iki kısımdır.

³⁷¹ Nahl, 6/106.

³⁷² Mâide, 5/41.

³⁷³ Müslim, *Sahîhu Müslim*, “Kader”, 46/22.

³⁷⁴ En'am 6/74-78.

³⁷⁵ Şık, “İman Kavramı”, 45.

İcmali iman: İnanılacak hususlara toptan inanmaktır. Kelime-i Şehadet'in ve Kelime-i Tevhid'in içeriklerini kabul etmek icmali imanı tanımlamaktadır. Genel olarak İslam'a yeni giren kişilerin inancıdır.

Tafsili İman: İnanılması gereken hususların her birini ayrıntılı olarak inanmaktır. Müslüman bir kimliğin inandığı şeyleri araştırması, kalben mutmain olması gerekir.

Delillere dayanması bakımından imanda iki kısımda incelenmiştir.

Taklidi İman: Yaşadığı çevrenin etkisiyle müslüman olan, herhangi bir araştırma içinde bulunmadan, sorgulamada yapmadan inanılan imandır.

Tahkiki İman: İnanıldığı şeyin doğruluğunu araştıran, imanını kesin delillere dayandıran, sorgulayan, bilinçli kişinin imanıdır.³⁷⁶

2.4.2. İman-Amel İlişkisi

İtikadi fırkaların iman konusundaki tariflerini yukarıda ele alınmıştır. Ameli imanın parçası olarak gören Kelam mezheplerine göre, işlenen fiiller kişilerin iman noktasında belirleyicidir. Ameli imandan bir parça sayan mezheplerde kendi aralarında hangi fiillerin veya amellerin inanç boyutunda olduğu hususunda ise farklılık göstermiştir. Hariciler büyük günah işleyen kişinin küfre girdiğini söylerken, Mutezile ve Şia ise imandan çıktığını fakat küfre girmediğini ikisi arasında kaldığını belirtmişlerdir.³⁷⁷ Büyük günah işeyenin hükmü konusunda ehli sünnet fasık mü'min değerlendirmesini yaparken, Mürci'e ise hiçbir surette imanla ameli bağdaştırmadığı için, kişinin mü'min olduğuna kanaat getirmiştir. Hasan-ı Basri ise mürtekib-i kebirenin münafık olduğunu söylemiştir.³⁷⁸

Amelleri imandan bir cüz görmeyen Ehli sünnet ise muhaliflerine deliller sunarak görüşlerini çürütmeye çalışmıştır. Kuran'da birçok ayette "iman eden ve salih amel işleyen"³⁷⁹ ifadesi kullanılmıştır. Dil bilgi açısından düşünüldüğünde imanla amel

³⁷⁶ Ümütlü, *Tafsîlât*, 131.

³⁷⁷ Mustafa Sinanoğlu, "İman", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/213.

³⁷⁸ Aykaç, "İman Kavramı", 342.

³⁷⁹ Kehf 18/107; Nisa 4/57.

birbirinden ayrılmıştır. Başka bir ayette: “Müminlerden iki topluluk savaşılırsa aralarını düzeltiniz.”³⁸⁰ buyrulmuştur. Burada eğer kötü bir fiil olan öldürme, imana zarar vermiş olsaydı Kuran onları mü’min olarak vasıflandırılmazdı. Dolayısıyla imanla amelin birbirinden farklı olduğuna bu ayette başka bir delildir. Ebu Hanife ise amellerin bazı durumlarda kişilerden kalktığı, bazı durumlarda kişinin üzerine farz olmadığını dolayısıyla amellerin imanla farkının olduğunun altını çizerek akli bir delillendirme yapmıştır.³⁸¹

Tüm bu durumların yanında yine de imanla amel irtibatı birbirinden tamamen ayrı düşünülemez. Nitekim kişinin inancı emredildiği veya nehye dildiği olgulara bağlılığı ile doğru orantılıdır. Kişinin inandığı şeyleri bilip, onları yerine getirmesi, özümsemesi hem dini hem toplumsal bir ödevdir. Ameller kişinin inancının samimiyetini göstermektedirler. Dolayısıyla Sünni kelamcılar ameli imandan bir cüz saymasalar da tamamen de ayırmamışlardır.

2.4.3. İmanın Artması ve Eksilmesi

İmanın artması veya eksilmesi düşüncesi, iman-amel konusuyla bağlantılıdır. Amellerin imandan bir parça olduğunu kabul eden itikadi fırkalara göre imanın artıp eksilmesi olağan bir sonuçtur. Selefiler Kuran’da bu konuyla ilgili delil sunmuşlardır. Fakat göstermiş oldukları bu delilleri tevil etmeden, zahir anlamlarıyla anlamışlardır. Tevbe suresindeki şu ayet bu konudaki örneklerden bir tanesidir: “İman etmiş olanlara gelince (her inen sure) onların imanını arttırmıştır.”³⁸²

Maturidiler ve Eş’ari’ler başta olmak üzere ameli imandan bir parça olarak görmeyen İtikadi fırkalar imanın artıp eksilmeyeceğini söylemişlerdir. Bu fırkalar her ne kadar imanın artıp eksilmeyeceğini söyleseler de bu konuyla ilgili ayetlerin, amellerin imanı kuvvetlendireceğine, tasdik yönüyle olmasa da niteliksel olarak imanın artıp eksilmesine delil olabileceklerini aktarmışlardır.³⁸³

³⁸⁰ Hucurat, 49/9.

³⁸¹ Mustafa Öz, *İmam-ı Azam’ın Beş Eseri (el-Vasıyye)* (İstanbul: MÜİFV, 2018), 60.

³⁸² Tevbe, 9/124.

³⁸³ Sinanoğlu, “İman”, 22/213.

2.4.4. İmanda İstisna

Kelam terimi olarak istisna sözlükte, kesin olarak iman ettiğini ifade etmek yerine Allah'ın dilemesine havale ederek “inşallah mü'minim” ifadesini kullanmaktır.³⁸⁴ İstisna konusunun da en önemli çıkış noktalarından biri amel-iman veya iman-İslam tartışmasıdır. İstisna konusunun çıkış noktasından bir diğeri ise kader konusundaki farklılıklardır. İlk dönemde Ehli Hadis-Mürctie ile Maturidi-Eşari tartışmaları istisna konusunun temel taşını oluşturmuştur.

Kişinin yapmış olduğu iyi amellerin Allah katındaki durumu, doğruluğu, derecesi bilinemediği için ameli imanın bir parçası olarak gören Ehli hadis “inşallah mü'minim” ifadesini kullanarak buradaki bilinmezliği ortaya koymuştur. Buna karşılık Mürctie ise amelleri imandan bir parça görmediği için, kalple tasdik edip dille imanını ikrar eden kişinin imanının tam olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla kuşkuya ve endişeye mahal verecek “inşallah mü'minim” gibi istisna kavramlarının kullanılmasını uygun bulmamışlardır. İmanlarındaki tamlığı göstermek için “Ben gerçekten mü'minim” ifadesini kullanmayı tercih etmişlerdir.³⁸⁵

İmanda istisna konusu daha sonraki dönemde Şafi-Eşari tarafı ile Hanefi-Maturidi tartışmasıyla devam etmiştir. Şafi-Eşari çizgisi konuya kişinin gelecekteki durumunun ne olacağını bilmedikleri için imanda istisnayı kabul ederler. Bu konu hakkında muvafat teorisini geliştirmişlerdir. Bu teoriye göre kişi müslüman olarak ölürse amellerine bakılmaksızın mü'min olduğu, küfür halinde ölürse de Müslümanken ki amellerine bakılmaksızın kişinin kafir olduğunu ifade eder. Hanefi-Maturidi tarafı ise imanda istisnayı, kişinin imanının şarta bağlandığı, Allah'ın iradesine bırakılarak imanı askıya alması gibi gerekçelerle uygun bulmamışlardır. Ebu Hanife mü'minin de kafirin de belli olduğunu ifade etmiştir. Nitekim Kuran'da “gerçek mü'minler işte onlardır”³⁸⁶ ve “gerçek kafirler işte onlardır”³⁸⁷ ifadeleri ayrı ayrı gösterilmiş olup herhangi bir istisna yoktur.³⁸⁸

³⁸⁴ Topaloğlu - Çelebi, “Kelam Terimleri Sözlüğü”, 167.

³⁸⁵ Zübeyr Bulut, “İmanda İstisna”, *Sistemik Kelam*, ed. Mehmet Evkuran (Ankara: BİLAY, 2019), 379.

³⁸⁶ Enfal, 8/74.

³⁸⁷ Nisa, 4/151.

³⁸⁸ Şık, “İman Kavramı”, 76-77.

2.4.5. İman ve İslam

İman ve İslam'ın birbirinden farklı olup olmaması düşüncesi mezhepler tarafından tartışılmıştır. Maturidiler imanla İslam'ın aynı şey olduğunu kabul etmiştir. Bu iki kavramın farklı olduğunu söyleyenler ise ayet ve hadisleri delil olarak kullanmışlardır. Örneğin Cibril hadisinde iman ve İslam farklı farklı ele alınmıştır.³⁸⁹ Her ne kadar kelime anlamları itibariyle ayrı gibi gözükseler de birbirine çok yakın anlam ittiba etmektedirler. İman inanmaktır. İslam ise inandığı şeylerin gereği olanı yapmaktır.³⁹⁰ Buradan da anlaşılacağı üzere imanın kapsamı İslam'a göre dardır. İslam daha nesnelken iman öznel bir kavramdır.³⁹¹

2.4.5.1. Lütfi Paşa'nın İman ve İbadetler Hususunda Söylemleri

Lütfi Paşa eserinin bu bölümünde iman konuları hakkında bilgi vermiştir. Kelam kitapları iman konularını genel olarak ilahiyat bölümünden önce ele almıştır. Fakat Lütfi Paşa bu genel kurala uymamıştır. İman konularına eserinde Nübüvvet bahsinden sonra yer vermiştir. Bu bölümde itikadi konu alanı olan iman yanında İslam'ın şartları olan ve fıkıh alanının konularını teşkil eden ibadet bahsine de yer vermiştir. Biz burada kendi alanımızla ilgili iman konusunda incelemelerde bulduk.

Müellif iman konusuyla ilgili her şeyden önce iman esaslarının 6 tane olduğunu saymış ve bunlardan şüphe duyan kişinin kafir olduğunu aktarmıştır. İman konusunda değindiği diğer konu ise istisna mevzudur. Lütfi Paşa Maturidi-Hanefi çizgisini benimsemiş olduğunu eserinde belirtmiştir. Eşari- Şafii geleneğinde kişinin imanı hakkında Levh-i mahfuzdaki durumu bilinmediği için tereddütle yaklaştığını, bundan ötürü imanda istisnayı kabul ettiğini anlatmıştır.

Lütfi Paşa'nın eserinde, iman konusunda dikkat çeken bir diğer görüş ise, iyi ameller işlediği halde kişinin kalbinde Allah'a karşı bilinmezlik olduğu takdirde kişinin kafir olduğu, bunun tam zıttı kalbinde kötü düşünce olsa dâhi bunu dile getirmeyenin, imanının sahil olduğunu bildirmiştir.

³⁸⁹ Buhârî, *el-Câmi 'u's-sahîh*; "İman", 37; Müslim, *Sahîhu Müslim*, "İman", 1/6-7.

³⁹⁰ Topaloğlu, *Mâturîdiyye Akaidi*, 175.

³⁹¹ Şık, "İman Kavramı", 62.

İman konusunda değinilen diğerkonu ise, imanın mahluk olup olmadığı tartışmasıdır. Müellifin Fetâvâ-i Tâtârhaniyye’de aktardığına göre alimlerin büyük çoğunluğu imanın gayri mahluk olduğunu benimsemişlerdir. Nitekim Şeyh Muhammed b. Fazl imanın mahluk gören kişinin ardında namaz kılınmayacağını belirtmiştir. Muhammed b. İsmail’in ‘iman mahluktur’ dediği için Neccar’dan sürüldüğü de eserde bize aktarılmıştır.

Fetâvâ-i Tâtârhan’dan rivayetle imanın sıfatlanması gerektiği vurgulanmıştır. Şemsu’l Eimme-i Helvani, kişinin imanıyla ilgili ayrıntılı kurallara bilmesi ve imanına samimiyet katacak dini kuralları yerine getirmesi gerektiğini söylemiştir. İmam Muhammed’in de aynı mihverde açıklamaları olduğu, kişinin en azından imanı vasıflandırabilmesi gerektiği aktarılmıştır.

Lütfi Paşa bu bölümde iman konusu dışında fıkıh alanının ilgilendiği konulara da değinmiştir. Özetle Lütfi Paşa, İbadetleri küçümseyen, ibadetlere yeterli saygıyı ve özeni göstermeyen, ibadetlerin haram veya helalliyini tartışan, ibadetleri hafife alan kişilerin mü’min olamayacağı ve küfüre müteallik olacağını rivayetlerle bildirmiştir.

2.4.6. Kur’ân-ı Kerim’e İman

Sözlük anlamı okunan olan Kuran’ı Kerim’e, dini terim olarak farklı tanımlar yapılmıştır. Kapsayıcılık açısından şu şekilde tarif edilebilir: “Allah tarafından Cebrail aracılığıyla, mahiyeti bilinmeyen bir şekilde Hz. Muhammed’e indirilen, tevatür nakledilen, Arap harfleriyle yazılmış, okunmasıyla ibadet olan, Fatıha suresiyle başlayıp nas suresiyle biten, 23 senede peyderpey indirilen mucize bir kitaptır.”

Kuran’ı Kerim’in, kelim konusunda işlenmesi, Allah’ın kelam sıfatı üzerinden ve Kuran’ın yaratılıp-yaratılmaması üzerinden gelişmiştir. Ehli sünnet Kuran’ın gerçek bir kelam olduğu, Allah’ın zatı dışında bir kelam olduğunu benimsemiştir. Diğer bir görüş ise Mutezile ve Şia’ya aittir. Ehli sünnetin aksine Kur’an’ın yaratıldığını benimsemişlerdir. Selefiler ise Kuran’ın Allah kelamı olduğu ve mahluk olmadığını savunmuştur. Onlara göre Kuran lafzen ve manen Allah’la birlikte kaimdir. Dolayısıyla onun yaratılmış olması düşünülemez. İzmirli İsmail Hakkı gibi bazı Maturidi alimler de bu görüştedir.³⁹²

³⁹² Yusuf Şevki Yavuz, “Halku’l-Kur’ân”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/371-373.

Hayat-1 Ebedi'de Kuran'ın yüceliği ve saygınlığından dolayı genişçe yer verilmiştir. Kelamdan daha çok tasavvufi boyutu üzerinde durduğu söylenebilir. Kitab-ı Hazâne'den rivayetle bir ayeti inkâr eyleyen veya bir ayetin manasını anlayamayıp Kuran değildir, hükmünü veren kişinin küfre düştüğünü aktarmıştır. Yine Tatarhan'dan aktarıldığına göre kişinin bir ayeti veya sureyi alimliğinden dolayı inkârı küfrü gerektirmezken, cahil bir kişinin Kuran'dan bir şeyi inkârı küfrü gerektirdiği belirtilmiştir. Bir kişinin Kuran'ı bilerek yanlış okuması asiliği, yanlış okuyan birini tasdik etmek ise küfrü gerektirdiği vurgulanmıştır.

Kuran'ın tüm ayet ve surelerinin kendine ait mana bütünlüğü vardır. Bundan dolayı bazı sureler kısa veya uzun olurken, bazı ayetler cennetten bahsederken, bazıları cehennemden bahsetmiştir. Bu konuya değinen Lütfi Paşa, kişinin ayetler veya sureler hakkında kendi lehine olması için günlük dildeki iyi-kötü, uzun-kısa gibi sıfatlamalar yapmasının küfür olduğunu söylemiştir. Yine bu konuyla ilgili Kuran okuyan bir kişinin ağzını günlük dildeki türkü ağzına benzetmesinin de küfür olduğunu vurgulanmıştır.

Lütfi Paşa ayetlerin zahir manasından hareket edip, tevil edilmemesinin de küfür alameti olduğu hususunu aktarmıştır. Örneğin namazı tenhada kılın ayetini tevil etmeksizin zahiri olarak alıp, cemaatle namazı terk edenin küfre düşeceğini söylemiştir. Bunların yanında Hayat-1 Ebedi'de, Kuran'ın mahlukluğunu savunanların kafir olduğu hükmü verilmiştir.

2.5. Hayat-1 Ebedi'de Geçen Elfâz-1 Küfür Konuları

Lütfi Paşa eserinin yedi bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerde, kelimeleri belli bir düzene göre ele almıştır. Bunlarla birlikte ikinci bölümün bir kısmında ve özellikle son 3 bölümde elfâz-1 küfürle ilgili konulara eserinde yer vermiştir. Bu bölümde elfâz-1 küfür hakkında bilgi verip, Lütfi Paşa'nın konuyla ilgili eserinde yer vermiş olduğu durumlardan örnekler sunulmuştur.

Allah, Peygamberler aracılığıyla, insanlara emirlerde ve nehiylerde bulunmuştur. İnsanlığın kurtuluşu için uyulması gereken bu kurallar bütünü, inkâr eden, uygulamayan, küçümseyici davranışların tamamına elfâz-1 küfür denilmektedir. Örneğin müslüman olduğunu söylediği halde Peygambere vahiy geldiğine inanmayan

Culas b. Süveyd'in söylediği "eğer Muhammed'in söyledikleri doğru ise eşekten aşağı olayım" cümlesi küfür olarak tanımlanmaktadır.³⁹³

Kuran'da birçok ayette ve Peygamberin birçok hadislerinde küfrü gerektiren durumlara örnekler verilmiştir. İslam Tarihinde ise Peygamberden sonra yaygınlaşmaya başlayan mezhepleşme ve gruplaşma hareketinde kendileri gibi düşünmeyenleri tekfir etme Hariciler tarafından başlatılmış olup sıklaşarak devam etmiştir. elfâz-ı küfür meseleleri genel manada 5 ana başlıkta toplanmaktadır. Bunlar:

1. "Uluhiyyetle ilgili olanlar,
2. Nübüvvetle ilgili olanlar,
3. Kuran'la ilgili olanlar,
4. İslami alanlarla ve İslam alimlerine karşı tavrı alıp, İslam'ın genişlemesini engelleyici tarzda küfür işleyenler,
5. Toplumun örf ve adetlerine veya toplumun bildiğinin zıttı anlamda sözler el-fazlı küfür sayılmıştır."³⁹⁴ Örneğin zalim birinin adil olduğunu savunmak bu kapsamda küfür sayılmıştır. İlk bakışta bu düşünce öznel bir bakış olsa da haram olan zulmü helal olan adaletin yerine koyduğundan ötürü nesnellik kazanmıştır.³⁹⁵

Elfâz-ı küfür meselesinin sınırları ulema tarafından belirlenmiştir. Buna göre bir kişinin söylediğinin küfür olabilmesi için zaruriyet-i dinden herhangi birisini inkâr etmiş olması gerekir. Yine bu inkârı yapan kişilerin akli sağlığı yerinde olması da aranmıştır. Burada sarhoşluk durumunda ihtilaf çıkmıştır. Zira İmam Şafi ve Ahmed b. Hanbel kişinin sarhoşluğu bir mazeret olarak görmemişlerdir. Aynı zamanda bilmeden işlenen fiiller de küfür sayılmamıştır. Şaka ve eğlence amaçlı yapılan küfürleri işleyenler ise kazâi kafir sayılmıştır.³⁹⁶

Lütfi Paşa bu konuya eserinde sıkça değinmiştir. Misbahuddin'i kaynak göstererek bir kişinin yaşının büyüklüğünden dolayı Allah'a bu kişinin ölmesi hakkında unutmuştur gibi sıfat isnat etmenin kafirlik olduğunu söylemiştir. Bütün varlıklara Allah belli yaşama süresi takdir etmiştir. Bu süre bizzat Kuran'da kayıt

³⁹³ A. Saim Kılavuz, "Elfâz-ı Küfür", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/26.

³⁹⁴ Abdulkadir Kabakçı - Fuad Günel, *Ahmed Ziyâüddin Gümüşhâneli Ehli Sünnet İ'tikadı (Câmiu'l-Mütûn Tercümesi)* (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1996), 115-156.

³⁹⁵ Kabakçı - Günel, *Câmiu'l-Mütûn*, 159.

³⁹⁶ Kılavuz, "Elfâz-ı Küfür", 11/27.

altına alınmıştır. Dolayısıyla bir kişinin ne zaman öleceği, ahirete ne zaman gireceği yalnızca Allah tarafından bilinmektedir. Bu konu aynı zamanda gayb ile de ilgilidir. Gaybı bilginin Allah'tan başkasının bilemeyeceği yukarıda anlatılmıştır. Yine ibadetler hususunda Fetva-i Ittiba'dan aktardığına göre farz ibadetlerin yapılışı hakkında farklı bir tutum olması halinde ibadetleri yerine getirmezdin diyen kişinin de kafir olduğunu söylemiştir. Namaz vakitlerinin farklı sayıda olması, kıblenin başka yön olması halinde ibadetimi yerine getirmezdin diyen bir kişinin kafir olduğunu kabul etmiştir.

Lütfi Paşa'da geçen diğer bir küfür örneği ise Allah sevgisinin çokluğu ve yüceliği ile ilgilidir. Örneğin bir kişi başka bir kişiyi veya farklı bir nesneyi yaratıcısı olan Allah'tan daha fazla sevmesinin küfür olduğunu söylemiştir. Allah'ın sevgisi her şeyin üzerinde olması gerektiğinin altını çizmiştir. El-fâz-ı küfürle ilgili bir diğer konuda herhangi bir işe veya olaya Allah'ı vesile kılmanın caiz olduğunu söylemiştir. Fakat bu konuda ileriye giderek yapacağı şeyi Allah'ın yerine koymanın farklı olduğunu böyle yapması durumunda şirke düşeceğini belirtmiştir.

Günahlarla ilgili hususlarda ise, kişinin tövbe etmeyi lüzumsuz görmesi veya bunu önemsememesinin de kafirlik olduğunu dile getirmiştir. Tatarhan'dan rivayetle küfür konusunda başka bir değindiği konu ise madumun durumu hakkındadır. Allah var olan ve yok olan her şeyi tastamam bilir. Bir kişi, Allah'ın olmayan şeyi bilemez diye akıl yürüttüğünde, Allah'a noksanlık izafe ettiğinden ötürü küfre girdiğini belirtmiştir.

2.5.1. Beşinci Bölümde Geçen Elfâz-ı Küfür Konuları

Beşinci bölümdeki elfâz-ı küfür konuları helal-haram, emir-nehî gibi birbirine zıt kutuplar çerçevesinde ele alınmıştır. Buna göre Risale-i Şeyh Gazi el-Gazatta'dan rivayetle, bir kişinin emri marufu hafife almasında küfür korkusu olduğunu aktarmıştır. Yine haram-helal konusuna dikkat etmeyen, harama el uzatıp, helalmiş gibi kabul eden veya haramdan sevap umup sadaka veren kişinin küfre düştüğünü belirtmiştir.

Ebu Hanife'nin kıyaslarının çok kıymetli olduğunu söylemiş, hatta onun kıyaslarının Kuran'da var olduğunu, dolayısıyla bu kıyasları kabul etmeyenin küfre düşeceğini dile getirmiştir. İlmin ve ulemanın da ne denli önemli olduğu bu bölümde vurgulanmıştır.

Hız. Peygamber ümmetinin çokluğuyla övüneceğini bildirmiştir. Buna karşın Kitab-ı Tatamma'da, bir kişi başka bir kişinin dinden çıktığını duyup, düşmanlığından veya buğzundan ötürü Allah'a hamd edip sevinçle karşılarsa küfre düşmüş olacağı aktarılmaktadır. Yine bir kişinin Müslümanlığına engel olmak veya o kişinin müslüman olmasını istememekte küfrü gerektireceği söylenmektedir.

Şarap ve İki kız kardeşle nikah gibi İslam'dan önce helal olup, İslam'ın yasakladığı ve haram olan durumların helalliğini temenni etmenin küfrü gerektirmeyeceği vurgulanmaktadır.

Bu bölümde Lütfi Paşa, padişah nezdinde Devlet yöneticisine hürmette aşırıya kaçmanın da caiz olmadığını söylemiştir. Bu konuda Maturidi, 'Padişah mutlaka adildir.' Tarzında kesin yargı cümlelerini uygun görmemiştir. Yine Allah'ın isim ve sıfatlarını kullanmanın da doğru olmadığını belirtmiştir.

2.5.2. Altıncı Bölümde Geçen Elfâz-ı Küfür Konuları

Bu kısımda müslümanlar ile gayri müslimler arasında ilişkinin nasıl olması gerektiği anlatılmıştır. Müslüman bir kimliğin başka dinlere mensup kişilere özenmesi, onları yüksek görmesi, herhangi bir tercih etme durumunda müslüman olmayı tercih etmesinin uygun olmadığı hatta küfre düşürecek durumların ortaya çıkabileceğini konu edinmiştir.

İslam dışı dinlerin sembollerini kullanmak zaruriyetten ötürü ise, hüküm ihtilaflı iken, zaruret olmadığı durumlarda küfür olduğu kaydedilmiştir. Ehli kitap dinlerden hangisinin Müslümanlığa yakın olduğu hususu tartışılmış, bu dinlerden birini Müslümanlığa yakın görmek Fetva-i Hülasada küfür olarak nitelendirilmiştir. Doğru ifadenin "Hristiyan Yahudi'den, Yahudi Hristiyan'dan daha şerlidir" olduğu vurgulanmıştır. Bu konuda Gümüşhane'vi farklı bir bakış açısı getirmiş olup, kişinin diğer semavi dinlerin hayırlı olup olmamasından ziyade şerli olduğu yönünde kıyas yapmanın doğru olabileceğini dile getirmiştir.³⁹⁷

³⁹⁷ Kabakçı - Günel, *Câmiu'l-Mütûn*, 156.

Bir Müslümanın kendi nefsinin durumu hakkında küfre rıza göstermesi küfürken, başka bir kişinin hakkında küfre rıza gösterme konusu alimlerce tartışılmıştır. Başka birinin küfrüne rıza göstermek ihtilaflıdır.

İmam Belhî bir kişi başka bir kişinin küfrünü emretse karşıdaki kişinin emiri yerine getirip getirmemesine bakılmaksızın, emreden küfre düştüğünü rivayet etmiştir. İmanın kalp ve dilde olmak üzere iki rüknü üzerinde durulmuştur. Bir kişi ister zorla ister bilerek kalben tasdiki terk ederse kafir olur. Dille ikrarı ise zorla terk etmesi durumunda küfre düşmezken, bilerek terk etmesi küfrünü gerektirir. Mürted olan kişinin ibadetleri hususu da bu bölümde ele alınmıştır. Buna göre mürted olan bir kişi tekrar Müslümanlığa dönse, mürtetken olan ibadetlerinin kazası gerekmezken, mürted olmadan önceki müslüman halindeyken eksik yapmış olduğu ibadetlerinin kazası gerektiği hükmüne varılmıştır.

2.5.3. Son Bölümde Geçen Elfâz-ı Küfür Konuları

Lütfî Paşa bu bölümde görüşlerinden ötürü tekfir edilmesi gereken itikadi mezhepleri topluca ele almıştır. Aynı zamanda bidat olan uygulamalara da örnekler vermiştir. Bu mezheplerin görüşleri ve küfre müteallik olma sebepleri önceki bölümde işlenmiştir. Bu bölüm aynı zamanda eserin tamamının özeti niteliğindedir.

Hayat-ı Ebedî’de, Kaderiyye mezhebi, kader konusunda şerri Allah’ın takdiri olarak görmediklerinden ötürü tekfir edilmiştir. Râfızî’ler ise tenasühü kabul ettiklerinden ve nübüvvetin Hz. Ali’nin hakkı olduğunu düşündüklerinden dolayı İslam dışı bir mezhep olarak görülmüş olup, mürted hükmünde oldukları söylenmiştir. Kendilerinden olmayan bütün ümmeti tekfir ettiklerinden ötürü Haricilerin de kafir olduğu aktarılmıştır.

Mutezile ve Müşebbihe’nin ilk aşama da mubtedi olduğu söylenmiştir. Bununla birlikte Ehli sünnet alimleri tarafından, Mutezile’nin imanla küfür arasında bir vasıta, bir orta yol bulduklarından ötürü küfre düştüğü anlatılmıştır. Müşebbehe’nin ise Allah’ın eli gibi haberi sıfatları gerçek anlamda dile getirmeleri takdirde kafir olacağı söylenmiştir.

Ahirete iman çerçevesinde konumlanan, şefaât, mizan, ru'yetullah gibi konulara iman edip inanmayan kişilerin tekfirliğine hükmedilmiştir. Mürcie ve Cehmiye fırkalarının da itikadi görüşlerinden dolayı kafir oldukları nakledilmiştir.

Mürted bir kişinin müslüman olması halinde cezası 39 çomak ve hapistir. Müslüman olmadığı takdirde ölüm cezasına çarptırıldığı açıklanmıştır. Diğer bir bidat ise, kadın kocasına şükür niyetiyle secde etmesi küfürdür. Bir başka bidat ve küfür gerektiren konu ise kurbanla ilgilidir. Kesilen kurban Allah'tan başkasına olursa kesen kafir, et mundar olur. Kelime-i Tevhide yapılan saygısızlık, küçümseme gibi davranışlarında küfür olduğu aktarılmıştır.

2.6. Risale-İ Niyet İle Risale-İ Soru Ve Cevap Eserlerinde Geçen Kelam Konuları

Millet Kütüphanesindeki nüshada müellifin, Risale-i Niyet ve Risale-i Soru ve Cevap adlı diğer risaleleri de mevcuttur. Adı geçen eserler genel olarak ibadetler ve ameller hususundadır. Bu eserler ve konular tezimizi kapsamamaktadır. Bununla birlikte bu eserlerde geçen Kelam ilmiyle ilgili göze çarpan konular 2 başlıkta toplanarak tez tamamlanmıştır. Bunlar şu konulardır:

1. Selbi sıfatların 7 tane olduğu söylenmiş olup, tekvini burada sıfat olarak saymamıştır.
2. İmanın yaratılmış olduğunu söylemek hatadır. Fakat kulun fiili ve ikrarı yaratılmıştır.

SONUÇ

Müellifin kişisel, siyasi ve ilmî hayatı çalışmamızda göz önüne alınmıştır. Lütfi Paşa'nın saraya devşirme olarak girdiği dışında, nerede ve ne zaman dünyaya geldiği gibi, şahsi hayatına dair kesin bilgiler bulunmamaktadır. Bununla birlikte sarayda çuhadarlık, Kastamonu ve Aydın sancakbeyliği, Karaman beylerbeyliği ve son olarak Kanuni Sultan Süleyman döneminde vezirlik makamına getirildiği bilinmektedir. Aynı zamanda padişahın kız kardeşiyle evli olmasıyla da tanınmıştır. Yoğun geçen bu devlet erkanlığı görevlerinin yanında ilme olan ilgisini de kaybetmemiş, İslamiyet'e katkı sunma gayreti içerisinde olmuştur. Müellifin kaleme aldığı birçok esere, tezimizde değinilmiştir. Saray'da yaşadığı bazı anlaşmazlıklar Lütfi Paşa'yı hayatının son döneminde sufi bir yaşantıya itmıştır.

Müellif, Hayatü'l-Ebedi eserinde, Ehli sünnet- Ehli heva ayrımını gözler önüne sermiş ve Ehli sünnete kuvvetle bağlılığını göstermiştir. Eserin 3 tane farklı nüshasına ulaşılmıştır. Nüshalar arasındaki farklılıkları da çalışmamıza ekleyerek, tezimizin kapsayıcılığı arttırılmıştır. Millet Kütüphanesinden aldığımız nüsha bizim çalışmamızda ana gövdeyi oluşturmuştur. Günümüz yazı dilinin daha kapsayıcı ve kolay olması, okura kolaylık olması gibi sebeplerle eserin Latinize hali ekte sunulmuştur. Arap alfabesinin orijinalliğini korumak maksadıyla kelimeler olabildiğince öz haliyle verilmeye çalışılmıştır.

Müellifin, katı tasavvufi ve fihhi kimliğinden ötürü şahsi hayatı da dahil olmak üzere zarar görmüştür. Aynı zamanda kişileri, görüşleri ve kendisinden farklı düşünen ilmî teorileri çok çabuk küfürle itham edip, din dışı ilan etmesi, kendisini eleştiriye açmıştır. Lütfi Paşa, Ehli sünnet dışı düşünce ve mezhepleri İslam'ın dışına itip, onlara İslam dairesinde yaşama hakkı tanımamıştır.

Lütfi Paşa, risalesinde, İ'tikâdı Mezhepler hakkında bilgiler vermiştir. Bununla beraber fıkıh, kelam, tasavvuf gibi İslami alanlar hakkındaki görüşleriyle eserini zenginleştirmiştir. Bu çalışmada İ'tikâdı Mezheplerle dirsek teması içinde olan ve risalede geçen kelam konuları ilahiyat, nübüvvet ve mead olarak toparlanmaya çalışılmıştır. Bunların yanında kelamla ve mezheplerle ilgili görülen elfâz-ı küfür meselelerine de yer verilmiştir.

İslam düşünce sistemi, Kitap, Sünnet, İcmâ ve Kıyas olmak üzere 4 temel kaynak üzerine delil üretmektedir. Bu delillerden ikinci öncelik sünnettedir. Peygamber Efendimizin “söz, fiil ve takriri” bizler için önemli rehberdir. Bu nedenle sahabe döneminden bu zamana kadar hadisler, sürekli güncelliğini koruyarak hem kaynaklık yapmış hem de hadisler kendi başına araştırma konusu olmuştur. Peygamber efendimizden rivayetle ümmetin 73 fırkaya ayrılacağı hadisi de İtikadi Mezheplerin sınırlarını ve kapsayıcılığını çizmede belirleyici olmuştur. 73 sayısının kesretten kinaye mi yoksa gerçeklik mi ifade ettiği öteden beri tartışıla gelen bir konudur.

Müellifin eserinde belirttiği üzere 73 fırka konusu kesin ve bağlayıcı kimliklerle ayrılabilmiş değildir. 73 fırka hadisinin hangi olay üzerine veya hangi dönemde söylendiği konusunda kesin bilginin olmayışı, Peygamberimizin bu hadislerle anlatmaya çalıştığını muallakta bırakmıştır. Yazar, eserinde bu fırkaların kimler olduğundan ziyade hangi düşüncelerin Ehli sünnet çerçevesi dışında kaldığını dile getirmiştir. 73 sayısının kesretten kinaye olduğunu belirtmesine rağmen, 73 sayısına ulaşmaya çalışması, yazarın konu hakkında çelişkilerinin olduğunu göstermektedir.

Eseri her ne kadar bir tasnif metoduyla ortaya koymaya çalışsa da bunu tam anlamıyla başardığı söylenemez. Bu durum iki çıkarımla gözlenmiştir. Birinci çıkarımımız, kesin olarak hangi fırkanın görüşünü ihtiva ettiğini bildiği tâli fırkanın bağlı olduğu ana fırkayı eserde zaten açıkça belirtmiştir. Diğer bir çıkarımımız ise, çoğunluk olarak Şia kültürünü eleştirmek maksadıyla ele aldığı fırkalara eserde sıkça yer vermiştir. Bu durum Lütfi Paşa'nın yaşadığı dönemdeki hem siyasi olaylardan etkilendiğini hem de standart matematik hesabıyla 73 fırkanın kesin olarak bilinemeyeceği ve bu verilerin öznellik ifade ettiğini göstermektedir.

İnaniyye gibi Yahudi fırkasının, Dehriyye gibi felsefi ekolün eserde yer bulması Lütfi Paşa'nın fırkalardan ziyade, düşünceleri eleştirdiğini bize göstermektedir. Bu durum da Lütfi Paşa'nın tasnifinin doğruluk derecesini zedelemiş ve tasnifinin geçersizliğini bizzat kendi eserinde ortaya koymuştur.

Bunlarla beraber Hayat-ı Ebedi eseri, döneminin mezheplere bakışını ve kelama olan ilgisini bize göstermektedir. Zira siyasi kimliğe sahip kişiler, döneminin fikirlerini yansıtır. Aynı zamanda Lütfi Paşa'nın görüşlerinin Hanefi- Maturidi çizgisinde geliştiği de gözlenmiştir.

Sonuç itibariyle Lutfi PaŒa'nın Hayatü'l Ebedi adlı eseri çok yönlü bir risaledir. Fırka-i Naciye konusu başta olmak üzere pek çok konuda kaynak olabilecek bir metindir. Risalenin baş kısmında imanın sınır ve kapsamlılığına yer verilerek akîde yönü ele alınmıştır. Son kısmında ise İslam konuları üzerinden, ibadet konularına yer verilerek bir bütünlük oluşturulmuştur.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaûd - Âdil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2001.
- Ak, Ahmet. "Risale fi Beyani Güruhi Ehli'd-Dalal ve Makalatihim Adli Eserin Maturidi'ye Aidiyeti Meselesi ve Risalede Mezheplerin Tasnifi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (15 Aralık 2008), 287-310.
- Akşid, Atif. *Tarihçi ve Devlet Adamı Olarak Lütfi Paşa: Hayatı, Eserleri, Fikirleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Yüksek Lisans, 1993.
- Aruçi, Muhammed. "Süleyman b. Cerîr". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 38. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Aruçi, Muhammed. "Sümâme b. Eşres". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 38. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Aruçi, Muhammed. "Vâsıl b. Atâ". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 42. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Atik, Kayhan. "Lütfi Paşa'nın Risâle-i Sual ve Cevab İsimli Eseri". *Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi* 214 (1995), 6-9.
- Aydın, Mehmet Âkif. "İmâmet". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Aykaç, Mustafa. "İman Kavramı". *Sistemik Kelam*. ed. Mehmet Evkuran. Ankara: BİLAY, 2019.
- Bağdâdî, Abdulkâhir el-. *el-Fark Beyne'l Fırak ve Beyânu'l Fırkati'n-Nâciye*. Beyrut: Daru'l Âfâki'l-Cedîde, 1977.
- Banarlı, Nihad Sami. *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971.
- Biçer, Ramazan. "Şeytan ve Şeyâtin". *İslâm İnanç Esasları*. ed. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Grafiker, 2014.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. ed. Muhammed Züheyr. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Dib Yayınları, 2. Basım, 2016.

- Bulut, Zübeyr. “İmanda İstisna”. *Sistemik Kelam*. ed. Mehmet Evkuran. Ankara: BİLAY, 2019.
- Bursalı, Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul, 1342.
- Çelebi, İlyas. “Gayb”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 13. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Çelebi, İlyas. “NAZZÂM”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul: TDV Yayınları, 2006. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nazzam>
- Çelebi, İlyas. “Sıfat”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 37. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Çelebi, İlyas. “Şeytan”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 39. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Danış, Abdullah Samet. *Lütfî Paşa'nın “Risâle-i Fırak-i Dâlle” Adlı Eseri ve Değerlendirilmesi*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam, 2021.
- Darimi, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-. *es-Sünen*. İstanbul: Kitabu's Siyer, 1981.
- Doğan, İsa. “İskâfi, Ebû Ca'fer”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Döşemetaş, Ömer. “Sadrazam Lütfî Paşa'nın Hayatı Ve İlmi Kişiliği”. *Anasay* 5 (2018).
- Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş'âs es-Sicistâni el-Ezdi. *es-Sünen*. İstanbul, 1981.
- Emiroğlu, İbrahim. “Süfestâiyye”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 37. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Erbaş, Ali. “Melek”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Erdoğan, Mehmet. “Mesh”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Eş'ari, Ebû'l-Hasan. *İlk Dönem İslam Mezhepleri Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfatü'l-Musallîn*. çev. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın. İstanbul: Kabalcı, 1. Basım, 2005.
- Fettâh, İrfan Abdülhamîd. “Cebriyye”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. “Abdullah b. Sebe”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. “Burdur Kütüphanesi'nde Bulunan Bir Risale "Tezkiratü'l-Mezâhib'". *İslâm İlimleri Enstitüsü* II. (1975).

- Fıġlalı, Ethem Ruhi. “Ebû Mansûr el-İclî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 10. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslam Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı, 4. Basım, 2021. <http://www.dr.com.tr/Kitap/Gunumuz-Islam-Mezhepleri/Ethem-Ruhi-Figlali/Din-Tasavvuf/Islamiyet/urunno=0001927102001>
- Fıġlalı, Ethem Ruhi. “Hâricîler”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 16. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi. “İbâziyye”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 19. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Gökâlp, Yusuf. “Zeydiyye”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 44. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Gölcük, Şerafettin. “Cehmiyye”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Gömbeyaz, Kadir. *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015.
- Gürer, Dilaver. “Medyeniyye”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 28. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Hacı İsmail, Salih b. “Risâle fi Beyâni'l-Fırakı'd-Dâlle”. *Terceme-i es-Sevâdü'l-Âzam*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, ts.
- Halaçoġlu, Yusuf. “Ulak”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 42. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Harezmi, Muhammed b. Ahmed. “Mefâtihu'l-ulûm”. ed. İbrahim el-Ebyarî. çev. Tahir Asirov. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2017), 109-115.
- Heysemi, Ebu'l HasanNureddin. *MECMAU'z-ZEVÂİD*. nşr. Abdullah Muhammed Derviş. 10 Cilt. Beyrut, 1994. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mecmauz-zevaid>
- İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan. *Mücerredü Maķâlâti'ş-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. nşr. Daniel Gimaret. Beyrut, 1987.
- İbn Teymiyye, Takıyüddin Ahmed b. Abdülhalîm. *Mecmû'u fetâvâ*. nşr. Abdurrahman b. Muhammed. 37 Cilt. Riyad, 1969.
- İbn Teymiyye, Takıyüddin Ahmed b. Abdülhalîm. *Minhâcü's-sünne*. nşr. M. Reşâd Sâlim. Riyad, 1986.
- İlhan, Mehmet. “Peygamberliġin Sona Ermesi: Hatm-i Nübüvvet”. *Sistemâtik Kelam*. ed. Mehmet Evkuran. Ankara: BİLAY, 2019.

- İpşirli, Mehmet. “Asafname”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 3. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- İpşirli, Mehmet. “Lutfi Paşa”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 27. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- İsferâyînî, Ebu'l Muzaffer el-. *et-Tebşîr fi'd-Dîn ve Temyîzi'l-Firkati'n-Nâciye ani'l Fıraki'l-Hâlikîn*. thk. Kemal Yusuf el-Hut. Lübnan: Âlimu'l-Kütüb, 1983.
- Jahja, Muharrem. *Lütfi Paşa'nın Halâsül-Ümme fi Ma'rifeti'l-E'imme Risâlesinin Tahkik, Tahlil ve Tercümesi (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2003.
- Kabakçı, Abdulkadir - Günel, Fuad. *Ahmed Ziyâüddin Gümüshâneli Ehli Sünnet İ'tikadı (Câmiu'l-Mütûn Tercümesi)*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 7. Basım, 1996.
- Kadı Abdulcebbar, Ahmed. *Şerhu'l Usuli'l Hamse Mu'tezilenin Beş İlkesi*. ed. Metin Yurdağür. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Pasifik Ofset, 2013.
- Kadı İyad, Ebi Fadl bin Musa el-Yahsubi. *eş-Şifa bi-Tarifi Hukukil Mustafa*. çev. Naim Erdoğan - Hüseyin Suudi Erdoğan. İstanbul: Çile Yayınları, 1980.
- Kaplan, İbrahim - Karagöz, Nail. “Âhiret Günü ve Âhirete İman”. *Kelâm IV Sistematik Kelâm 2 Nübüvvet-Mead*. ed. İsmail Şık - Nail Karagöz. Ankara: Araştırma Yayınları, ts.
- Kaplan, İbrahim - Karagöz, Nail. “Meâd”. *Kelâm IV Sistematik Kelâm 2 Nübüvvet-Mead*. ed. İsmail Şık - Nail Karagöz. Ankara: Araştırma Yayınları, ts.
- Kaplan, İbrahim - Yılmaz, Mustafa Selim. “Kıyâmet”. *Kelâm IV Sistematik Kelâm 2 Nübüvvet-Mead*. ed. İsmail Şık - Nail Karagöz. Ankara: Araştırma Yayınları, ts.
- Kaplan, İbrahim - Yürük, İsmail. “Cennet ve Cehennem”. *Kelâm IV Sistematik Kelâm 2 Nübüvvet-Mead*. ed. İsmail Şık - Nail Karagöz. Ankara: Araştırma Yayınları, ts.
- Kaya, Eyüp Said. “Nevâzil”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kılavuz, A. Saim. “Elfâz-ı Küfür”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 11. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kılıçer, M. Esat. “Buhârî, Zahîrüddin”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Koca, Ferhat. “el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

- Köksal, Asım Cüneyd. *Osmanlı'nın Bilgeleri Lutfi Paşa*. İstanbul: İlke Yayıncılık, 1. Basım, 2017.
- Kummi, Sa'd b. Abdullah el-. *el-Makâlat ve'l-Fırak*. thk. M. Cevad Meşkûr. Tahran: Matbaatu'l Haydârî, 1963.
- Kutlu, Sönmez. "KERRÂMİYYE". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 25. Ankara: TDV Yayınları, 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kerramiyye>
- Kutlu, Sönmez. "Mürchie". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kutluer, İlhan. "İbnü'r-Râvendî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 21. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kutluer, İlhan. "Lâedriyye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 27. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Lütfi Paşa, Abdul'müin. *Tenbihü'l-Âkılîn ve Te'kidü'l-Gâfilîn*. İstanbul: Millet Kütüphanesi, ts.
- Lütfi Paşa, Abdul'müin. *Tuhfetü't-Tâlibîn*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, ts.
- Lütfi Paşa, Abdul'müin. *Hayatü'l Ebedi*. İstanbul: Millet Kütüphanesi, 953.
- Lütfi Paşa, *Kitâbu'l-İrfan fi Ma'rifeti'l -Fetâvâ ve'l-Edyân*. Süleymaniye Kütüphanesi, ts.
- Lütfi, Paşa. *Risâletü'l-Künûz fi Letâfi'r-rumûz*. İstanbul: Süleymaniye- Pertev Paşa, 957.
- Lütfi Paşa. *Tevârih-i Âl-i Osman*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341.
- Malâti, Ebu'l-Hüseyin. *et-Tenbîh ve'r-Red*. thk. Muhammed Zâhid b. Hasan el-Kevserî. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye, 2007.
- Mâturîdî, Ebu'l-Mansur el-. *Kitâbu't-Tevhîd*. thk. Fethullah Huleyf. İskenderiyye: Dâru'l Câmîiatu'l-Mısıryye, 1990.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. ed. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünenu'n-Nesâî*. thk. Yâsir Hasan vd. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2017.
- Nesefî, Ebu Muti' Mekhûl en-. *Kitâbu'r-Red ale'l-Ehvâ ve'l-Bid'a*. thk. Marie Bernand. Annales İslamologiçes., 1980.

- Neysâburi, el-Hakim Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdullâh. *el-Müstedrek ala's-Sahihayn*. thk. Mustafa Abdulkadir Atâ. Beyrut: Kitâbu'l-İlm, 1990.
- Okumuş, Namık Kemal. "Yeniden Diriliş ve Ahiret". *Sistemâtik Kelâm*. ed. Mehmet Evkuran. Ankara: BİLAY, 2019.
- Onat, Hasan. "Hattâbiyye". C. 16. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Önder, Murat. *Giritli Sırrı Paşa, Ârâü'l-Milel Adlı Eseri ve Mezhepler Tarihindeki Yeri*. Konya: Konya Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2006.
- Öz, Mustafa. "Acârîde". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Öz, Mustafa. "Ahmed b. Hâbit". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Öz, Mustafa. "Ali el-Esvârî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Öz, Mustafa. "Beyhesiyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: TDV Yayınları, 1992. <https://islamansiklopedisi.org.tr/beyhesiyye>
- Öz, Mustafa. "Dırâr b. Amr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Öz, Mustafa. "Gâliyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 13. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Öz, Mustafa. "Haşebiyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 16. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Öz, Mustafa. *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri (el-Vasıyye)*. İstanbul: MÜİFV, 2018.
- Öz, Mustafa. "Keysâniyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 25. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Öz, Mustafa. "Muhakkime-i Ülâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 30. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Öz, Mustafa. "Neccâriyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Öz, Mustafa. "Râfizîler". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 34. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Öz, Mustafa. "Seâlibe". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

- Öz, Mustafa. “Şîa”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 39. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Öz, Mustafa - a, Mustafa Muhammed eş-Şek’. “İsmâiliyye”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 23. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Öz, Mustafa - İlhan, Avni. “İmâmet”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özcan, Abdulkadir. “Tevârih-i Âl-i Osman”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özcan, Tahsin. “Nâtîfi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özel, Ahmet. “Bezzâzî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Özel, Ahmet. “Kâdîhan”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özerverli, M. Sait. “Melek”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Özten, Ersan. “Peygamberlik ve Gayb Bilgisi”. *Sistemik Kelam*. ed. Mehmet Evkuran. Ankara: BİLAY, 2019.
- Râzi, Fahreddîn er-. *Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe el-Muhassal*. çev. Eşref Altaş. İstanbul: Klasik, 2019.
- Râzi, Fahreddîn er-. *İ’tikâdâtü Fırakil-Müslimîn ve’l-Müşrikîn*. thk. Ali Sâmi Neşşâr. Beyrut: Daru’l Kütübi’l İlmiyye, 1982.
- Semerkindî, Hâkim es-. *Terceme-i Sevâdu’l-A’zam*,. thk. Abdülhayy Habîbi. Tahran: yy., 1348.
- Seyyid, Eymen Fuâd. “Fâtımîler”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Sinanoğlu, Mustafa. “İman”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Seneviyye”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Şehristani, Ebu’l-Feth Tâcuddîn Muhammed eş-. *el-Minel ve’n-Nihal*. thk. Abdulaziz Muhammed el-Vekil. Kahire: Müessesetü’l Hâlebî, 1968.
- Şehristani, Muhammed Abdülkerim eş-. *el-Milel ve’n-Nihal İslam Mezhepleri Tercüme*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2005.

- Şık, İsmail. “İman Kavramı”. *Kelam III Sistemik Kelâm / İman ve İlâhiyât*. ed. İsmail Şık - Nail Karagöz. Ankara: Gece Kitaplığı, 1. Basım, 2017.
- Şık, İsmail. “Şefaât”. *Sistemik Kelâm 2 Nübüvvet-Mead*. Ankara: Araştırma Yayınları, ts.
- Şık, İsmail - Sadıker, Ömer. “Nübüvvetle İlgili Bazı Kavram ve Konular”. *Kelâm IV Sistemik Kelam 2 Nübüvvet-Meâd*. ed. İsmail Şık - Nail Karagöz. Ankara: Araştırma Yayınları, ts.
- Taberânî, Ahmed b. Eyyüb. *el-Mu‘cemü’l-kebîr*. nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. Kahire: Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, ts.
- Topaloğlu, Bekir. *Nureddin es-Sâbûni Mâturidiyye Akaidi el-Bidâye fî Usûli’d-din Tercümesi*. İstanbul: İfav, 15. Basım, 2015.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelam Terimler Sözlüğü*. İstanbul: İsam, 4. Basım, 2010.
- Tuyçibaev, Abdumalik. *Ahmed B. Mûsa El-Keşşî’nin Mecmû‘u’l-Hevâdis Ve’n-Nevâzil ve’l-Vâkı‘ât Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2021.
- Uzunpostalcı, Mustafa. “Burhâneddin el-Buhârî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Ümütlü, Mehmet. *Dhbt Hazırlık Kitabı Tafsilât*. Ankara: Yedi Beyza, 2019.
- Ünverdi, Veysel. “Kelam Geleneğinde Rü’yetullah Tartışmaları”. *Sistemik Kelam*. ed. Mehmet Evkuran. Ankara: BİLAY, 1. Basım, 2019.
- Üzüm, İlyas. “İstisna”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 23. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Üzüm, İlyas. “Kaderiyye”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Üzüm, İlyas. “Nusayrîlik”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yağcı, Ömer Gökhan. “LÜTFÎ PAŞA”. *Ahmet Yesevi Üniversitesi TEİS*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/lutfi-pasa>
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Cübbâi, Ebû Ali”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 8. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Fahreddin er-Râzî”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

- Yavuz, Yusuf Şevki. “Kıyamet Alâmetleri”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 25. İstanbul: TDV Yayınları, 2022.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Muvâfât”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 31. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Müşebbihe”. C. 32. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Tekfir”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Vücûd”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 43. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yazıcı, İshak. “Semerkandî, Ebü'l-leys”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yeşilyurt, Temel. “Rü'yetullah”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 35. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Yurdağür, Metin. “Haşviyye”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 16. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yürük, İsmail. “Seyyid Şerif Cürcânî'ye Göre İslâm Mezheplerinin Sınıflandırılması”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 1/1 (01 Mart 2001), 227.
- Yürük, İsmail - Akbaş, Hamdi. “Nübüvvet”. *Kelâm IV Sistematik Kelam 2 Nübüvvet-Meâd*. ed. İsmail Şık - Nail Karagöz. Ankara: Araştırma Yayınları, ts.
- Zehebi, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmüri. Beyrut: Dâru'l-Kitâb el-Arabî, 1992.

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Hayat'ı Ebedi'de Geçen Fırkaların Tasnifi.....	101
--	-----

ŞEKİLLER LİSTESİ

- Şekil 1:** Millet Kütüphanesinden Alınan Nüshadan Örnek Sayfa.....31
- Şekil 2:** Süleymaniye Kütüphanesinden Alınan Nüshadan Örnek Sayfa.....32
- Şekil 3:** Konya Yusufâğa Kütüphanesinden Alınan Nüshadan Örnek Sayfa.....33

EKLER

Ek 1: Eser Latinize Edilirken Takip Edilen Yöntem

Arap alfabesi kullanılarak kaleme alınan eser, günümüzde daha geniş okuyucu kitlesine hitap etmesi için basit transkripsiyon yöntemi ile Latinize edilmiştir.

Metin mümkün olduğunca harflerin asıllarına bağlı kalınarak Latinize edilmiştir. ع Ayn harfi (‘), ا elif harfi (’), ح ha harfi (h) şeklinde gösterilmiştir. Med (uzatma) harfleri ise şapkalı â, î, û şeklinde yazılmıştır. Metinde olan tamlamalar ise (-) veya (‘) şeklinde gösterilmeye çalışılmıştır.

Metinde geçen ayet ve hadisler tırnak içerisinde gösterilmiştir. Ayetlerin numaraları ve manaları ile hadîs-i şeriflerin kaynakları dipnotlarda gösterilmiştir. Hadislerin metinde anlamı varsa Arapçası, metinde Arapçası var ise manası dipnotta verilmiştir.

Metnin bazı sayfalarında küçük notlar göze çarpmaktadır. Bu notların metnin orijinali mi yoksa sonradan eklenme mi olduğu tespit edilememiştir. Bundan dolayı bu notlara “ der-kenar”³⁹⁸ denilerek dipnotta köşeli parantezle yer verilmiştir.

Eserin sayfa numaraları Millet Kütüphanesinden alındığı üzere orijinalliğini koruyarak numaralandırılmış ve köşeli parantez içerisinde gösterilmiştir.

³⁹⁸ Der-kenâr, sözlükte “kenara veya alta yazılmış yazı, not, esas metne göre çıkma” anlamına gelir.

Ek 2: Hayat-ı Ebedi Eserinin Latinize Hali

Heze risale-i Hayat-ı Ebedi min müellifeti Lutfi bin Abdul Muin veziri sultan Süleyman rahmetullahi Teâlâ aleyhe ve'l gufran...[58b]

“³⁹⁹أعوذ بالله من الشيطان الرجيم بسم الله الرحمن الرحيم“

Şükürü sipay ol bir mi zeval Allah Teâlâ'ya ki bana hidayet verip doğru yol gösterdi. Ve şöyle ki bize hidayet edip doğru yol göstermese idi ziyankarlardan olurduk. Ve salavatı bi'ad ol seyyidü'l kevneyn ve imâmı sekaleyn ve sahibü'l Haremeyn üzerine olsun. Kim evvel Muhammed Mustafa'dır. (s.a.v) Selamı bi nihaye ve tahiyat-ı bi gaye onun evlâdı ve ashâbı üzerine olsun ki, onun muktedâ-i ümmetidir. Amma ba'du bu zelil ve zayıf hakîru-l muhtaç ile Rahmetullâhu Teâlâ Lütfi bin Abdul Muin'dur. Ki günlerden bir gün bazı ashâb-ı vefa ve ihvan-ı sefa cem olup ve iltimas edip dediler ki, nolaydı beyne ehli sünnet ve cemaatin hazretlerinden dahî, ehli hevanın enva-i farkların ayan dahî, el-fazlı küfrü beyan edip bir muhtasar ve müfit kitap cemedip kün taki gereklesine. Tutup dahî bize ve dinimize zarar verip yaramayandan sakına edün. Nitekim bundan ol imanı beyan eder, tenbî el'âkileyni ve tekidi elgâfileyni dahî ibadeti âyan eder. Tühfetü'l Talibini cemettiniz ki Müslümanlar faydalandı, dahî faydalanır. Dahî Hazreti Resulullah (s.a.v) buyurmuştur ki: “Nâsın hayırlısı O'dur ki[59a] nâsa nafii deye ve nâsın faydasızı oldur ki nâsa faidesi değmeye.”⁴⁰⁰ İmdi sizin hayrunuz nâsa değdi, dahî değsün. Ve şöyle kim bildiğinizden sonra bu iltimasımızı kabul etmeyip beyne beyan etmeyesiniz. Faidasız nâsdan olmanız makrurdur. Ve Hak Teâlâ hûd-u kelimini kadiminde buyurmuştur ki:

إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَٰئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ ۗ
“⁴⁰¹وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ” el-ayeti, bu hakir dahî, hadisi mezkûr mucibince ve bu ayeti kerime

³⁹⁹ Euzü-Besmele anlamı: Kovulmuş şeytanın şerrinden Allah'a sığınırım. Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla.

⁴⁰⁰ Buhârî, Megâzi, 35. (Hadisin arapçası: “إنما الناس خيرهم في الناس من ينفع الناس وشرهم في الناس من لا ينفع”) الناس)

⁴⁰¹ Bakara, 2/159. (Ayetin manası: İndirdiğimiz açık delillerle hidayet bilgisini -kitapta onu insanlara apaçık göstermemizden sonra- gizleyenler yok mu, işte onlara hem Allah lânet eder hem de lânet okuyanlar lânet eder.)

muktezasınca ol yarenlerimizin ve karındaşlarımızın iltimasların can-u dilden kabul edüp elden geldikçe makdurumuzu diriğ etmeyelim. İnşallah Teâlâ deyü cevap verildi. Bu iftidâ-i bi miktar dahî nicedir. Selefî salihin kitapların tatb'î edip içlerinde Ehli Sünnet ve Cemaatin ve hazretlerinin ve Ehli Hevâ'nın bi'datlarına ve el-fazlı küfre mute'allak enva'î mesâil bulundu ki zamanımızda gözler görmüş, kulakları işitmiş değil. Pes ol aziz kardeşlerimin ve muvâfik yarenlerimizin sözlerine binaen ol Selefî Salihayn-ı kitapları sözlerinin enva'ından bir risale cem'î olunup, Hayat-ı Ebedi deyü ad verildi. Zira bir kemisne mü'min olup dahî bu risalenin içinde olanların kendine gereklüsün tutup, kim ol iman [59b] dahî Ehli Sünnet ve Cemaat hasletleridir. Ve gerekmezinden içtinâb eylese ki ol bi'dat Ehli Hevâ'dır. Dahî el-fazlı küfürdür. Ol kimsenin mü'min olup eda hayatında ölmüş gibi olur. Zira Resul (s.a.v) buyurmuştur ki "المؤمنون لا يموتون بل ينتقلون من دار الفناء إلى دار البقاء"⁴⁰² ya'ni ma'nayı hadis oldur ki: Mü'minler ölmezler, belki nakil ederler dârı fenadan dârı bekaya. Ve bu risale yedi fasıl üzerine bağlanup tafsiline şer'u olundu İnşallah Teâlâ.

Evvel fasıl Ehli Sünnet ve Cema'at ve Ehli Heva beyanındadır.

İkinci fasıl Allah'ü Teâlâ'nın zâtına ve sıfatına müte'allik ve dahî göklerde ve yerlerde Allah Teâlâ'nın mekânı var diyenlerin gaybdan haber verenlerin beyanındadır.

Üçüncü fasıl melâike ve kütübe ve enbiyâya ait olan kelimât beyanındadır.

Dördüncü Fasıl imâna, namaza ve zekâta ve oruca ve ezkâra ve ömürü ahirete müte'allik olan kelimât beyanındadır.

Beşinci fasıl emri maruf ve nehyi münker ve helâle ve harama ve âlime ve ulemaya ve selâtine ve cebâbireye müte'allik olan kelimât beyanındadır.

Altıncı fasıl küffâra nispet etmek dahî kâfiri Müslüman üzerine tercih etmeğe ve küfrü öğredüb telkin etmek dahî kâfir olmaya emretmek beyanındadır.

Yedinci Fasıl[60a] ehli bi'datun tekfirini icâb eden nesnelere ve müteferrikat beyanındadır.

Ve size şöyle zannetmek ey benim aziz karındaşlarım Ki, biz bu risaleden kendü reyimizle bir söz söylemiş oluruz. Belki bunun her bir sözü kütüb-i mu'teberden

⁴⁰² Hadis olarak almış ama imam Gazali'ye ait bir sözdür.

istihraç olunup mahalli mahalinde zikir olunup yazılmıştır. Ama Allah Teâlâ'ya hamd edip, Resule (s.a.v) salavat ettikten sonra ibtida kıldık. Allah'ü Teâlâ'ya istiâ'ze kılmakla ki emri hak imtisal olunup muhalefetten ırağ oluna ki, ol menhiyyât ve mahzurâtdır. Şek yoktur ki menhiyyât yâ itikadât yâ benden ola. Ya a'meli beden cevârihden ola. Amma itikadât babında haber-i meşhurunda gelmiştir ki, Resul (s.a.v) buyurmuştur ki: Benim ümmetim üzerine zaman gelir ki 73 fırka olalar. 72si Ehli Hevâ'dır. Onlar cehennemdedir. İlla fırka-i vahide cennetlidir. onlar Ehli Sünnet ve Cemaattir.⁴⁰³ Bu dalâlet eder ki 72 fırka zâlla-i akâid-i faside ve mezâhib-i batılaya sahip olup azmışlardır. Ve bu fırkaların her birinin azması bir meseleye mahsus değildir. Belki bu fırkaların azması nice nice meselelere müte'allıktır. Kimi necis edip i'tikât etmişlerdir, Allah Teâlâ'nın zatında ve ahkâmında ve efâlinde ve esmasında... Dahî ve cebride ve kaderde... Dahî yetmiş iki[60b] ferik-i zâllenün her bir tarik-i müstekîmden nereden azub i'tikadât bâbında mıdır? Yâhûd beden-i cevâruh ameliye midür? İnşallah Teâlâ bir bir zikir olunup kaleme gelse gerekdir. Ve dahî Tefsir-i Kebir'de odur. Bu 72 ferik-i zâlleden gayri nice nice fırkalar vardır. Ki envâ-i bi'datlara irtikâb edib azmışlardı. 72 değil 700'e yakındır. Belki iddia olunursa 700'den artuk olur. Pes bizim Allah Teâlâ'ya isti'âze etdüğümüz dahî bu kitaba isti'âze ile başladığımız bu cem'i ferik-ı zâllenin enva'ından ötürüdür. Ve isti'âze etmek üzerimize her vakit vâcibtir. Amma evvela kime sığınacağımızı ve neden sığınacağımızı bildikten sonra isti'âze etmek mümkün olur. Ve bu zikir olunan menhiyyât-ı Kur'ân-ı Azim'de olsun haber-i mutevâtir de olsun, haber-i vâhid de icmâ-i ümmet de kıyas-ı sahîha da olsun... Bu menhiyyâtları dahî ferik-i zâllenün mezheblerin bildiğimizden sonra Allah Teâlâ'ya isti'âze ederiz. Şek yoktur ki menhiyyât-ı ferik-i zâllaye göre 700'e yakındır. Caizdir ki dahî artık ola. Pes bizim isti'âze ettiğimiz bu mezkûrâtun cem'isine müfid oldu. Nitekim Hak Teâlâ Hazreti Resule buyurmuştur: “وَإِذَا يَنْزَعْنَاكَ مِنَ الْأَرْضِ نَزَعْنَاكَ فَمَا تَسْعُدُ بِاللَّهِ”⁴⁰⁴ ya'ni: Yâ Muhammed Allah Teâlâ'ya sığının, ol şeytân-ı melundan ki O, la'net tâşıyla kovulupdur.[61a]

⁴⁰³ el-Hâkim Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdullâh Neysâburi, *el-Müstedrek ala's-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Kitâbu'l-İlm, 1990) hadis no: 441; Süleyman b. el-Eş'âs es-Sicistâni el-Ezdi Ebû Davud, *es-Sünen* (İstanbul, 1981), bab no:1 hadis no: 4596; Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahman ed-Darimi, *es-Sünen* (İstanbul: Kitabu's Siyer, 1981), bab no: 75. (Hadisin Arapçası: “إِنَّ أُمَّتِي سَتَقْتَرِقُ عَلَى بَنَيْنِ وَسَبْعِينَ فِرْقَةً، كُلُّهَا فِي النَّارِ إِلَّا وَاحِدَةً، وَهِيَ الْجَمَاعَةُ النَّاجِيَةُ”)

⁴⁰⁴ Fussilet, 41/36.

Dahî Resulullah (s.a.v) sahabelerine buyurdu kim: “عَلَيْكُمْ بِالْإِسْتِعَاذَةِ عِنْدَ كُلِّ مَعْصِيَةٍ” وَالنَّسِيمَةَ عِنْدَ كُلِّ طَاعَةٍ Ya‘ni her vakit kim gönlünüz ma‘siyete kasıt eylese vacip olsun sizin üzerinize ki Allah Teâlâ’ya isti‘âze edüp sığınasız.⁴⁰⁵ Ta ki Hak Teâlâ size muavin ola. Ve dahî her işe kastetsenüz ki işleye. Siz Allah Teâlâ adıyla başlan, ta ki ol iş hayırla itmamına erüşüp, ebter kalmaya. Bu hakîr dahî Allah Teâlâ’ya sığınıp ol Allah Teâlâ’nın adıyla bu kitabın ibtidasına şerû‘ olundu. İmdi her mü‘mine vacip oldu kim, şeytanın düşmanlığını bildikten sonra onunla muharebe kıla ve onu kahretmeğe kast îde. Ta kim gönül evi şeytan vesvesesinden selamete kıla. İmam Antaki idur, kaçan şeytan bir kimsenin kalbini havfle ricâdan hâli görse, ya‘ni içinde Allah Teâlâ’nın korkusu dahî rahmet umup, ölüm korkusu olmasa sevinir. Dahî onun gönlüne dünya endişelerini ve î‘tikâdi fasidelerini doldurup kendine, onu vatan edinir. Ol sebeble dünyaya hırs ve rağbeti ziyâde olur. Ölüm, yaranın özüdür ve muhabbet-i dünya harareti onun gönlünü yakar. Ve amma kaçan şeytan bir gönül görse kim, içinde Allah Teâlâ’nın korkusu vardır. Daima Allah Teâlâ’ya ibâdet eder ve çok zikreder. Şeytan [61b] ona girüp vesvese verecek yol bulamaz. Şeytan kapıları kapanır ve şeytanın gönle girip cem‘i çıkmağa 10 kapısı vardır. Ve şeytanların dahî gönle girip çıkmağa 10 kapıları vardır. Öyle ya, gönlün bütün mülkünde, bir şehir gibi olduğu onun 20 kapısı ola. 10 kapısı Kafir ve Ehli Hevâ mahallesine açılır. 10 kapısı ehli iman mahallesine açılır ki ondan ferîştahları girüp Ehli imana, Allah Teâlâ’dan rahmet ve i‘nayet ve hidayet ve nusreti irşat verirler. Şöyle oluncak şeytan kapıları kapanuk kalır. Amma bu geçen bir aksi olsa mü‘minler kapıları yapıp mededleri kesilür. Ve ol Kâfir ve Ehli Hevâ mahallesinden açılan kapılardan onlara zalâlet ve i‘syân ve hıżân ve tuğyan erişir. Gönül şehri harabe varüp, mezbeleye döner. Mansur şeytan olur. Gece karakuşu gibi zulumât onu burar. Ve şu‘le-i nuri iman ona dokunmaktan kesilir. İmdi ey aziz karındaşlarım, eğer ol yirmi kapundur ve ol mahalleler kankısıdır diye murat edip bilmek isterseniz, onları size bir takdir edelüm İnşallah Teâlâ. Bilün ki ol 10 kapu ki heva-î nefse müte‘allıktır. Evveli hubbi dünyadır. İkinci tül amelidir. Üçüncü gazabdır. Dördüncü hasettir. Beşinci a‘cubdur. Altıncı tekbirliktir. Yedinci buhuldür. [62a]⁴⁰⁶ Sekizinci gıybettir. Dokuzuncu cehildir. Onuncu kezibdir.

⁴⁰⁵ Bu hadisin kaynağı taramalarımızda bulunamamıştır.

⁴⁰⁶ [Der kenar: Matlubu Ehem Şeytan gönle girecek ve münhal görececek kapıları beyanındadır.]

Ol 10 kapı kim Ehli imana müte'alliktir. Evla hayâ ile imandır. İkinci terk-i dünyadır. Üçüncü halimdir. Dördüncü istikâmettir. Beşinci iyi hâlaktır. Altıncı tevâzu'dur. Yedinci sehâvettir. Sekizinci dilini hâlkın mesâviyesinden saklamaktır. Dokuzuncu ilimdir. Onuncu sadıktır. Ve dahî böyle ki gönül şehrinin sağ tarafı ehli iman mahallesidir ki ol mahalle imandır, akıldır, candır. Ve sol tarafı küfür ve Ehli Hevâ mahallesidir ki ol mahalle küfürdür, dahî hevâ'i nefsidir. Şöyle de kim mü'minlerin tarafından bir kapı açıla, kafirle ehli hevâ mahallesinin bir kapusu kapanır. Ve şöyle kim on kapusu açıla. On kapusu böyle kapanur. Nûr ile zulmât gibi kim birbirlerine mütezâddır. Çarâ'ğ gelse karakulak gider. Çarâ'ğ gitse karakulak gelür. Bunlar dahî niceleyündür. Ehli sünnet ve cemâatle ehli hevâ' dahî böyledir. Bir kemisne Ehli Sünnet ve Cemâatden olsa Ehli Heva'dan munkati' olur. Ve bir kemisne Ehli Heva'dan olsa, Ehli Sünnet ve Cemâatden munkati' olur. İmdi bilün şunlar kim daife-i mütekelamındandır. Ya'ni ehli kiblede ikra bab-ı i'tikâdâtta. Rasullahın (s.a.v) cemâatinin yolu üzerine yürüyecek olurlarsa onlar, Ehli Hak ve Ehli Sünnet ve Cemâatdirler. Ve şunlar kim tarîk-ı mezkura [62b] muhalefet edüp zâhir yolu terk ederler. Onlara ehli bi'dat ve ehli Heva ve ehli zâlalet derler. Ve hem hazreti Resul (s.a.v) buyurmuştur ki: Zaman gele ki ekser nâs benim sünnetimi koyup bi'datı tecdit edeler. Bir kemisne ol zamanda benim sünnetime ittibâ'eylese garip olup, vahid kalur. Evet onunçün 100 şehit ecri vardır. Ve bir kimsene evvel zamandan nâsın bidatına ittibâ' eylese 50 mesahib bulur. Belki dahî artuk. Ol vaktunde hazır olan sahabeler, (r.a) Dediler ki: Ya Resulullah bizden sonra bizden efdâl kemisneler bulunur mu? Dedi kim: Bela. Dediler kim: ya Resulullah? Ol kemisneler seni görürler mi? Dedi kim: Görmezler. Dediler: Kim ya Resulullah ol vakitlerde onlar halk içinde nice olurlar. Nebi (s.a.v) dedi kim: Tuz suda olduğu gibi olurlar. Gönülleri erür tuz suda eridiği gibi. Dediler kim: Ya Resulullah ol vakitte onlar nice diririrler. Nebi (s.a.v) dedi kim: Sirke kurdu sirkede dirildiği gibi dirilirler. Dediler kim: Ya dinlerini nice saklarlar. Nebi (s.a.v): Ödlü koru elinde saklandığı gibi saklarlar. Ağzına koyacak olurlarsa söner. Ve eğer elde tutarlarsa yakar. Evvelki fasıl ehli sünnet cemaat hasretleri ve ehli hevâ beyanındadır. Evvela ehli sünnet [63a] ve cemâat hasretlerini zikredelüm. Şöyle kim bir kemisne bunları kabul ede dahî bununla âmil ola ehli sünnet ve cemâattendür. Ve şöyle kim kabul etmeyüp, bununla âmil olmaya. Zikir olunan yetmiş iki firak-ı zâleledendir. Ki evvel bunlar altı tayfa. Ehli sünnet ve cemâatden ayrılup altı tayfa oldular. Biri Hâricidir. Ve biri Cebriyyedir. Ve biri Rafizîyedir. Ve

biri Kaderiyedir. Ve biri Müşebbihe'dir. Ve biri Mürçi'e'dir. Sonradan bunların her bir fırkası on iki fırka olmuşlardır. Pes malum oldu kim ehli bidat yetmiş iki fırka imiş iken küllisi cehennemdedir.

Ne'üzü Billahi Teâlâ imdi ol ehli sünnet ve cemâat hasletleri ki on hasletdür. Evvelî beş vakit namazı cemaatle kılmakdur. İkinci ashâbı Resullullah'dan birini tarîki nemile ekmemekdür. Dahî onlardan birini eksiklik ile zikir etmemekdür. Üçüncü Sultan üzerine kılıç çıkarmamakdur. Dördüncü imanında şek etmemekdür. Beşinci imana götürmekdür her ne ki hayır ve şerdür. Allah Teâlâ takdiriyledür. Altıncı dine müte'allik yerlerde mücadele ve nizâ' etmemekdür. Yedinci ehli tevhitte kemisneyi tekfir etmemekdür. Sekizinci ehli kıbleden olan kimsenin üzerine salâti terk etmemekdür. Dokuzuncu huf alel huf üzerine meshi caiz görmekdür seferde ve hazırda. Onuncu her kemisine kim berru fâcirdür, ona iktida eyleyüp [63b]⁴⁰⁷ ardında namaz kılmakdur. Bu zikir olunan ehli sünnet ve cemâat hasretleri takrir olunduktan sonra ehli heva faslı tahririne şuru' olundu.

Bilin ki ol ehli hevânın evveli Havaricidir. Ol bir kavimdir ki, ibtida' bu ümmet içinde fitne uyarıp ehli sünnet ve cemâatten ayrıldılar. Dahî hazreti Osman (r.a) üzerine huruç edüp katleylediler. Bu fiili ahsen görüp işledikleri için azup helak oldular.

İkinci Cebriyye'dir. Ol dahî bir kavimdir. Derler ki nev'i insan için izâle kudret yoktur ki, bir nesnede te'sir etmedi. Belki insan cemâdât-ı menzilesindedür. Dahî cem'i tasarrufât Allah Teâlâ'nındır diyorlar. Dahî cennet ve cehennem fânî olurlar ehilleri girdikten sonra. Hatta mevcûdattan bir nesne kalmaz Allah Teâlâ'dan gayrı derler. Bu sözleriyle dahî bu i'tikâtlarıyla azup helâk oldular.

Üçüncü Râfiziyyedir. Ol dahî bu i'tikâdi bir kavimdir ki sahabeleri tekfir ederler. Hazreti Resul'den sonra Hz. Ali'ye bi'at etmediklerinden ötürü. Ve dahî Hz. Ali'yi tekfir ederler. İmâmet onun hakkı iken talep etmeyüp terk etdükden ötürü... Bu kelâmı batıllarıyla ve bu i'tikâdı fâsideleriyle azup helak oldılar.

Dördüncü Kaderiyye'dir. Ol dahi bir kavimdür. Za'm edüp derler ki Allah Teâlâ hayrın yaratıcısıdır.[64a] Ve iblis şirk yaratıcısıdır. Dahî hayır Allah

⁴⁰⁷ [Der kenar: Matlub-u ehimme bahsi bi hafız]

Teâlâ'dandır. Şer İblis'den ve dahî kendü nefsimizdendir derler. Allah Teâlâ'ya takdîr yoktur şerden derler. Bu sözleriyle ve bu i'tikâtlarıyla azup helâk oldular.

Beşinci Müşebbihe'dir. Ol dahî bir kavimdir. Derler ki: Allah Teâlâ elli ve ayakludur. Dahî kılıcı kesicidir dahi incedir ve cakıcıdır. Dahî Allah Teâlâ'yı teşbîh ederler mahlûkâta ve temsîl ederler muhdesâta. Bu sözleri söyleyüp dahî buna i'tikâd edüp azup helâk oldular.

Altıncı Mürçi'e'dir. Ol dahî bir kavimdir. Derler ki: Kacân kul Allah Teâlâ'ya iman götürse onun üzerine emirden ve nehiyden hiç nesne lazım olmaz. Eğer ameli salih işlerse koncak ve eğer işlemezse ona yok nesne... Dahî derler ki mâ'siyet imâna zarar vermez. Küfürle tâ'at münfeât vermediği gibi. Bu i'tikâtlarıyla ve bu sözleriyle azup helâk oldular.

Yedinci Şemrahiyye'dir. Ol dahi bir kavimdir. Za'm edüp derler ki: Allah Teâlâ dünyanın mallarını kulları ortasında taksîm etmemişdir. Mal kendi var ise, ol malda herkesin hissesi vardır. Dahî nâsların malları birbirlerine helâldir derler. Bu za'umlarıyla dahî bu fiilleriyle azup helâk oldular.

Sekizinci Ezrakıyyedür. Ol dahî havaricden bir kavimdir. Derler ki: Şu'l kemisne kim ehli sünnet ve cemâate [64b] itâ'at eder. Dahî bunların üzerine kılıç ile çıkmaz. Ol hâsirdür, dininden dönmüştür. Bu sözleriyle dahî bu i'tikâtlarıyla azup helâk oldular.

Dokuzuncu Aḥnesiyye'dir. Ol dahi Mürçi'e'den bir kavimdir. Derler ki: Bir kimsene “لا إله إلا الله محمد رسول الله” dese ol kemisne farizâ-i münkir olmakla, dahî haramı helâl etmekle kâfir olmaz derler. Bu sözleriyle ve bu i'tikâtlarıyla azup helâk oldular.

Onuncu Beyuhiyye'dür. Ol dahî havaricdan bir kavimdür. Derler ki: İman ilimdür. Şöyle kim bir kemisne ilmin küllüsünâ bilmesem mü'min olmaz derler. Bununla azup helâk oldular.

On birinci Seniyye'dür. Ol dahî havâricden bir kavimdür. “Kur'an'ı maḥlukdur.” derler. Ve mizanı ve sırâtı ve şefâ'ati ve havzı ve azab-ı kabre inkâr ederler. Bu inkarlarıyla ve bu sözleriyle azup helâk oldular.

On ikinci Câzimiyye'dür. Ol dahî kaderiyeden bir kavimdür. Dirler ki: Hayır Allah Teâlâ'nun fîlidür. Ma'siyet dahî kulun fîlidür. Bu i'tikâtlarıyla ve bu sözleriyle azup helâk oldular.

On üçüncü Vâsiliyye 'dür. Kaderiyye'den (Mutezile'den) Ol dahî bir kavimdür. İ'tikât ederler kim, mürtekib-i kebîre ne mü'mindir ne kafirdür. İki menzile ortasında bir menzile isabet ederler. Reisleri Vasıl b Atâ'dur ki Hasan Basri meclisinden i'tizâl edüp ve Hakk'ı terk edüp bâtıllı kabul eyledi. Yine Hasan'ı Basri dedi kim tahkîk Vasıl b. Atâ [65a] bizden i'tizâl eyledi. Onunçün bunlara Mutezile deyü ad verildi. Dahî bunlar kendilerine Ashab-ı adl ve Ashab-ı tevhîd deyü ad verdiler. Ya'ni dirler kim: Allah Teâlâ'ya vacipdür kim müdî'a sevâp vire ve â'siye ikâp îde. Adl hâsıl olsün içün... Dahî sıfat-ı kadîme-i nefî ederler. Kendülerün zeîmleri nice tevhîd hasıl olsun içün. Bundan sonra bu kavim ilmi kelama meşgul olup felsefiyâta karşıdur derler ve Ebu'l Hasan el-Eşâ'ri dahî evvel bunlardandı. Sonra ol mezhebün butlânını bilup ve ayrılıp ehli sünnet ve cemâatten oldu.

On dördüncü Dehriyye'dür. Ol dahî bir kavimdür. Dirler ki: Biz helâk olmazüz. İlla dehür bizi helâk eder. Ya'ni pırlık müruru eskidir. Dahî derler ki halk-ı nebât gibi biter. Dahî kıyamete ve cennete ve cehenneme inkâr edüp, tenasîh ervâha kaillerdür. Dahî Şam köyünden kim bunların ze'umları nice peygamberdir. Naklederler kim, demiş ki ben kendimi bin yediyüz kâlıpta görmüşüm. Ölümelerini Allah Teâlâ'nın emrinden bilmeyüp rüzgâra havale edüp, dahî bu asla i'tikât etdiklerinden ötürü azup helâk oldular.

On beşinci Lem Yezeliyye'dür. Ol dahî bir kavimdür. Dirler ki: Biz Ali şietindenüz. Halbuki onlar iblîs şietindendür. Dahî Ebu Bekri ve Ömer'i (r.anhume) sebbü edüp bu sözleriyle ve bu i'tikatlarıyla azup helak oldular. [65b]

On altıncı Ca'idiyye'dür. Ol dahî bir kavimdür. Derler ki Tahkikullâhü Teâlâ güzel suretlü, yakındır, saçlıdur. Dahî bunun gîbinün meseleleri ki münkeretdür. İ'tikât edüp söylediklerinden ötürü azup helâk oldular.

On yedinci Haşebiyye'dür. Ol dahî bir kavimdür. Kaçan ölülerini defîn etmek isteseler ağızlarına altın ve akça korlar. Dahî ellerine çomak verürler. Derler ki: Kacan sizün üzerinize münker ve nekir gire. Bu altını ve gümüşü onlara verün. İyilikle çıksınlar. Eğer iyilikle çıkarlarsa hoş ve eğer çıkmazlarsa bu comağ ile vurun çıkarun. Bu aslı nesnelere i'tikat ettiklerinden ötürü azup helâk oldular.

On sekizinci Ca‘deriyye’dür. Ol dahî bir kavimdir. Hz. Resul’den sonra hilafeti Abbas bin Abdumuttalip için lâıyk görürler. Asabe olduğundan ötürü... Dahî sahabelerün hilafetlerine münkerlerdür ki, onlar Ebu Bekir ve Ömer ve Osman ve Ali’dür. (Rızvanullahi Teâlâ aleyhüm ecmâin) Bu sözleriyle ve bu inkârlarıyla azup helâk oldılar.

On dokuzuncu Kûviziyyedür. Ol dahî Mu ‘tezile’den bir kavimdür ki, derler ki: Toprak cinsinden düzülen nesnelere herkim pâk olmaz. Bardak gibi destî gibi dahî bunlara benzer ne varsa... Dahî derler ki imânı kavî ve ameldür. Tasdiksüz dahî halkı günâhla tekfîr îderler. Bu i‘tikâtlarıyla ve bu sözleriyle [66a] azup helâk oldular.

Yirminci Şâdikiyye’dür. Ol dahî bir kavimdür. Ze‘um edüp derler ki: Allah Teâlâ insanı kendü sûreti üzere yarattı. Bu i‘tikâtlarıyla ve bu sözleriyle azup helâk oldılar.

Yirmi birinci Zeydiyye’dür. Ol dahî bir kavimdür. Derler ki: Tahkîk âhir zaman da bir Nebî gelür. Muhammed Mustafa’nun (s.a.v) milletini nesh eder deyü i‘tikât edüp söylediklerinden ötürü azup helâk oldular. Dahî ehli nârdan oldular. Reisleri Zeyd b Esed’dür.

Yirmi ikinci Hâdisiyye’dür: Ol dahî bir kavimdür. Derler ki: Kur’an ma‘luktur. Dahî Allah’u Teâlâ’ya mekân ispât edüp her yerde vardır derler. Bu sözleriyle ve bu i‘tikâtlarıyla azup helâk oldular.

Yirmi üçüncü Bakıyye’dür. Ol dahî bir kavimdür. Derler ki: Biz mü’minlerüz İnşallah Teâlâ. Dahî onların üzerinde olan ulû ni ‘meti inkâr ederler. Ol hîdayetdür. Bu şekleriyle ve bu inkârlarıyla azup helâk oldular.

Yirmi dördüncü Mennaniyye’dür. Ol dahî Cehmiyye’den bir kavimdür. Mesela Allah’u Teâlâ’nın sıfatlarına inkâr edüp Hak Teâlâ’yı kendini Kuran’da vasıf ettiğı yerde okumazlar. Misal ⁴⁰⁸”لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ“ Bu i‘natlarıyla ve bu inkârlarıyla azup helâk oldular.

Yirmi beşinci Hayfiyyedür. Ol dahî bir kavimdür. Evlâd-ı sığar için meliki dava ederler. Bir kemisine mülk onların değildir dese ona la’net ederler, [66b] dahî öldürürler. Nitekim Râfizi’ler Ali b. Ebî Talip için hilâfeti dâ’va ederler. Bir kemisine

⁴⁰⁸ İhlas, 112/ 3-4.

bunu onlara mahal görmese tekfir ederler. Dahî mallarını istihlâl ederler. Bu sözleriyle, dahî i'tikâtlarıyla azup helâk oldular.

Yirmi altıncı Keyfiyye'dür. Ol dahî bir kavimdir. Nübüvvetî Alî için yeksedüp, hazreti Cebrâil üzerine Salavatüllâhi aleyhi hıyânet isnât ederler. Hâşâ. Dahî Muhammed Mustafa'nın nübüvvetini inkâr ederler. Bu da'valarıyla ve bu isnâd-ı bâtılalarıyla bu inkârı fasitleriyle azup helâk oldular.

Yirmi yedinci Fatımiyye'dir. Ol dahî bir kavimdir. Hz. Fatıma'nun (r. anhe) fazileti Hz. Aişe'den (r. anhe) artuktur diye da'vâ ederler. Dahî Hz. Aişe (r.anhe) sebebe ederler. Bir kemisine bunu câyiz görmese onların katında kâfirdir. Dahî onun malını Müslümanlara helâl görerler. Bu i'tikâtlarıyla dahî bu dava'î fâsideleriyle azup helâk oldular.

Yirmi sekizinci Maḥlûkîyye'dür. Ol dahî bir kavimdir. Derler ki bir kemisine Allah Teâlâ'yı ba'zı esmâsıyla bilse mü'mindir. Ve dahî Allah Teâlâ'nın ma'rûfetini bazı esmasız cayiz görmezler. Dahî derler ki Allah Teâlâ hâliklik adına âd edinmedi. Halkı halk etmezden önce dahî râzıklık adına ad edinmedi. Kulları rızıklandırmadan önce [67a] dahî yerlici olmadı. Âsîleri yerliğmezden öndin. Bu i'tikâtlarıyla ve bu sözleriyle azup helâk oldular.

Yirmi dokuzuncu Cehmiyye'dür. Ol dahî bir kavimdir. Başları Cehm b Safvan'dur. Sıfât-ı Ezeliyye'nün nefiyinde Mu'tezile'ye muvâfiklardır. Dahî Allah Teâlâ'ı mahlûk sıfatıyla vasf ederler. Dahî nassı kâti' vârud olan ahkâmı te'vîl ederler. Ve ahvâlî ahirete münkirlerdür. Bu fiilleriyle ve bu i'tikâtlarıyla azub helâk oldular.

Otuzuncu Şâkkiyye'dür. Ol dahî bir kavimdir. İmanlarında şek edüp derler ki biz mü'minlerüz İnşallah Teâlâ. Dahî bunun olduğumuz iman üzerine hak mıdır, batıl mıdır? Akla mezüz derler. Dahî aklamezüz ki, biz bunun Allah Teâlâ katında mü'min miyüz, Kâfir miyüz? Bu şekde kalup, dahî bu sözleri söyleyüp azdılar. Helâk oldular.

Otuz birinci Selâsiyye'dür. Ol dahî bir kavimdir. Dirler ki bize nâsdan ayrılmışuz. Nâs dahî bizden ayrılmışdur. Dahî Halkun malını nasından izinsüz kendilerine helâl görürler. Bir kemisine onlardan malını mâni' eylese onun katlinî revâ görürler. Dahî derler ki Hak Tebârike ve Teâlâ ni'metini kulları için halk eyledi. Her bir kul Allah Teâlâ'nın ni 'metinde müteşrikdür derler. Dahî hiçbir ehad yoktur ki, bu

mal benim hakkımdur deye eyleye, ni‘metden nice men edebilür derler. Bu sözleriyle [67b] ve bu i‘tikâtlarıyla azub helâk oldular.

Otuz ikinci Nemîriyedür. Ol dahî bir kavimdür. Derler ki iman Allah’u Teâlâ’yı bilmekdür. Dahî ona huzu‘ etmekdür. Dahî ihlasılâ muhabbet etmekdür. Bundan gayri ma‘rifet dala‘âttendür. Onu terk etmek imana zarar veremez derler. Dahî derler ki İblüs Allah Teâlâ’yı bilirdi. Evet istikbârıyla kâfir oldu. Dahî derler ki cennete girmek imanladur. Amelle ve tâatle değıldür. Bu sözleriyle ve bu i‘tikâtlarıyla azub helâk oldular. Başları Yunus b. Nemiri’dür.

Otuz üçüncü Muhtâriyye’dür. Ol dahî bir kavimdür. Başları Muhtar b. Ali’dür. Derler ki: İmâmet, Hz. Ali’den sonra Muhammed Hanefi’nündür. Evet ba‘zıları derler ki: Hz. Hüseyin’den sonra İmâmet onundur deyü i‘tikât edüp söylediklerinden ötürü azub helâk oldular.

Otuz dördüncü Mestûkıyyedür. Ol dahî bir kavimdür. Derler ki Allah Teâlâ âlemi ve âlemin içinde olanları halk etdüğünden sonra ferâgat eyledi. Ayruk nesne işlemedi. Allah Teâlâ’nın “كُلَّ يَوْمٍ فِي شَأْنٍ”⁴⁰⁹ kavline inkâr eylediler. Bu sözleriyle ve bu inkârlarıyla azub helâk oldular.

Otuz beşinci Abbâsiyye’dür. Ol dahî bir kavimdür. Derler ki mülk kalpledür. Dahî sultanı mut‘i olmayan kimsenün katlini revâ görmezler. Ve Sultan üzerine seyfle çıkmağı helâl görürler. Bu i‘tikâtlarıyla ve bu [68a] sözleriyle azub helâk oldular. Bunlar Hârici’dür. Dahî ehli nârdandır.

Otuz altıncı Haşviyye’dür. Ol dahî bir kavimdür. Derler ki iman dilledür. Kalbin ma‘rifetsüzün dahî ze‘um ederler. Ki Allah Teâlâ şahsudur. Nefsiyle cismiyle a‘zayla bulur. echel-i cuhhal ve ekferi küffârdur. Bu kavilleriyle ve bu fiilleriyle azub helâk oldular.

Otuz yedinci Ma‘rufiyye’dür. Ol dahî bir kavimdür. Derler ki Kur’an kadîmdür. Evet Allah Teâlâ’nın sözü değıldir. Ve dahî Hz. Musa’nın (a.s) Allah Teâlâ’yla söyleşdüğüne inkâr ederler. Kavlehû Teâlâ “وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا”⁴¹⁰ bu inkârlarıyla ve bu sözleriyle ve bu i‘tikâtlarıyla azub helâk oldular.

⁴⁰⁹ Rahman, 55/29. (Allah her an yaratma halindedir.)

⁴¹⁰ Nisa, 4/164. (Allah, Musa’ya doğrudan bir konuşmayla konuştu.)

Otuz sekizinci Mahcûriyye'dür. Ol dahî bir kavimdür. Ze'um edüp derler ki Allah Teâlâ'nın eli ve ayağı ve parmağı vardır, insanda olduğu gibi. Dahî imanda şek ederler. Bu i'tikâtlarıyla ve bu sözleriyle ve bu şekleriyle azub helâk oldular.

Otuz dokuzuncu Muhâciriyye'dür. Ol dahî bir kavimdür. Derler ki Kur'an Allah Teâlâ'nın sıfatıdır. Dahî Kur'an'ın nâzil olduğuna ikrâr ederler. Evet inkâr edüp derler ki: Allah Teâlâ'nun sıfatları Kur'an'la inmiş değildir. Bu sözleriyle ve bu i'tikâtlarıyla azub helâk oldular.

Kırkıncı Mağrûriyye'dür. Ol dahî Mu'tezile'den bir kavimdür ki şehirlerde ve kasabalarda bazı şerâitler bulunmamağa... [68b] Kılınan Cuma namazı sıhhatine inkâr edüp ve Müslümanlara töhmet edüp derler ki: Cuma günü 2 rekâ't tetavvu namazını cemaatle kılıp 4 rekât farzı terk ederler. Sözleri fâsiddir. Dahî habâil şeytandandır. Fesâda vermek isterler, İslam alâmetini ki ol Cuma namazıdır. Ehli sünnet ve cemâatten olanlar bunun gibilerden ihtirâz edüp şehirlerde ve kasabalarda kılınan Cuma namazının sıhhatinde şek etmeyler. Mu'tezile, bunun gibi sözleri söyleyüp i'tikâd etdiklerinden ötürü azub helâk oldular.

Kırk birinci Cubbâiyye'dür. Ol dahî Mu'tezile'den bir kavimdür. Derler kim Allah Teâlâ mütekellimdir. Bir kelâmı ki ol kelâm hurufdür. Dahî savtdan mürekkeptir. Dahî derler kim Allah Teâlâ ahirette görünmez. Dahî derler kim mürtekb-i kebire tevbesiz olursa mühlidde finnâr olur. Dahî evliyâ için kerâmât yoktur deyü i'tikâd edüp söylediklerinden ötürü azub helâk oldular. Reisleri Ebu Ali Muhammed b. Abdulvehhab Cubbai'dür.

Kırk ikinci Semâmiyye'dür. Ol dahî bir kavimdür. Derler ki Yahudiler dahî Nasraniler dahî zındıklar ahirette toprak olurlar. Ne cennete girüp mütene'im olurlar ve ne cehenneme girüp müazzebü olurlar. Bu sözleriyle ve bu i'tikâtlarıyla azub helâk oldular.

Kırk üçüncü Emâmiyye'dür. Ol dahî Hâvâricden bir kavimdür. [69a] Sahabeleri tekfir ederler. Dahî imam Ali üzerine kılıçla hıruç edüp hükümet vaktinde tekfir etdiler. Ki bunlar 12 bin nefer idi. Bu işi işleyüp ve hakdur deyü i'tikâd edüp söylediklerinden ötürü azub helâk oldular.

Kırk dördüncü İskâfiyye'dür. Ol dahî bir kavimdür. Derler ki Allah Teâlâ'ya, akıllıya zulûm etmek kadîr değildir. Amma oğlanlara ve delülere kadirdir derler. Bu sözleriyle ve bu i'tikâtlarıyla azub helâk oldular.

Kırk beşinci İsmâ'iliyye'dür. İmâmeti İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık için isbat ederler. Dahî bunların mezhebünden dedi ki: Allah Teâlâ mevcût değildir. Ma'dum değildir. Kâdir değildir. Âciz değildir. Geri geçenlerin cem'î sıfatlarda böyledir dirler. Bu tarik-i zâhibu olduklarından ötürü azub helâk oldular.

Kırk altıncı Nusayriyye'dür. Ol dahî bir kavimdür. Başları Hazreti Ali Kerramallahü vechü Nusayri'dür. Dirler ki: Allah Teâlâ Hz. Ali'ye hulûl eyledi. Ve Ali Kerramallahü veche Tekri'dür deyü ona taparlar. Ve kendülerinin sözlerini ve kitâplarını sayır hâlakdan gizlerler. Bu sözleriyle ve bu i'tikâtlarıyla azub helâk oldular.

Kırk yedinci Nezzâmiyye'dür. Ol dahî şeyâdîni Kaderiye'den bir kavimdür. Kütüb-ü felasifeye tabii olub kendülerinin sözlerini Mu'tezîle sözleriyle karışdırur dirler ki Allah Teâlâ kâdir değildir ki, dünyâda kullarına salâhlarî [69b] olmadığı nesne-i işler. Dahî ahiretde sevabdan ve ikâbdan ehli cennet için dahî ehli cehennem için kâdir değildir. Kim ziyâde ya eksük idi. Bu i'tikâtlarıyla ve bu sözleriyle azub helâk oldular.

Kırk sekizinci İshâkiyye'dür. Ol dahî bir kavimdür. Sözleri ve i'tikâtları Nusayriilerin sözleri ve i'tikâtları olduğu gibi olduğundan ötürü azub helâk oldular.

Kırk dokuzuncu Ebâziyye'dür. Ol dahî bir kavimdür ki: Ehli kıbleden bize muhalefet edenler kâfirdür. Dahî mürtekb-i kebirîe muvâhid değildir, mü'min değildir dirler. Şuna binâen ki a'mâli imandan cüzdür derler. Dahî Hazreti Ali ve ekser sahabe-i tekfir ettiklerinden ötürü azub helâk oldular.

Ellinci Esvâriyye'dür. Ol dahî bir kavimdür. derler kim: Allah Teâlâ kâdir değildir ki Âdem'den olan nesneden hayruna veya Âdem'den olan nesneden ilmî ola. Evet insan bunlara kadirdür derler. Bu sözleriyle ve bu i'tikâtlarıyla azub helâk oldular.

Elli birinci Ha'idıyya'dur. Ol dahî bir kavimdür. Derler ki: Bu âlemin ilahı ikidir. Biri kadîm ve biri hâdis. Kadîm olan Allah Teâlâ'dır. Hâdis olan mesihdür. Yani Hz. İsa'dur derler. Dahî derler ki Hz. İsa kıyâmet gününde halkın hesâbını alsa

gerek. Bu âyetin zâhırıyla amel edüb Hak Teâlâ buyurdu: “وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا”⁴¹¹ dahî bu kavilden ma‘na alurlar ki: Tahkîk Allah Teâlâ, Âdemi [70a] kendü sûreti üzerine yarattı. Bu i‘tikâd-ı fâsideleriyle ve bu sözleri bâtilalarıyla azub helâk oldılar.

Elli ikinci Burgûsiyye’dür. Ol dahî bir kavimdür. Derler ki: Kaçan Allah Teâlâ’nın kelâmî okunsa araz olur ve kaçan yazılsa cisim olur. Bu i‘tikâtlarıyla ve bu sözleriyle azub helâk oldular.

Elli üçüncü Hârisiyyedür: Ol dahî bir kavimdür. Derler ki: Kûl ve kûlun efâli Allah Teâlâ’nın mahluklarîdur. Dahî istitaât Allah Teâlâ’dandır ama fiilden evvel olur dediklerinden ötürü azub helâk oldular. Reisleri Ebu’l Haş’dür.

Elli dördüncü Haddâbiyye’dür. Ol dahî bir kavimdür. Dirler ki: Eimme’i enbiyâdur ve Ebû’l Haddâb nebîdür. Dahî kendü muvâfiklarınun muhaliflerî üzerine şehadedet-i rûzî helâl görürler. Dahî dirler ki cennet dünyâ ni‘metlerîdür. Cehennem dünyâ mallarıdır. Dahî kendilerini Ebû’l Hattab Muhammed b Vehb El’ecdi‘ mensub iderler. Bu i‘tikâtlarıyla ve bu sözleriyle azub helâk oldılar.

Elli beşinci Huleyfiyye’dür. Ol dahî Havaşic’den bir kavimdür. Hükmederler kim, müşriklerin oğlancukları şirk götürmedin, dahî günâh işlemedin cehenneme girürler. Bu sözleriyle azub helâk oldular.

Elli altıncı Zırâriyye’dür. Ol dahî bir kavimdür. Allah Teâlâ’nın cem‘i sıfatları hâdisdür dirler. Bu sözleriyle ve bu i‘tikâtlarıyla azub helâk oldılar.

Elli yedinci Za‘firâniyye’dür. Ol dahî bir kavimdür. [70b] Dirler ki: Allah Teâlâ’nun kelâmî Allah Teâlâ’dan gayrîdür. Ve her nesne kim, gayri ôl maḥlukdur dirler. Dahî dirler ki: Her kemisne ki Allah Teâlâ’nun kelâmı gayri maḥlukdur dise kâfir olur. Bu i‘tikâtlarıyla ve bu sözleriyle azub helâk oldılar.

Elli sekizinci Sebâ’iyye’dür. Ol dahî bir kavimdür. Derler ki: Hz. Ali ölmedî dahî bilinmedî. Dahî derler ki: Tahkîk şeytân Ali suretine girip İbni Mülcem Ebî onu deldi. Hz. Ali buluttadır. Râ’d onun avâzıdır. Berk kemencesidir. Bir zamandan sonra yine aynı dahî yeryüzünü adıyla doldurur. Dahî gök gürledüsünü eşitdikleri vakitin dirler ki: Aleykümselâm ya emirü-l mü’minin. Bu i‘tikâdı fâsideleriyle ve kelâmı bâtilalarıyla azub helâk oldılar.

⁴¹¹ Fecr, 89/22. (Ayetin manası: Ve Rabbiniz geldi, melekler sıra dizildi.)

Elli dokuzuncu Süleymâniyye'dür. Ol dahî bir kavimdür. Derler ki: İmâmet meşveretledür. Halk ortasında tahkîk-i hıyârı müslimînden iki kimesneye müta'kid olur. Hz. Ebu Bekir ve Ömer gibi. İkisi dahî imâmdur. Dirler: Eğer ki imâmet biâ'tında ikisi dahî hatâ ettilerse de imâm Ali mevcut iken. Evet hatâları fâsık derecesine yetişmedi. Pes fâzıl mevcut iken mefzûlin imâmetini câyiz gördiler. Dahî bunlar Hz. Osman'ı ve Talha'yı ve Zübeyr'i ve Hz. Aişe'yi (r.anh) tekfir ederler. Bu sözleriyle ve bu i'tikâtlarıyla azub helâk oldular.

Altmışınca Şîa'dur. Ol dahî bir kavimdür. Hz. Ali [71a] bölüğünden geçinirler. Dahî derler ki: Bederüstî Hz. Ali, Hz. Resul'den sonra imâmdur. Dahî i'tikâd ederler kim, imâmet Ali'den dahî evlâdından ve evlâdı evlâdından nakdir. İşga giderse hakkımız haklarıdır. Bu i'tikâtlarıyla ve bu sözleriyle azub helâk oldular.

Altmış birinci Şua'ybiyye'dur. Ol dahî bir kavimdür. Sırf haberi kâillerdir. Kaderi dahî nefî ederler. Başları Şaban bin Seleme'dir. Bu sözleriyle ve bu i'tikâtlarıyla azub helâk oldular.

Altmış ikinci Şeybâniyye'dür. Ol dahî bir kavimdür. Sözleri Meymuniyye sözleri gibidir. Amma kaderde değil. Başları Şuayb b. Muhammed b. Ali'dir. Ol sözleriyle ve bu i'tikâtlarıyla azub helâk oldular.

Altmış üçüncü Ğurâbiyye'dür. Ol dahî bir kavimdür. Derler ki: Hz. Rasulullah Hz. Ali'ye eşbedur. Ğurab Ğuraba eşbe olduğu gibi, dahî sikke sikke eşbe olduğu gibi. Dahî derler ki Hak Teâlâ Hz. Cebrail'e vahiyle Hz. Ali'ye gönderdi. Hz. Cebrail galat eyledi deyü i'tikât îderler. Bu sözleriyle ve i'tikâtlarıyla azub helâk oldular.

Altmış dördüncü Â'nâniyye'dür. Ol dahî bir kavimdür. Derler ki iman Allah Teâlâ'yı ve Rasulü'nü bilmektir. Ve dahî mücmel ve mufassal inen nesne-i bilmektir. Dahî derler ki iman artar eksilir. Dahî nakil olunur ki bunlar İsa Peygamber'in (a.s) nübüvvetine inkâr ettiler. Bu sözleriyle ve bu inkârlarıyla azub helâk oldular.

Altmış beşinci Lâ Edriyye'dür. Ol dahî bir kavimdür. Bir şeyün subûtiyle ilmi inkâr ederler. Onların [71b] katında hiç nesne sabit değüldür. Bu inkârlarıyla azub helâk oldular.

Altmış altıncı Mechûliyye'dür. Ol dahî bir kavimdür ki, mezhepleri Câzemiyye mezhebi gibidir. İlla bu kadar var ki Hak Teâlâ'yı bazı esmayla bilmek kifâyet eder

dirler. Bir kemisine böyle bilse mü'mindür derler. Bu i'tikâtlarıyla ve bu sözleriyle azub helâk oldular.

Altmış yedinci Darrâriyye'dür. Ol dahî bir kavimdir. Başları Zırâd b. Ömer'dür. Bunların katında mü'min şu'l kemisedür ki: Allah'u Teâlâ-i cem'i esmasıyla, dahî sıfatıyla bile. Ve bir kemisine bunları bilmese câhildir. Mü'min değildir dirler. Bunların cem'i'sini bildükden sonra mü'min olur. Bu sözleriyle azub helâk oldular.

Altmış sekizinci Mufavviziyye'dür. Ol dahî bir kavimdir. Derler ki: Allah Teâlâ dünyanın yaratılmasını Muhammed Mustafa'ya (s.a.v) tefvîz eyledi. Bununla azub helâk oldular.

Altmış dokuzuncu Mekramiyye'dür. Ol dahî bir kavimdir ki, buzağıya ikrâm edüp derler ki: Namazı terk eden kâfirdür. Evet namazı terk ettiği için değil, bil ki Allah Teâlâ'ya cahil olduğundan ötürü... Bu fiilleriyle ve bu sözleriyle azub helâk oldular.

Yetmişinci Mansûriyye'dür. Ol dahî bir kavimdir. Başları Ebû Mansurî Aclî'dür. Dirler ki: Resul'ler ebedi munkatı' olmaz. Dahî derler ki cennet bir kişidir ki, bûz onun dostluğuna emr olunmuşuz. Ki ol [72a] imâmdur. Cehennem dahî bir kişidir ki, biz onun buğzuna emr olunmuşuz. Bu sözleriyle dahî bu i'tikâtlarıyla azub helâk oldular.

Yetmiş birinci Meymuniyye'dür. Ol dahî bir kavimdir. Kadere kâillerdir. Evet istita'ât fiilinden evvel olur dirler ki... Dahî dirler ki: Allah Teâlâ hayrı dahî şerrî dahî dilemez. Dahî kâfirlerin oğlancıkları hakkında cennettedir dirler. Dahî onlardan rivayettir ki kızı oğula vermek caizdir. Dahî sure-i Yusuf (a.s) inkâr eylediler. Başları Meymune b. İmran'dur. Bu sözleriyle dahî bu fiilleriyle, dahî bu inkârlarıyla azub helâk oldular.

Yetmiş ikinci Neccâriyye'dur. Ol dahî bir kavimdir. Başları Muhammed b. Hüseyin Neccâr'dur. Sıfatı vücudiyenin nefinde dahî kelâmın hudûsunda dahî ru'yetün nefinde Mu'tezile'ye muvâfık i'tikâtlar ettükleri ecilden azub helâk oldular. Hâtemdir.

Ehli hevâ tahrîr tafsilinden ferâgat olundu ise, el-fazlı küfür tafsîl beyânına şuru'u olundu. Bilmek vacipdir ki, geçen bir meselede birkaç vech olsa kim tekfiri

icabu eder. Ve bir vec olsa kim tekfiri men'î eder. Müfti üzerine lazım olan evlâdur ki tekfiri men'î ider veche meyil eylese Müslümanlığa hüsn-i zan etmeklikden ötürü... Ondan sonra eğer ol kâilin kavli ol tekfiri men'î ider vec olacak olursa [72b]⁴¹² ol müslümdür. Evet tekfiri icâb eder vech olacak olsa müftinün fetevâsı fâide virmez. Tevbeye ve istiğfâra dahî, imanla nikâhınun tecdîdene emr olunur. Fetâvâ-i Tatarhan'da denmiş ki İmam-ı Ebu Hanife Rahmetullahi aleyh demişdür ki: Küfür küfür olmaz. Ta kalbî onun üzerine mutmayun olub, kasten olmayınca. Şunun gibi kim sebukat-i lisan edüb bir söz söylemek dilese. Diline aksi ca'ri olsa. Mesela 'La İlahe İllallahü'' demek dilese diline 'İnna Meallahi âhir'' câri olsa. Ve dahî ol Tekri hakkıcün kim: Hakdur, biz dahî nebdeleriyüz. Diline bunun aksi câri olsa kâfir olmaz. Ve dahî bunun gibi mübâh nesnelere söylemek dilese diline aksi câri olsa kâfir olmaz. Fetâvâ-i Tatâruhân'da imâm Muhammed'den kavî vardır ki bir kemisine ekertü dîcek yerde kefertü dise ya'ni yedim dîcek yerde kâfir oldum dise kâfir olmaz. Ba'zıları demişler ki bu Allah Teâlâ'yla kulun ortasında mahmûldür. Kâzî tasdik edüb hükmün vermeye. Tetemmi'l el-Fetêvâda denmiş ki asıl oldur ki lafzı muhtemel ile kimse-i tekfir etmeyler. Zira ki küfrü nihâyet derecede akûbetdür. Cinayette nihâyetini istide'a eylemeye. İhtimâlâten hûd nihâyetî yokdur. Mültekad'de denmiş ki âlime layık budur ki: Kaçana murafa'â olunub istiğfar olursa ehli islâmın tekfirî [73a] cevâbında tehevür edüb isti'câl etmeye. Şununçün kim kılıçlar ve süngüler gölgesî altında olub, kâfirle muhârebe edenlerin İslâmına hüküm olunur. Ve eğer Allah Teâlâ saklasun bir kimsene lafz-ı küfür söyleyüb mürted olsa, avratı ona harâm olur. Onî Müslümân edeler. Müslüman olduktan sonra avratınî tecdîdi nikâh edeler. Ve eğer haccû etmiş ise iâde eyleye. Evet Fetâvâ-i Hülâsa'de idur. Namazınî ve zekâtınî ve orûcunu iâde eylemeye. Dahî avratıyla vadî ettiği harâm olur. Dahî ôl hâletde vad'iden oğlân doğacak olursa veled-i zinâ olur. Eğer bu lafz-ı küfür diline câri olduktan sonra kelime-i şehâdeteyni dise eğer bu kelime-i şehâdeteyni etmek vakitli ve vakitsiz âdetî olacak olursa küfre gitmez. Tâ ol lafz-ı küfür için kasten şehâdeteyni kelimesini deyüb dahî tevbe ve istiğfâru etmeyince Fetêvâ-i Zahirîyye'nün dahî ihtiyârı budur. Saderüşşehîd Burhâneddîn dahî bunâ meyletmişdür. Tetemmitü'l Fetêvâda denmiş ki tevbe eylese hasenâtları iâde olunur mı, olunmaz mı? Bu mesele muhtelifidur. Ebû Ali ve Ebû Hâşim dahî bizüm ashâbumuz katında iâde olunmaz. Evet Ebû'l Kâsım Ka'bi

⁴¹² [Der kenar: Matlub-u Ehimme Yecibu hafız fi beyanı el-fazı küfür]

katında iâde olunur. Bizüm sahâbelerûmûz idur. Şu'l nesne kim sevâbından bâtil oldı. İâde olunmaz. [73b]

Evet tâa't mukaddimesi iâde olunur. Ve şu'l nesne kim onûn küfr olmâsında ihtilâf ôlanı diyen kemisne nikâhınun tecdîdine dahî tevbe ve ondan rucû'na efrâ oluna. İhtiyâtu yönündün. Ammâ şu'l nesne kim el-fâzlıden hatâ olub küfri icâb etmeye. O, dîni kemisn hâlî üzerine mü'mindür. Nikâhınun tecdîdine emr olunmaya. Evet istiğfâra dahî, ol sözden rucû'na emr oluna ihtiyâtan.

Müslümanlara lâyük bûdur ki sabâhda ve akşâmuda bu dua'-i zikr idüb teavvüz edeler. Kim bu virdden kurtulmağa sebebdür. Zîrâ Resulullah (s.a.v) sabahda ve akşâmuda bu duâ' ile teavvüz iderdî. Ol dua' budur: “اللهم إني أعوذ بك من أن أشرك بك شيئاً وأنا، وأستغفر لك لما لا أعلم، إنك أنت علام الغيوب”⁴¹³ Ve haberde gelmişdür ki bir gün İsâ Peygamber (a.s) havêrîlerün gördü kim ağlarlar. Sordı ki: Yâ havâriyyûn ağladuğunuz sebab nedür? Dediler ki ey Allah-ü Teâlâ'nun Peygamberi kendü günahlarûmuz üzere ağlâraz. Korkaruz ki... Dahî ziyâde ol hazreti İsâ (a.s) dedi kim kendü günahlarınızdan korkarsanız, biz ki Allah Teâlâ'nun Peygamberleriyiz, küfürden korkaruz.

İkinci Fasıl

Allah Teâlâ'nın zâtına ve sıfâtına müte'âllik ve dahî göklerde [74a] ve yerlerde Allah Teâlâ'nun mekânı vardır, diyenlerün ve dahî mügayyibâtdan haber virenlerün beyânındadır. Bir kemisne Allah Teâlâ'yı lâyük olmayan vasıfla sıfatlasa yahut Allah Teâlâ'nın esmâlarından birini yâ emürlerinden birini maskaralığa alsa, ya va'd ya vâidini inkâr eylese kâfir olûr. Edille ve katî'yle ki sâbit olmuş olâ. Ve bir kemisne dise kim falân kemisne benüm gözümde şöyledür: Kim Yahûdî Allah Teâlâ'nın gözünde oldüğü gibi. Cumhûr ulemâ-i Meşâyih katında kâfir olûr. Ve denmiş ki eğer murâdî fiilinün istikbâhî olacak olursa kafir olmaz.

Bir kemisne Allah Teâlâ'nun elî uzundur dise kâfir olûr, ekser ulemâ katında. Evet Fetâvâ-i Hûlâsa'de İmâm Hâkim dimiş ki kâfir değüldür. Bizüm ashâbımızın bâzısı dimişler ki: Eğer murâdî müşebbihe dedüğü gibi yed cârha ise kâfirdür. Bir kemisne bir kemisneye ya avrât erine dise kim senün elin Allah Teâlâ'nın eli gibi derse

⁴¹³ Terğîb ve et-Terhib, 1/76. Hadisin anlamı: “Allah'ım! Şüphesiz ben bilerek herhangi bir şeyi şirk koştuktan (eş ve ortak tanımak) sana sığınırım. Bilmeyerek işlemiş olduğum (şirk ve hatalarımın) senden bağışlanmasını dilerim. Şüphesiz ki bütün gaybları (gizli şeyleri) ancak sen bilirsin.”

kâfir olûr. Ve kitâb-ı Nisâbî'da îdur. Bir avrata erün geldî diyü haber versenüz. Ol dahî dise kim Allah Teâlâ'nun elî gibi geldî dise kâfir olûr. Fetâvâ-ı Tâtârhan'da idûr. Usûl-ü sıfârdan suâl olunmuş ki yed mezkûr ki, Allah Teâlâ'ya muzâfdur. Kudretten ibaretdir dimek câyiz midür, değil midür? Dedi kim câiz değildir. Zîra bu sözde Âdem'in (a.s) fazîletinün nefî vârdur. Hak Teâlâ İblise, Âdem'e secde [74b] etmek emredüb ebâ eylediği vakit didi kim: Ya İblis ne nesne mân'î etdi senî secde etmekden kendü elümle yarâtdumuğum nesneye. Tahkîk Allah Teâlâ, Âdem'ün hılkâtını tafzîlâ kendüye tahsîs eyledi. Eğer biz diyecek olursak ki Allah Teâlâ'nun yed'i kudretten ibârettür. Allah Teâlâ üzerine İblise hüccet olûr. Zîra İblis derdi kim, eli kudretle yarâtdun. Nitekim benî kudretinle yarattun. Yani onun benim üzerime ne fazîleti vardur dirdi. Hem İmâm-ı Âzam Fıkh-ı Ekberünden dimiş ki bir kemisne dîse kim yedden murâdı kudretdür. Yâhut ni'metdür. Tahkiki Allah'u Teâlâ'nun sıfatlarından bir sıfatı ibtal etmiş olur. Zîra bû mezheb ehli kader ve ehli i'tizâl mezhebîdür. Aslı oldur kim müteşâbihatda ehli sünnet ve cemâ'at için iki tarîk vardur. Ol tarîkun biri inanmakdur. Allah Tebârake ve Teâlâ'nın her ne dilerse. İşledükine dahî müteşâbihatda te'vilün iştigalini terk etmeğdür. Ve ol tarîkin biri müteşâbihatda te'vili caiz görür. Evet mu'âddiliya ve müşebbiheye müveddî olmayacak kader ola. Pes Hak Teâlâ'nın her ne dilerse îmân olur. Mezhebi sahihî dahî budur. Zîra Allah Teâlâ vec ve ayni ve nefsü Kur'an'da kendüne muzâf kılmışdur. Tahkîk bizüm ba'zı müşeyihlarımızın yedüllâhü dimek câyiz değüldür dirler. Evet ba'zıları câyizdür dîmişler. Eğer [75a] lisânı Arabiye'de ve eğer lisânı Ferâsi'de mâdem ki cehil fitnesinden korku olmaya. Bir kemisne Allah Teâlâ'nın sıfatlarından bir sıfatı hâdisdür dîse kâfir olur. Kitâb-ı Mecmu'a Nevâzil'de denmiş ki bir kemisne dise kim bû hâdisde Allah Teâlâ'nun ayâğını tutmak gerekdür dise nazâr oluna. Eğer müşebbehe gibi Allah Teâlâ'nın kadîm cârcisi vârdur diyü i'tikât iderse kâfir olûr. Ve eğer murâdî bu hâdiseden kurtulmağa sebep yokdur. İllâ Allâh'u Teâlâ'ya sığınmakla olûr dise küfür olmaz. Zîra bu nâs ortasında şâyi 'dür. Dirler ki: Bu işte falân kişünün ayağını dutmak gerek. Hakîkatde murâtları, ayâkların dutmak değil. Ancak murâdları sığınmakdur. Evet bunun gibî sözlerü Şa'ni'dür denilmeye ve Kitâb-ı Nisâb el-Fetâvâ'da dinmiş ki: Bir kemisne Allah Teâlâ havâdise muhaldür dise kâfir olur. Bir kemisne mutlakâ te'vilsüz Allah Teâlâ'ya cisimdür dise... Eğer murâdî cisüm mürkebbe ise kâfir olur. Ve cisümden murâdî varlık ma'nâsı ise kâfir olmaz. Usûlu Sığar'dan suâl olunmuş ki şu'l kemisnelerden ki Allah Teâlâ âlimdür. Zâtıyla dahî

kâdirdür. Zâtıyla bûnâ sahip olan Mu'tezile dahî cehîmdür. Bunların küfürlerine hükûm olunur mu, olunmaz mı? Dedi kim küfürlerine hükûm olunur. Zîra onlar Allah'ı Teâlâ'dan sıfatları nef'î iderler. [75b]

Hak Teâlâ'nun sıfatlarını nef'î iden kâfir olur. Fetâvâ-ı Tâtârhan'da dinmiş ki bir kemisine Allah Teâlâ'ya mekân ispat etse küfürdür. Evet murâdî zâhir îhbâruda gelen hikâyet olacak olursa kâfir olmaz. Ve onun niyeti olmayacak olursa mutlakâ söylese kâfir olur. Âlim olsun, câhil olsun, ekser ulemâ katında fetvâ dahî bunun üzerinedür. Ki geri gecenleyin, eğer dise kim: Allah Teâlâ gökden aşağı bakar, yâhud gökden görür dise küfürdür. Ekseri ulemâ katında meğer ide ki Allah Teâlâ gökden mudallî'dur. Küfür değıldür. Ve bir kemisine dise kim Allah Teâlâ bana gökde olduğı gibi yeryüzünde felân kemisine dahî benim için öyledür. Kafir olur. Ve bir kemisine dise kim ben Allah Teâlâ'yı cennetde görürem. Küfürdür. Zîra Allah Teâlâ'ya mekân ispat etmiş olur. Allah Teâlâ hüd mekândan münezzehdür. Evet cennetten görürem dise küfür değıldür. Bir kemisine hiç mekânı ve hiç şeyi Allah Teâlâ'dan hâli değıldür dise küfürdür. Hülâsa'de denmiş ki bir kemisine Allah Teâlâ'nun ilmî her mekânda vardır dise bu söz hatâdur. Evet Fetâvâ-i Tâtârhan'dadır. Layık budur ki cemî' nesnelere dahî mekânlar Allah Teâlâ'nın meâlûmîdur diler. Ve Fetâvâ-i Tâtârhan'da idür bir kemisine Allah Teâlâ gök üzerinde mîdür? Yoksa arş üzerinde mîdür? dise bu söz üç vec üzeredür. [76a] Eğer bu suâlden murâdî ayetün dahî hadisün zâhirî olacak olursa kâfir olmaz. Zîra te'vil olûnmuşdur. Eğer bu suâlden murâdî isbât-ı hasbede dahî mekân olacak olursa kâfir olur. Ve eğer bu sözü fikir etmidin söylese kâfir olur. Fetvâ dahî bunun üzerinedür. Câhille ma'zur olmaz. Ve Fetâvâ'ı Zahîreyye'de denmiş ki bir kemisine dise kim: Ya Rabbi bu kevhî beğenme. Bazı meşâyih dimişler ki küfürdür. Ve ba'zıları küfür değıl, hatâdır. Kitab'ı Mültegit'de denmiş ki bir kemisine dise kim Allah Teâlâ sana kabûh eylesin, şöyle kim sen bana kabûh eyledün. Onun küfrinde meşâyihun ihtilâfi var. Evet sahih oldur kim kâfir olur. Ve şu'l kemisneler kim kâfir olmaz derler. Şu'l mâ'naya hamlederler. Kim Allah Teâlâ zulmünden kork. Sana cezâ versün. Evet Tâtârhan'da küllisi katında kâfir olur demiş. Ve bir kemisine bir zâlim zulüm eylediğı halde, ya Rabbi sen bûnu benden kabûl eyleme. Ve eğer sen kabûl idersen ben kabûl etmezim dise kâfir olur. Yine eğer sen ona râzî olursan ben râzî olmazım dimekdür. Bir kemisine dise ki yâ Rabbi bu zulmî niçûn bulunursan, küfürdür.

Bir kemisine dise kim Allah Teâlâ dinli halkı aylûk kıldı. Bana yâvuzluk kıldı dise kâfir olur. Fetâvâ'ı Tâtârhan'da dinmiş ki bir kemisine eğer Allah Teâlâ kıyâmet

gününde dâr virürse ben senden intikamımı alam dise kâfir olur. Bir kemisne yâ Rabbi benüm dünyâmî gün eyle [76b] mâlda ve sıhhatde. Ve dünya yoklûğıyla bana cevri eyleme dise kâfir olur mı, olmaz mı? Ebû Has demiş ki bir kemisne Allah Teâlâ-i cevri nispet eylese tahkîk kâfir olur. Misbâhu'd ed-Dînde idur bir kemisne yalânu söylese gayrî kemisne: Bârakallaâhü senün yalânu ki dise kâfir olur.

Bir kimsenün oğlu yâ dostı ölse, âhir kemisne dise kim Allah Teâlâ'ya yârâmış onunçün aldî dise kâfir olur. Ve bir kemisne çok yâşâsa ölmese ahir kemisne Allah Teâlâ bûnî ûnutmuşdur, onunçün ölmez dise. Yâ bir kemisne merîz olmâyup yûrüse bûnû dahî Allah Teâlâ unutmıştır dise, bâ'zı meşâyıh katında kâfir olur. Serrâciyye'de denmiş ki bir kemisne i'nâdı yönünden yâ Rabbî kendü rahmetinî bizden diriğ dûtma dise bû el-fâzlı küfürdür. Nisab-ı Fetâvâ'da idür bir kemisne Allah Teâlâ'yı yükseklik ile yâ alçaklığıyla vasıf eylese, eğer murâdî teşbiye olâcak olursa küfürdür. Bir kemisne hasmına ben senünle Allah Teâlâ'nın hükmüyle iş işlerem dise, hasmî dahî ben Tanrı hükmünü bilmezem yâ bunda Tekrî hükmî yokdur. Yâhut bunda hüküm olmaz, yâ Hak Teâlâ'da hüküm yoktur, yâ Tekrî hükmî neyler dise bûnün küllisî küfürdür. Ve bizüm bâ'zı meşâyıhlarımızdan rivâyetdür ki bûnda Tekrî hükmî yokdur dîdûki kulunda, eğer ol kemisne hükmî reddetmekden ötürü dîcek olursa küfürdür. Bir kemisne gel Hakk'a vâralum [77a] akcenî onda vîrem dise öl birisî aldığın vakit hak katında îdî dise, yâ banâ kâdî gerekmez dise kâfir olur. Yine bey'î'de denmiş ki, bir kemisne bir kişiye Allah Teâlâ'nun hükmî şöyledür dise, ol kemisne ben Allah Teâlâ'nun hükmünî neylerem, Allah Teâlâ ne bilür dise bû istiḥfâfdur. Allah Teâlâ'nun ol emrine kâfir olur. Bir kemisne dise kim eğer Allah Teâlâ bana bir nesne emreylese işlemezdim. Yâhûd kible bir cihet dahî olsa kılmazdum dise, tahkîki kâfir olur. Yine niceleyen dise kim, eğer Allah Teâlâ banâ cennet virürse istemezem. Yâ falân kemisne ile cennete girmek emr olunsam girmezdim. Yâhûd Allah Subhâne ve Teâlâ bâna senden ötürü veyâ fâlân amelden ötürü cennet virecek olursa dîlemezim. Bunun küllisî küfürdür. Fetâvâ-i Âttâbiyye'da idür: Bir kemisne dise kim eğer Allah Teâlâ beş vakit namâzî on vakit nâmaz buyûrmuş olsa kılmazdum. Yâ zekâtı beş dîrhemde artuk emretse vîrmezdim. Yâ bir aydan artuk oruç tutmak buyursa tutmazdum. Bû sözlerin küllüsî küfürdür. Fetâvâ-i Bezâziyye'de idur bir kemisne dise kim Allah Teâlâ bilür ben bû işi işledüm mi? Eğer İşledümse melâikelerden ve Enbiyâlardan birî olâyım dise kâfir olur. Eğer yalân söyledüğünî bilecek olursa, bir kemisne bir kemisneye dise kim

Tekrî Teâlâ sanâ hoş ni‘met vîrdî. Ol birisi dise kim Tekrî Teâlâ kimseye râyıkâne ne verür dise kâfir olur. [77b]

Bir kemisne bir kemisneye dise kim Allah Teâlâ sana enâ‘m eyledî. Sen dahî enâ‘m eyle. Allah Teâlâ sanâ enâ‘m etdûğî gibî. Yâ bir kemisne bir kemisneye dise kim vârsan Allah Teâlâ‘yla canın île ki, fâlân kemisneye şöyle niçün mâl vîrdün diyû. Onun küfründe meşâyihun ihtilâfî vardır. Fetâvâ-i Hülâsa‘de imâm Alî nefsi fetva vîrmiş kim, küfür değül. Ammâ Fetâvâ-i Haniyye‘de idur. Aşûd oldur kim nikâhını yoklaya ve ulemâ-i Neccâr katında küfürdür. Bir kemisne bir kemisneye, yâ er avratını, ben seni Allah Teâlâ‘dan artuk sevirem dise, yâ sen banâ Tanrı‘dan sevinlîsün dise, tahkîki kâfir olûr.

İmâm-ı Muhammed‘den sordılar ki bir kemisne bir kemisne-i vûrmak dilese, ol dahî Allah Teâlâ‘dan korkmaz mısın ki beni vurmak dîlersin dise, ol dahî gazbî hâlinde korkmazun dise, dedi kim kâfir olur. Nesfi‘den suâl olundu kim bir avrat erine itse kim, Allah Teâlâ‘dan korkmaz mısın ki benî terk edûb ve nafaka virmeyüp zevce-i âhir evîne gîdersin. Er dahî itse kim korkmazım, Tekrî yokdur. Dahî gayrî kîmdür, kim ben ondan korkum dise kâfir olur mı, Olmaz mı? Dîdi kim olur. Şeyh İslâm suâl olundî bir avrattan ki, ôl avratî îtdiler tevhid bilür misin? Bilmezem dise, erîyle kendü ortâsında olan nikâh fâsid olur mî olmaz mî? Dîdi kim eğer bûndan murâdî oğlancuklar mektebinde okûdukları tevhid olâcak olursa [78a] hafızında dahî olmasa bu söz nikâhının bir nesnesinde müesir olmaz. Ve eğer murâdî bûlacak olursa ki, Allah Teâlâ‘nın vahdaniyetini bilmezsin ol mü‘min değüldür. Eriyle kendü ortâsında olan nikâh sahîh olmaz. Ve bir kemisne avratına dise kim ôl kaftânı dôkuyan Hz. Âdem idî (a.s) avratî dahî âna dise kim, pes biz dönülmez Cüllâhoğlanlarî imişiz kâfira olur. Zira Âdem‘e (a.s) istiğfâf eyledî.

Bir kemisne dise kim hakkım üzere, yâ doğruluğum üzere Tekrî‘den korkmazım dise kâfir olûr. Bir kemisne bir kemisneye ben sanâ Tekrî değül miyün? Yâ sanâ Tekri yetmez miyüm dise kâfir olûr. Bir hâkim yâ gayrî kemisne şahide suâl eylese. Kim Allah‘u Teâlâ‘yı nice bilürsen? Ol dahî cevâbında dise kim sen bilürsen ben bilmezim. Bu söz küfrüne alâmet olur mî, olmaz mî? Dedi ki eğer bundan murâdî tezzelül ya meskenet olâcak olursa yâ gerçekten bilmezse kâfir olûr. Ve onun murâdî tezzelül ve meskenet olâcak olursa kâfir olmaz. Bir kemisne bir kemisneye işte sen, işte Allah Teâlâ dise, yâhut ben bu işi senden dahî Allah Teâlâ‘dan bilürem dise, yâ ha

sen, ha Tekri Teâlâ dîse bûnun gibî sözler Allah Teâlâ'ya şirkün bir nevî'dür. Evet eğer dîse kim, bu işi ben Allah-ü Teâlâ'dan bilürem ammâ senî sebep tûtaram dîse bû hasendür. [78b]

Bir kemisneye Allah Teâlâ'dan ûtânmaz mısîn dîseler? Ôl dahî ûtânmazın dîse küfürdür. Eğer bir tâlebe hasmından yemin taleb eylese, hasmu dîse kim ben Allah Teâlâ'ya and içerüm, tâlibu îtse ben Allah Teâlâ'ya yemîn istemezün, talâkı ya îtâkı yemîn istirîn dîse tahkîki bizüm ashâbumızın bâ'zısı katında kâfir olur. Evet bâ'zıları katında olmaz. Ve bir kemisne dîse kim Allah Teâlâ bilir ki senin gamun ve gassun ile söyleyem ki, kendü gamun ve gassâmıyla nice ismü ekseri meşâyih katında zâhir rivâyette kâfir olur. Evet bâ'zıları dediler kim eğer gâyem ôlâcak olursa, ol kemisenün mâlınun ve bedeninin sürûruna kendü nefsinin mâlına, bedenini olduğı gibî kâfir olmaz. Ve bir kemisne bir kemisneye itse eşitdüm ki karuşan ya kûlak olmuş, bana olan güç sanâ dahî olmuş kâfir ôlür. Ve bir kemisne lağvı yönünden ben hûdâyam dîse kâfir ôlür. Ve bir kişi gazabî arasında avratına dîse kim ol ruseki senî doğurdî ve ôl gadbân kî senî ekdî ve ol Tekri Teâlâ senî yâratdî. Bu zikir ôlandan Ebû Nasrî'de, Benûsî suâl olundî. Dedi kim kâfir olmaz, onunçün ki bu söz te'vîl olunur. Zira ol kemisne, esâet kaviliden sonra Allah Teâlâ'nun isminî zikreyledî. Ol avratın bâbâsî dahî anâsî emrinde isâet eyledî. Allah Teâlâ için cevâbı hûd ekmêdî. Gurur mâ'nebde idür. Bir kişiden suâl olundü kim dîse ben Allah Teâlâ-i düşümde gördüm [79a]⁴¹⁴ demek câyiz mî değıl mî? Ebu Mansûr Mâturîdi'den rivâyetdür ki dîmiş ki: Bîze kemisne dîse kim beni Allah Teâlâ-i düşümde gördüm. Ôl kemisne, bu asıl söz söylemekle puta tapânda eşdedür. Bir kemisne bir hasta kemisneye dîse kim namâzî terk eyleme, Allah sana muvâhaze îdecek olursa dahî dîse ki: Eğer Allah Teâlâ bâna muvâhaze îdecek olursa dahî, veledüm âyırarak ôlursa banâ zulûm etmiş olur dîse tahkîki kâfir olur. Bir kemisne hâleti merzında veya dirlüğü dârlüğünde dîse kim: Allah Teâlâ benî niçün yâratmışdur bilmezem. Cün dünyâ lezzetlerinden nebde hiç nesne yoktur, küfür değıldür. Evet hatâ-i azimdür. Ve bir kemisne bir kemisneye dîse kim Allah Teâlâ'ya lâyük değıldür kim, değılî nesneleri ki senindir. Senin eyleye kâfir olur. Bir kemisne Allah Teâlâ ba'zı nesne-i etmeke kâdirdür. Ba'zı nesne-i kâdir değıldür dîse yâ bir kabîh insânı, yâ hayvânı görse dîse kim Allah Teâlâ işini bilmezdi ki senün gibî nesneleri yâratdı küfürdür. Ve bir fakîr şiddeti fakîrinde dîse kim falân kemisne

⁴¹⁴ [Der kenar: matlub-u ehimme Yarabbi Teala-i düşümde gördüm demek]

kulundur Şu kadar mâlıyla, bize dahî hem senün kavlı bû kadar rabiğ ve meşakkatle yâ Rabbî bû nice adil olûr, dîse küfürdür. Ve bir kemisne bir kemisneye Allah Teâlâ'dan kork dîse ol kemisne dîse kim sen banâ bildür, ol Allah Teâlâ katındadır. Tâ biz kôrkam dîse küfürdür. Bir kemisne sagâyırdan [79b] yazana irtikâb eylese, bir âhir kemisne onâ Allah'ü Teâlâ'ya tevbe eyle dîse, ol dahî ben neyledüm ki tevbe îdîm dîse, kâfir olur.

Tâtârûhan'da dinmiş ki bir fâsiğa dîseler kim sen her sabâh Allah Teâlâ'yla mağlûkatı incitirsin. Senin ol dahî eyuverdin dîse kâfir olur. Ve bir kemisne Allah Teâlâ'nun ilmî kadîm değıldür. Yâhud dese kim yok ôlân nesne Allah Teâlâ'nın ma'lûmî değıldür, kâfir ôlûr. Bir zâlim bir mazlûma zulmeyledüğü vakit mazlûm dîse kim: Bû Allah Teâlâ'nun takdirisüz iş işlerim, küfürdür. Zâlim dahî dîse ki beni Allah Teâlâ'nun takdîrinsüz iş işlerem, küfürdür. Bir kemisnün bir kemisde îlmi olsa virmese ol dahî dîse kim ben senden îlmi alâm. Tekri Teâlâ dahî olursan dîse kâfir ôlûr. Ve kitâbi Seraciyye'de idûr, bir kemisne dîse kim Allah Teâlâ bilür ki ben bu Metâ'î on akçeya sâtûn aldum. Hâlbûkî ânî eksük oldüğüna bilürdî. Kâfir ôlûr. Avratî dahî boş ôlûr Telâk-ı bâyın ile. Bir kemisne dîse kim her emîdi ki Allah'ü Teâlâ'dan tûtâram, nevmîz oldum, kafir olur. Bir kemisne bir kemisneye dîse kim Allah hakkı için dahî senün hâkpâyun hakkıçün kâfir olur. Sirâceyyi'de Zâhireddin'i Mürgaybânî dahî bûnâ fetvâ vîrmişdür. Ve bir kemisne bir kemisneye hâd ahkaçûn, dahî senün oğlan cânçün dîse, bunda meşâyıhun ihtilâfı var. Evet hûd ahkaçûn, dahî senün bâşınçün dîse kâfir [80a]⁴¹⁵ olur. Zira Şirk getürdî. Mecmu'â el-Munâzil ve Hevâdis'de idur bir kemisne bir avrat çiftelenüb, Őâhitlerü hâzır olmasa dîse kim, Allah ve Resul'ünü tânik eyledüm. Yâhut dîse kim Allah Teâlâ-i ve ferîştâlarînî tânuک eyledüm. Tahkîki kâfir olur. Őûnunçün kim Resulallah'ı (s.a.v), gaybî bilür diyü i'tikât eyledi. Bir kemisne bûnâ i'tikât eylese kâfir olur. Fetâvâ'î Bezâriyye'de idur: Bir kemisne falân kemisne kendü eceliyle ölmek istemez dîse, onun ûzerine küfür korkusî vârdur. Bir kemisne falân kemisne falân ölümlle ölür dîse, kâfir olûr. Ba'zı meşâyığ katında bir kemisne dîse kim ben dürüst îderum ki gökde yüz bin dahî, yirmi dört bîn yıldızdan artuk yokdur kâfir olur. Tetemmet'de idur bir kemisne âyun dólâyında olân da yerde gördük vakit gaybı bilûrem deyü dâ'vâ edüb yağmûr yağar dîse, kâfir olur. Evet yağmur alâmetî vardur dîse kâfir olmaz.

⁴¹⁵ [Matlub-u ehimme cid icab -u hafız]

Fetâvâ-i Tâtârhan'da îdur. Bir kemisne dîse kim yarın şöyle ôlacak olursa ben kâfir olayım. Ebû El-Kâsım idur. Ol sâa'tte kâfir olur. Bir kemisne kendü hüsnü ihtiyârıyla küfüre gelici söz sôylese kalbî dahî îmân üzerine mutma'in olsa ol zâhira kâfirdir. Kalbinde ôlan ona fâide vîremez. Zîra şerî'at zâhirine hüküm îder. Bir kemisne sefere çıkub karga avâzını işitse, seferinden dönse, yâhut hastasî vardî [80b]⁴¹⁶ hasta ôlur dîse, bâ'zı meşâyıh katında kâfir olur. Ve bir kemisne ben ôlâcağî ve olmayacağı bilürem dîse kâfir olür. Fuzeyl Rahmetullah'a suâl olundî. Resulullah'ın (s.a.v.) şu'l hadîsi ma'nâsından ki buyurmuştur: Bir kemisne kâhine gelüb ve kâhin dîdüğini tasdîk eylese, dedi kim: Tahkîk Muhammed Mustafa (s.a.v), ûzerîne nâzil ôlânı, kâfir oldî. Dahî suâl olundî ki: Bir avrat yâ bir er ,ben mesrûfâtı bilürem dîse, bû haber tahtında dâhil olur mî, olmaz mî? Dedi kim dâhil olur. Dahî suâl olundî ki bir avrat yâ bir er dîse ki, ben cin haberlerinden haber vîrûrem. Dîdi kim eğer bûnî dîyecek olursa ol sâhirdür, kâhindür. Bir kemisne ânu tasdîk eylese kâfir olur. Zîra cin dahî insan gibi gaybı bilmez. Nitekim Hak Teâlâ cin hakkında buyurur: “لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ”⁴¹⁷ dîyü buyûrmuştur. Hikâyet olundu kim, Şeddêdün avratî ramazan ayında bir câriye ile sahûr göndermiş. Ol câriye şaddât katında bir sebebiyle eğilmiş, avratı onunla hûsûmet etmiş. Şu kadı kızı ki, Şaddad avratına: Sen gayb bilür misîn dîmiş. Kim avratı dimiş, kim evet bilürem. Şeddâd, bû Kâdıyya-i Muhammed b. Hasan'a bildürüb cevâb istemiş. İmâm Muhammed cevâb virmiş ki nikâhını yenilet ki kâfira oldu. Tâtârhan'da dimiş ki bir avrat erine veyâ bir kimse bir âhir kemisneye [81a] sen Allah'u Teâlâ'nın sırrını bilir misin dîse? Ol dahî bilürem dîse tahkîki kâfir olur.

Mecmu'u Havâdis ve'l Munâzil'de, Ali Râzî'den mervîdür. Kî demiş ki: Şu'l kemisenenün küfrü üzerine korkum vardur ki, dîdi senün hayâtınçün yâ benüm hayâtum için, yâ senün başın için yâ benüm başum için, dahî bunlara benzer ne varsa ve eğer avâmın nâsû bilmezliklerinden bû ki, mu'tâd olmasalar küfürdür, dîyü hüküm îderdüm. Zîrâ Allah Teâlâ'dan gayrina yemin yokdur. Ve bir kemisne Allah Teâlâ'dan gayrine and içse Allah Teâlâ'ya şirk götürmüş gibî olür. Abdullah b. Mesû'd'dan rivâyetdür ki, demiş ki: Allah Teâlâ'ya kâziben and içmek, gayrina sâdikan and içmekden sevgülû dekdür.

⁴¹⁶ [Matlub-u ehimme cid icab -u hafız]

⁴¹⁷ Sebe', 34/14. (Ayetin manası: ...Cinler anladılar ki eğer gaybı bilmiş olsalardı alçak düşüren bir azap içinde kalmazlardı.)

Üçüncü Fasal

Melâike'ye ve kitaba ve enbîyâya â'it olân kelimât beyânındadır. Fetâvâ-i Tâtârhan'dadır: Bir kemisne bir kemisneye dîse kim banâ, senî görmek cân alıcıyı görmek gibîdür. Bu söz hatâ-i azîmdür. Evet bôyle diyen kâfir olûr mî olmaz mî? Bunda meşâyihun ihtilâfî vârdur. Hâniyye'de denmiş ki bâ'zıları dîdiler kim eğer bû sözi Melekü-l Mevte düşmân olûb dîse kâfir olûr. Ve eğer kerâhati mevtadan otürü dîcek olursa kâfir olmaz. Geri bû niceleyindür. Eğer dîse kim çünkî falân kemisnenin yüzini görem sanûram kî, cân alıcıdır. Ve filan kemisnenün yüzini düşman tutarum, Melekü-l Mevt yüzini düşman tuttuğum gibî [81b] derse ekser meşâyih, şunun üzerinedir ki kâfir olâ. Tâtârhan'da denmiş ki bir kemisne dese kim, filân kemisnenin şahâdetini tutmazam. Gerek Cebrâil gerek Mîkâil olsun kâfir olur. Geri geçenleyin eğer Cebrâil ve Mikâili tanuk dahî tutarsa kabûl etmim. Yâhud dîse kim, eğer Melâike gökden başına işgâ inderüb tânuklık virürse, kabûl etmişim dîse kafir olur. Tetâmmâ Fetâvâ'da denmiş ki bir hasta dîse kim şöyle sânuaram ki Melekü'l Mevt ölmüşdür. Onunçün rûhumu kabz eylemez. Câyizdür ki bûnı tûl ömrunden otürü diyeyledü. Tut ki mübâlağayla dîdi ben sanuram ölmeyem. Şöyle kim bû söz Allah Teâlâ'nın aczine racu'ü idecek olursa kâfir olur. Kitâb-ı Hızâne'de idur bir kemisne Kur'an'dan bir ayete inkâr iylese yâ mâ'nasınâ inanmasa yâ 'Kur'an değıldür' dîse, yâhud bir âyeti maskaralığa alsa, yâhut ayıblasa kâfir olur. Bir kemisneye ziyân olsa, yâ bir kemisne ölse 'kêne lem yekünden' galad edûb 'kün feyekün' oldı dîse veya bir kemisne bir kemisneye incinse gazbı arasında senî 'kün feyekün' ederüm dîse küfürdür. Bir kemisne zâ'm iylese kim muavazateyn Kur'an'dan değıldür. Mesele ihtilafidur. Şu'l kemisne kim te'viline kâdir değıldür, kâfir olur. Ve şu'l kemisne kim te'viline kâdir ola kâfir olmaz. Tâtârhan'da denmiş ki şu'l kemisne kim muavvizeteyn sûrelerinün, Kur'an oldüğünü inkâr iyledi. [82a] Eğer âlim olacak olursa kâfir olmaz ve eğer âmi olacak olursa kâfir olur.

Tetimmetü'l Fetâvâ'da denmiş ki Hasan bin Ali'den suâl olundu. Şu'l kemisneden ki ayâğın Mushaf üzerine kodu. Kâfir olur mî? Dîdi kim eğer istiḥfâf yönünden olacak olursa kâfir olur. Bir kemisne Kur'an'ı def ivâzî üzerine, yâ dûdük ivâzî üzerine okusa, tahkîka kâfir olur.

Bir kemisne Kur'an-ı lahn okusa, yâ lahnın okuyânı değılse âsî olûr. Amma lahn okuyânı istiḥsân etse küfürdür. Ve Tâtârhaniyye'de dîmiş ki bir kemisne dîse kim 'kul

Allâh'ü ahâd' postını çıkardum. Yâ dîse kim 'elem tetri'l' yakınım tutdum. Yâhut dîse kim elîm yakâsını dûtmuş senin, yâhut hasta katında Yâsîn okıyan kemisneye dîse kim Yâsîn'i ölü âğzına koma denilsinde kâfir olur. Mecmu' Havâdis ve'l Manazilde îdur. Bir kemisne bir kemisneye ey "إِنَّا أَعْطَيْنَا" sûresinden kısacık dîse kâfir olur. Ve bir kemisneye Yâsîn sûresini sayrûya ôkumaktan ayruk nê işe yârar dîse, yâ tâ'n edub "إِنَّا أَعْطَيْنَا" nê ûzûndür. Ya Kur'an'ı, kûru okumadan ne buldunuz dîse, yâ bû Kur'an, Cebrâil ve Muhammed fîlidür dîse, denilsin de kâfir olur. Bir kemisne Kur'an'ı turkî ağzûsına benzedüse, kâfir olûr. Bir kemisne bir kemisneye ne bûldun bû Kur'an'ı hakiminde dîse, kâfir olur. [82b]

Bir kemisne Kur'an kelimelerinden "وَالْتَقَتِ السَّاقُ بِالسَّاقِ"⁴¹⁸ ôkusa yâhûd "فَإِذَا جَاءَ" dîse "وَجَاءَ" dîse "وَكَأَسَا دِهَاقًا"⁴¹⁹ dîse yâhud bir nesnenîyle alacadûğu vakitte, yâ tartıldûğî vakitte dîse kim "وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ"⁴²⁰ murâdî lağv olacak olursa deklisinde kâfir olûr. Bir kemisne bir kemisne içûn dîse kim, cân onî pâk oyulmuştur. "وَالسَّمَاءِ"⁴²¹ gibî kâfir olûr. Fetâvâ-i Atâbiyye'de îdur: Bir kemisne bir kemisneye dîse kim: "أَلَمْ نُنشُرْكَ"⁴²² destârîni alnûna bağlamışsûn küfürdür. Geri geçenleyen kaçan bir mevzu'nun, ehli cem'î olsa bir kemisne dîse kim "وَحَشَرْنَا لَهُمْ فَلَمَّ"⁴²³ nefâdür. "Mûnasihüm ahadê" yâhûd "فَجَمَعْنَا لَهُمْ جَمْعًا"⁴²⁴ dîse Kur'an'ı istihfâf etdükinden ötürü kâfir olûr. İmâm Fazlî'dan suâl olundî. Şu'l kemisneden ki sâdir nâdî okûr. Yâhud ashâbu cennet, yerine ashâbu nâr okur. Dîdi kim imâmetî câyiz degüldür, kâfir olur. Geri geçenleyen bir kemisne bir kemisne-i cem'ati namaz kılmağa dâ'vet eylese. Ol kemisne dîse ki ben yalnûz kılûram. Zîra Hak Teâlâ dîdi "إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى"⁴²⁵ ve kaçan bir kemisne bir kimseye dîse kim teşîlayîma yüzün sürînededür. Zîra Allah Teâlâ dîdi "فَتَفَسَّلُوا وَتَذَهَّبَ رِيحُكُمْ"⁴²⁶ taħkîki kâfir olûr. Kaçan murâdî tanur [83a] olâcak olursa

⁴¹⁸ Kıyamet, 75/29. (Ve bacak bacağına dolaşır.)

⁴¹⁹ Nebe', 78/34. (Ve dopdolu kadeh...)

⁴²⁰ Mutaffifin 83/3. (Ve insanlara ölçüp tartarlarken eksik ölçerler, eksik tartarlar.)

⁴²¹ Tarık, 86/1. (Andolsun göğe ve geceleyin gelene.)

⁴²² İnşirah, 94/1. (Biz açmadık mı?)

⁴²³ Kehf, 18/47. (...Hiçbirini geride bırakmadan mahşerde toplarız.)

⁴²⁴ Kehf, 18/99. (...Onları bütünüyle bir araya getiririz.)

⁴²⁵ Ankebût, 29/45. (Şüphesiz ki namaz men eder...hayasızlığı ve kötülüğü)

⁴²⁶ Enfal, 8/46. (...Korkuya kapılırsınız ve kuvvetiniz elden gider.)

yâhud dîse kim nice okursan ‘vennaziati neza’⁴²⁷nün nesnebiyle bâra fiili murâdî tanız olacak olursa kâfir olur. Bir kemisne dîse kim ‘‘فَاعَا صَفُصًا’’⁴²⁸ olmuşdûr. Bu muhâdara-i azîmdir. Evet Fetâvâ-i Hulâsa’da kâfir olûr dîmiş.

Hazâne-i Fıkıhta dinmiş ki bir kemisneye dîseler kim niçün Kur’an okumazsın? Ol dahî dîse ki Kur’an’ın okunmasından doydum. Yâhud okudum tamâm oldum dîse kâfir olûr. Sadar Essudûr risâlesinde denmiş ki, bir kemisne Kur’an’dan bir sûre-i ezber edûb çok çok okusa bir gayrî kemisne bû sûre-i râbûn eylemişsîn. Nice bir ôkûrsîn dîse kâfir olûr. Hikâyet olunûr vakte kimü Sâder eş-Şehîd Hôrasâna takdûm eyledî. Lakâbı Burhân îdî. Ol memleketün hâsı ve âmî istikbâle çıkdılar. Okuyıcılar bûnî okudîgum ‘‘فَدَّ جَاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِنْ رَبِّكُمْ’’⁴²⁹ İmâm zâhidü kî tefsîri tıvîl sâhibîdür. Dîdi kim deniliniz Rabbe’l İzzete kâfir oldûnûz. Dahî nâslara dîdi kim ey nâsû bû ôl Hak Teâlâ Kur’an’da dîdüğü burhân değûldür. Tâtârhanıyye’de idur bir kemisne Kur’an’ı fêrâsiyye nazım eylese oldûrulur kî, kâfir oldî.

Bilindir kî enbiyâyâ îmân getürmek vacipdûr. Nebînün mâ’nâsı bildükden sonra kî ôl haber vericidir. Allah Teâlâ’dan ve emrinden ve nevâhîyesinden [83b]⁴³⁰ ve tasdîk etmekdûr. Her nesnê-i kim Allah Teâlâ’dan haber vir dîse ve bizüm seyyidümüze ve senedümüze kî Muhammed Mustafa’dır. (s.a.v.) İmân getürmek vacipdûr ki olân resuldür, dahî hâtemi enbiyâ ve resuldür. Bir kemisne inansa kim ol resuldür. Evet hâtemür-resul olduğına inanmasa ve dahî dînî kıyâmet gününe değîn bâkî olduğuna inanmasa mü’min olmaz. Ve dahî sâyir enbiyâ-i sâbıkaya îmân götürmek vacibdûr. Kim onların şerî’atları bizüm nebîmûzün kelîmesiyle mensûh oldî. Evet nübüvvetlerî mensûh olmâdî. Mukarrar nebîleridür.

Tâtârhan’da dîmiş ki şu’l kemisne kim bâ’zı enbiyâyâ ikrâr eylemese yâhud bir nebîyi bir ayupla ayuplasa yâ mürsellerün sünnetlerinden birine râzı olmasa kâfir olur. Fetâvâ-i Bezâziyye’de idur bâ’zı murtedlerin, İslâmî katlidür. Şûnun gibî kim peygamber (s.a.v) sebbe eylese veya yinê bir nebîlerden herhangisînın sebbe etse hadden öldürelere. Zîrâ hadîs-i sahîh varid olmuşdur: Kim ‘‘من سبَّ نبينا فاقْتُلْهُ وَمَنْ’’

⁴²⁷ Nâziat, 79/1. (Ayetin doğru ifadesi: وَالَّذِينَ عَتَوْا عَلَافًا. Ayetin meali: ‘Andolsun, ((kafirlerin ruhlarını)) çekip çıkaranlara’.)

⁴²⁸ Tâha, 20/106. (yerlerini boş...bırakacaktır.)

⁴²⁹ Nisâ, 4/174. (Rabbinizden size kesin bir delil geldi.)

⁴³⁰ [Der kenar: Matlub-u ehimme enbiyaya müte’alliktir]

سَبَّأَصْحَابِي فَأَضْرِبُوهُ⁴³¹ Zindükun İslâm'ı dahî katlidur. Ve bir kemisne zindükun azâbında yâ küfrinde şek eylese kâfir olûr. Şer'â şerhinde hadîs gelmişdür ki, bir kemisne pâdişâh zamânun îmânetini inkâr eylese zındık oldur. Evet fukahâ katında zındık şu'l kemisnedür ki küfrî kabûl îder. Ve ûzerine musr olub nasları korkûsından [84a]⁴³² imâni izhâr îder. Küfrî zâhir oldukdan sonra onun tevbesî olmakdur. Sâhir ve elhâde dâ'vet îden ve bâğî dahî bunun gibîdür.

Fetâvâ-i Atâbiyye'de Ebi Câ'fer'den rivâyetdür. Kim şu'l kemisne kim, ben cemî'i enbiyâya inândum der. Evet Âdem (a.s) nebî midür değil mîdür ? bilmezem der kâfir olur. Tetammî'de Ali bin Ahmet'den suâl olundu kim Resullahun (s.a.v.) bâbâsını dedesîni bilmek islâm şartından mîdur? Yâ mahza hazreti Resul'ün (s.a.v) adını bilmek kifâyet ider mî dîdi. Kim sıhhati İslâm'a Hazreti Resulün (s.a.v) adını bilmek kifâyet îder. Dahî ba'zılardan işittim ki derlerdî kaçan bir kemisne bilse kim Muhammed Mustafa (s.a.v) âhir enbiyâdur. Müslim değüldür. Bir kemisne enbiyâya fevâhiş isnâd eylese, Yusuf Sıddîk içün zinâya kast etdî dîdükleri gibî mesele ihtilafidur. Bir kemisne dîse kim nebîlerü hâli nübüvvetde dahî okurdî, mâ'sûm değıllerdî küfürdür. Zîrâ nâssı reddetmiş olûr. Bir kemisne Enbiyâlardan birine kalbinde kîn tutsa kâfir olur. Ve eğer bir kemisne dîse kim falân peygamber olursa dahî ben ona inânmazım kâfir olur. Bir kemisne dîse ki ben anlamazım Nebi (a.s) cinden mî oldî insden mî oldî ? kâfir olûr. Eğer Nebi içün (a.s.) istihfâf etse dîse kim ol kişî şöyle dîdi mesele ihtilafidur. [84b]

Bir kemisne dîse kim eğer Âdem (a.s) buğday yemeseydî biz bu belâyâ ugrâmazduk. Onûn küfründe meşâyıhın ihtilâfi vardır. Kaçan bir kişî hazreti Resul (s.a.v) hadislerinden bir hadîs rivâyet iylese âhir kemisne ol hadîsî ret iylese, bâ'zı meşâyıhlarûmuz katında kâfir olûr. Evet müteahhirîn katında hadîsî mütevâtîra olacak olûrsa kâfir olûr. Gerü gecenleyin eğer istihfâf yönünden ben bûnî çok eşitdüm dîse kâfir olûr. Fetâvâ-i Zahîriyye'den naklolunmuş ki bir kemisne mütevâtîrî inkâr iylese kâfir olûr. Ve Fetâvâ-i Tâtârhan'da denmiş ki bir kemisne dîse kim Rasûlullah (s.a.v.) yemekden, içmekden bâ'zı nesneleri severdî. Aahir kemisne ben onun bâ'zısını

⁴³¹ Ebi Fadl bin Musa el-Yahsubi Kadî İyad, *eş-Şifa bi-Tarifi Hukukil Mustafa*, çev. Naim Erdoğan - Hüseyin Suudi Erdoğan (İstanbul: Çile Yayınları, 1980). (Hadisin manası: Kim Nebi'ye söverse onu öldürün, kimde ashabıma söverse onu dövün.)

⁴³² [Der kenar : Matlub-u Ehimme mürted ve zındık beyanındadır. Bunun dışında bu sayfada mühür de bulunmaktadır.]

sevmezim dîse küfürdür. Nitekim rivâyet olunur. Ebû Yûsuf hazretleri, Harun er-Râşid meclisinde yemek üzerinde otûrurdu. Hazreti Rasul'den (s.a.v.) bir hadîs rivâyet etdi. Kim Resulullah (s.a.v.) kabâğî yemek severdî. Hârun er-Râşid hâciblerinden birisi dedi kim ben kabak yemek sevmezim. Ebû Yûsuf dîdi kim: Yâ Emîru'l Mu'minîn tahkîkâ bu kemisne kâfir oldî. Tevbe îdup Müslümân olsûn. Valla boynunâ vur dedî. Ol kemisne tevbe îdub Allah Teâlâ'ya istiğfâr etdî tâ ölmekden emin oldu. Fetâvâ-i Zâhîriyye'de tefil olunmuş ki bir kemisne dîse kim: Resûlullah (s.a.v.) dîmiş ki benüm kabrüm ve minberum [85a] ortasında cennet ravzalarından bir ravzadır. Bir âhîr kemisne dîse kim ben ancak kabrîyle minberî gördüm. Gayrî nesne görmezîn dîse tahkîkî kâfir olûr. Tâtârhanîyye'de îdur. Bir kemisne dîse kim peygamber (s.a.v.) mâkberesin de değüldür, kâfir olûr. Bir kemisne bir kemisneye dîse kim Rasûlullah (s.a.v.) yedûğî gibî sen dahî üç birimiğle yî ki sünnetdür. Ol kemisne benüm katımda böyle etmek edepsizliktir dîse küfürdür. Ve bir kemisne bir kemisneye ak geysû geymek sünneti Resulullahdır dîse, yâhud başın kazî, yâhud dırnâğın kes ki sünneti Resûlullah'dır dîse, ol kemisne dîse kim: Ben ânî işlemezim. Eğer sünneti Resulullah ise dahî küfürdür. Sâyir sünnetlerü dahî bu kıyâs üzerinedür. Hûsûsan tevâtir ile sâbit olmuş ôla. Misvâk etmek gibî dahî bûnâ benzer ne vârsa bir kemisne bir kemisneye bıyıklarûnî kes ki sünnetdür. Ol kemisne kesmezem dîse, yâ ne buldûnûz bû olması sünnetden dîse eğer inkâr yüzünden îderse kâfir olûr. Ve bir kemisne dîse kim benüm gözlerim ûyûr kalbüm uyûmaz. Eğer istiğfâr yönünden dirse küfürdür. Şûnun gibî kim bir gûn Şemsi'l E'imme-i Helvânî ihbârî nebevî ve kelâmı Mustafa'dan rivâyet îderdî. Ol zamâna dek, dîni ölüleri cümle anda hâzır îdî. Ve şehrin kadîsî dahî ol meclisde hâzır îdî. Evet kâdî uyûklardî. [85b]

Birisî dîdi kim ey kadı uyumağıl, kûlak dût. Kâdî dîdi kim: Gözlerüm ûyûr. Evet kalbüm uyûmaz. Şems-i Eimme dîdi kim: Ey Kadı eğer bûnî î'tikâd ile yâ istiğfâfla dirsene kâfir oldun. Zîrâ kimi Peygamber (s.a.v.) bû söziyle mucize dâ'va îderdî. Vakit ölürdü kim geceyle namâz kılûrdî. Vakit ölürdü uyûrdî, vakit ölürdü abdest âlmadîn, kalkûb namâz kılûrdî. Gîcelerden bir gîce emîrul Mu'minîne, Alî Kerramallâhu vechi dîdi kim: Yâ Rasûlallah uyurmasîz Resul (s.a.v.) kâlkûb abdest almadun namâz kıldî. Dahî cevâb vîrub buyûrdî kim: Tahkîki benüm gözlerüm ûyûr. Evet kalbüm uyûmaz. Kadı fil hâl tevbe îdub Müslümân oldî.

Bir kemisne Muhammed benden yek mîdür dîse kâfir olûr. Bir kemisne ferîştalardan ve peygamberlerden ve Âdemiyelerden kankîsî efdaldür bilmezim dîse

kâfir olûr. Ve bir kemisne bir sôz söylese âhir kemisne yalân söyler. Eğer Peygamber îse de küfrü lâzım gelûr. Gerû geçenleyen eğer bir kemisne falân kemisnenin sôzüne inânmazım. Eğer Peygamber yâ mürsel yâ ferîşta îse dahî, fil hâl kâfir olûr. Ve bir kişî kolunî örmek dilese, bir âhir kemisne Muhammed Mustafa hürmetine örme dîse ol kemisne dîse kim: Eğer Muhammed Mustafa kendûsî dahî örme dîcek olûrsa örûrem. Yâhud dîse kim eğer gökden örme diyû avâz gelürse dahî [86a] örûrem. Bû sôzi dîmekle küfrü lâzım gelür. Ve bir kemisne emrölünân emirlerün birinde ben bilmezün, dahî hîc kemisne bilmez. Muhammed Mustafa dahî bilmez dîse kâfir olûr. Ve bir kişî ol yanıtca hurmetiçün ki arabîdür. Murâdî Peygamber (a.s.) olsa kâfir olûr. Kitâb-ı Tecnisi Nâsîri'de denmiş ki, bir kemisne Muhammed adlû bir kemisne ile husûmet iylese, dîse kim yâ harâmzâde, dahî her kemisne kim senün adâşundur. Eğer ol sâat Resul'ü aleyhisselâm hâtırına getûrûp murâdî istiĥfâf olâcak olursa kâfir olûr. Ve eğer hâtırına getürmezse olmaz. Kitâb-ı Hazâna-i Fıkıh'da dinmiş ki bir kemisne Hz. Âişe'yi (r.anhe) zinâ ile kazf iylese Allah Teâlâ'ya kâfir olur. Zîra Hâk Teâlâ Hz. Âişe'yi zinâdan berî olduğunu Kur'an'da bildürmüşdür. Evet Resulullah (s.a.v.) sâyir hâatunlarına kazf iylese kâfir olmaz. Ammâ lâ'nete mustahik olûr.

Bir kemisne dîse kim Ömer ve Osman ve Ali Rızvanullâhi Aleyhim Ecmâ'in hazreti Resul'in (s.a.v.) ashabı olmadılar kâfir olmaz. Evet lâ'nete mustahik olûr. Ammâ Ebâ Bekir rızvânullahi anh hakkında dîse ki Hz. Resulün (s.a.v) musâhibî olmadı kâfir olûr. Zîrâ Hak Teâlâ Celle ve âlâ Kuran'ı Mecîdin'de onâ musâhip diyû âd vîrdi. Nitekim buyûrur: ⁴³³“إِذْ هُمَا فِي الْغَارِ إِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا،” ve bir kemisne Hz. Ali'yi dost tûdmak [86b] farzdur dîse, evet Hazreti Ebâ Bekir Razıyallâhu anh dost tutmak farz değıldir dîse, kâfir olûr. Fetâvâ-i Zâhiriyye'de denmiş ki bir kemisne Hz. Ebâ Bekir'in imâmetini inkâr iylese kâfir olur. Geru geçenleyen bir kemisne, Hz. Ömer'in (r.anh) hilâfetini inkâr iylese kâfir olur. Cevâhir-i Fetêvâda îdur dîmek câyiz mîdür. Eğer bizüm Nebîmüz olmasa idî Allah Teâlâ Celle ve âlâ Âdemî (a.s) ĥalk eylemezdi. Dîdi kim gerçi ruisi manâ, bir de ağızlarımız Nebîmizün (s.a.v.) tâ'zîminden ötürû bû sôzi söylerler. Evet evlâ oldur kim bûnun gibîlerden ihtirâz îdûp söylemîyeler. Eğer hâkim-ü nebîmüz (aleyhisselâm) Allah Teâlâ katında menzilette ve mertebede azîmüşşân oldî îse de. Zîrâ Enbiyalardan her nebî içün bir menzile ve mertebe ve ĥassa vardur kî gayrî değıldür. Pes böyle olacak her nebî nefsile asl olûr.

⁴³³ Tevbe, 9/40. (...O ikisi mağarada iken ikisini de çıkardı. O arkadaşına ((üzülme, Allah bizimle beraberdir.)) diyordu.)

Gerü gecenleyin, eğer dîse kim Kabetullah kible ôlmasa, beyti'l mukaddes olsa ben nâmazî kâbeye kılurdum, beytil mukaddese kılmazdım kâfir olur.

Kitabı Fetâvâ-i Atâbiyye'de îdur: Allah Teâlâ'nun emirlerinün, dahî resûlünün emrünün aslını inkâr etmek küfürdür. Şûnun gibî ki dîse: Falân işitdiğim çekmezdüm eğer Allah Teâlâ banâ buyursa dahî. Usul-u Sığâr'dan suâl olunmuş ki îmânı ziyâde ve nâkıs olûr mî ? Dîdi kim ôlmaz ve bir kemisne tasdik ve ikrâr yönünden [87a] ziyâde ve nâkıs olûr dîse kâfir olûr.

Bir kemisne dîse kim kible ebkîdür. Yani kabetullâh ve beytül mukaddes küfürdür. Kâ'be-i Şerefellâhi ve Beytil Mukaddisî ziyâret îden kemisneye lâyük değüldür. Kim zira ayrı el-kibleteyn diyeler ve bir kemisne dîse kim beni anlâmazım kâfir cennetlik mîdür, cehennemlik midür? Ol kemisne kâfir olûr. Zîrâ Hak Teâlâ ve Subhânâ'nun kitâbınâ inkâr etmiş olûr.

Bir kemisne zinâ eylese ya ameli kavmi Lût eylese âhir kemisne nasîhat îdûb şöyle iyleme dîse, ôl kemisne îderem dîse, kâfir olur. Bir kemisne bir kemisneye yalân söyleme dîse ôl dahî yalân onunçündür kim söyleyeler dîse, kâfir olûr. Ve bir kemisneye dîseler : Kim Allah Teâlâ'nın rızâsını taleb eyle. Ôl dahî dîse ki ne işüme yârâr. Yâhud dîse kim Allah Teâlâ beni cennete kôyarsa yağma îderem. Yâhud dîse ki Allah Teâlâ'ya âsî olmazîn eğer senî cehenneme kôyacak olursa. Yâhud dîse kim ben ôl cehennemî fikretmezîm. Külliyesinde kâfir olûr. Yâhud yeme ôl nesne-i ki sana helâl değüldür dîse. Ol yerim dîse gerek dost tutsun gerek düşmân tutsûn kâfir olur. Ve bir kemisne bir kemisneye, günâh etmekil, kim Allah Subhânehü ve Teâlâ'nın azâbî çokdur dîse, ôl dahî dîse kim ben Allah Teâlâ'nun azâbını bir eliyle giderürem kâfir olûr. Bir kemisneye dîseler kim ne mezhebdensin? Senün mezhebün Ebû Hanife [87b] mezhebî müdür yoksa Şâfi' mezhibî müdür? Sadrüş-Şehid Saîd Cemâleddîn'den suâl olündî kin ben ôl îki mezhebi lâ'net îderin dîse, dîdi kim tevbe ederse ta'zir oluna valla oldûrûla. Tatâmmâ-i el-Fetâvâ 'da dînmiş ki Atâhden sordular, şu'l kemisneden ki Allah Teâlâ Azze ve Ceâla, iblis üzerine lâ'net iyledi. Onun üzerine hûd lâ'net yokdur dîse, dîdi ki avratî onâ harâm olûr. Avratî harâm oldûğunî bilîb helâldir dîse, cumhûr ulemâ katında kâfir olûr. Ebû Nasr suâl olundu, bir kemisne kim vütirûn aslına ve yâhud ezhayyâ aslına inkâr îylese. Yâhud hayîz hâlinde avrata vârmak helâldür dîse, dîdi kim külliyesinden kâfir olûr.

Bir kemisne istiklâli amelden ôtürü benüm içün cennetde bir karış yer yôkdur dîse kâfir olmaz. Evet Allah Teâlâ'nun emirlerinden yâhud Resulullah'ın emirlerinden birini inkâr eylese 5 vakit namâzı gibi, dahî bûnâ benzer ne vârsa kâfir olûr. Ebû Hâmîdî bir avratdan suâl olundî kim okudûğî hâlde lahınla ôkûrdî. Erî onâ îtse kim seni okudâyın mı? Zîrâ bu okîyuşunla namâzın sahîh olmaz. Avratı dahî dîse kim ne senden okunûram ve ne hûd namâz kılûram. Bu inkârıyla kâfira olûr mî olmaz mî? Dîdî kim eğer bu sözîden pişmân olûb terkine kasd [88a] îdecek olursa kâfira olmaz.

Tetemmitü'l Fetâvâ'da denmiş ki öşrûn ve harâcun münkiri kâfir olur mî? Dîdî kim kâfir olmaz. Evet fâsık olûr. Husûsan kim bû zamânda ve bir kemisne dîse kim şu'l kemisne kim harâm yîdî. Tahkikullahü Teâlâ onu rızıklandırdığını yîdî, bu günâhdır. Ve şu'l kemisne harâmı istihlâl îylese eğer ôl kemisne dîn Muhammed'de (s.a.v.) onun harâm oldûğünü bilüb yâ zinâ, yâ şarâb, yâ meyte, yâ kân yâ hınzırın bunun gibîleri zarûretsüz istihlâl îylese kâfir olûr. (Yani bunu helal görse) Evet bu zikir olanlarî istihlâl etmeden işlese fasıktır. Şeyh Bekâlî'den rivâyetdür ki şu'l kemisneler kim sözlerinde veyâ fi'îllerinde bir nesne-i istihsân îderler. Hâlbûkî ôl kabîh ôlâ küfüdür.

Dördüncü Fasl

Îmâna ve namâza ve zekâta ve orûca ve izkâra ve ömürü âhîrate müte'allik olan kelimât beyânındadır. Tâtârhanîyye'de îdur ehli sünnet ve cema'âten fukahâ cem' olmuşlar. Ki şu'l kemisne kim imânında şek eylese kâfir olûr. Ya'ni bir kemisne Allah Teâlâ'ya ve melâiklerine ve kitablarına ve resullerine ve kıyâmet gününe ve dahî eğer hayır ve eğer şer Allah Teâlâ'dan kullarına kaderlenmiş oldûğuna inânûr. Dahî ikrâr îdüb tasdîk îder ki bû altı nesneye ikrâr îdüb tasdîk etmek îmândur. Ondan sonra şek eyledi kim, bû kûl îman mıdur, değül midür? Bû îmânda şekdür. Îmânu şekle [88b] sabit olmaz. Ve îmânda istisna îtmek şek olûr mî olmaz mî? Bizüm fukahâmız katında şek olûr. Evet Îmâm Şâfi' mezhebinde istisna etmek vârdur. Meselâ bir kemisne ben Allah Teâlâ'ya mü'minüm inşallah dîse Îmâm Şâfi' katında mü'mindür. Evet Îmâm Ebû Hanîfe katında değül. Ona lâyıık bûdur ki inşallah demeyib ben hakka mü'minüm diye... Ba'zıları dîdiler kim bû meselede Îmâm Ebû Hanife ile Îmâm Şâfi' katında hilâf yokdur. Zîrâ Îmâm Şâfi' Allah Teâlâ'dan havf yönündendir. Kim ben hakka mü'minem İnşallahü Teâlâ... ve Îmâm Ebû Hanife îdür ben hakîki mü'minim Allah Teâlâ'ya hüsni zan yönünden, dahî Îmâm Ebû Hanife Kûfi Rahmetullâhi aleyhi dîdi.

Kim ben mü'minin nâs katında, dahî melâikeler katında, dahî levhi-l mahfuzda dahî Allah Teâlâ'nın ilminde. İmam Şâfi' dahî dîdi kim ben mü'minin nâs katında, dahî melâikeler katında, dahî amma levh-i mahfuzda, dahî Allah Teâlâ'nun ilmünde anlayamazam. İnşâallah'ü Teâlâ onların katında dahî mü'min olâm. Ve bir kemisine iyü ameller eylese ammâ kalbine gelse kim ben mü'min değülem. Eğer kalbinde müğarraz olub ve Allah Teâlâ-i bilmezîn dîse ol kâfirdir. Eğer bu zikr olanlara kalbine hadür eylese, dahî kendü nefsinden bünâ münker olsa sahîhu mü'mindür. Fetâvâ-i Tâtârhanîye'de idur, bir kemisine Ku'ran ma'hlukdur dîse, kâfir olür. Geri geçenleyen bir kemisine imân ma'hlukdur dîse kâfir olur. Ba'zı selef İmâm Ebû Hanîfe'den rivâyet ederler kim [89a]⁴³⁴ tahkîki imân gayri ma'hlukdur ve dahî Şeyh Muhammed bin el-Fazl imân ma'hlukdur diyen kemisenün ardında namâz kılmaktan suâl olundî. Dîdi kim onûn ardında namâz kılınmaya.

Ebû Sehl Selef'den çok kemisneden rivâyet ider ki, bir kemisine Kur'an ma'hlukdur dîse, kâfir olür. Ve bir kemisine imân ma'hlukdur dîse, ol dahî kâfir olür. Hikâyet olundî kim bû mesele Ferğâna'da vâki' oldî. Ondandır Buhârâ'ya gelüb ulemâ hazır oldılar ve meşâyih Buhârâ dahî ittifâk edüb yazdılar kim, imân gayri ma'hlukdur. Bir kemisine ma'hlûklığına kâil olsâ kâfir olur. Ve ol ittifâk iden şeyhlerün birisî şeyh Ebû Bekir bin Hâmîd ve birî Şeyh el-İmâm Ebû Hafs ve birî Şeyh el-İmâm İshâk ve birî şeyh imâm Ebû Bekir İsmâîl'dür. Bu şeyhlerün sözleriyle çok kemisine Buhârâ'dan kovup sürdüler. Onlardan birisî Muhammed bin İsmail'dür. Kim sahib Câm'i el-Buhârî'dür. İmân ma'hlukdur dediği için Buhârâ'dan sürdüler.

Fetâvâ-i Bezâziyye'de idur. Her kemisine kim imânda Allah Teâlâ'nun sıfatıyla kûlun sıfatlarînü seçüb ayırmasa ol kemisine zâlledür. İmdi şu'l nesne kim hidâyeti hakdur. Ve tevfiqdür. Dahî kul ikrâr etdüğü ki, Allah Teâlâ'nun sıfatlarından kangî sıfatî gerekse olsün. Ol sıfatlar gayri ma'hlukdur. Evet kûl ve kavli, ikrârî ve fi'ili dahî tasrifî dahî kabul etmesini, [89b]⁴³⁵ ol ma'hlukdur, cem'i sıfatıyla...

Fetâvâ-i Tâtârhanîyye'de idur. Bir kemisine imân ve küfür bürdür diyü itikâd eylese, kâfirdür. Ve bir kemisine mü'min geçinüb imânâ râzî olsa, lâkin imânî sıfatlaymasa kâfir olür. Şemsu-l Eimme-i Halvânî, bu mesele-i mübâlağayla zikür

⁴³⁴ [Der-kenar: Matlub Ehimme Cidden fi esna-i fi-l iman yecibu hafiz]

⁴³⁵ [Der-kenar: Matlub Ehimme fi-l iman ma'hluk ve gayri ma'hluk yecibu hafiz]

îdûb dîdî kim bû bir kişîdur kim dîni yök, namâzî yök, zekâtî yök ve ôrucu yök ve ta'âtî yök, evlâdı dahî veledi zinâdur. Bu meseleden istidlâl eyledi. Kim İmâm Muhammed kitâbında zikretmişdür ki sûreti mesele bûdur. Bir Yahûdî'yê, yâ bir Nasrânî'yê dînünî sıfatla dîseler bilmezim dîse, dîdi kim ôl Yahûdî değûl, Nasrânî değûl, hükmî mürted olanlar hükmî gibîdür. Fekeyfe ki Müslümâna dînünî vasıf eyle dîseler, vasıflayamasa nice Müslümân ôlür. Usûl sıfârdan suâl ôlünmüş ki şû'l kemisneden ki namâzda Kur'an okumasını inkâr eyledî kâfir olur mi? Dîdi kim kâfir ôlür ecmâ'i inkâr etdüğî ecilden. Evet Âtâbiyye'de dinmiş ki te'vili ôlûna tekfir ôlünmeye. Eğer te'vil îdecek ôlürsa te'vil îdemezse kâfir ôlür. Bir hastaya dîseler kim, namâz kıl. Ôl dîse kim, vallahi ben ebedî namâz kılmazın, hattâ ölünceye değîn namâz kılmasa, onûn üzerine namâz kılmayalar. Zîrâ kâfir oldî. Câm'î Esğır sâhibî dîdi: Kim eğer ôl kemisne bûnî istihfâf yâ ihânet yönünden îdecek ôlürsa kâfir ôlür. Dahî dîdi kim [90a] bir yerde gördüm ki, geçen bir kemisneye namâz kıl dîseler, ôl dahî namâz kılmâzım dîse kâfir ôlür, ba'zı meşâyih katında... Evet bâ'zılar dîdiler: Kim eğer farîza namâzlarçûn vaktinde ôlâcak ôlürsa kâfir ôlür. Evet senün emrûnle kılmâzun dîse kâfir olmaz. Ve dahî dîdi: Kim bir ahir yerde gördüm geçen bir kemisne salavâtı mektûbê-i ben bugûn kılmazun dîse eğer murâdı Allah Teâlâ Celle ve Alâ üzerine reddetmek ôlâcak ôlürsa kâfir ôlür. Evet murâdî hikâyet ôlâcak ôlürsa, kâfir olmaz. Vâkı'âtı Nâdifî'de denmiş ki, imâm Muhammed (r.a) îdür: Namâz kılmazun diyen kişinün sôzî dört veche muhtemeldür. Birisî öldür ki diye ben kılmazun. Zîrâ ki kıldum. İkincisi öldür kim diye, ben senün emrûnle kılmazun. Zîrâ senden hayırlû banâ bûnî emr îylemişidür. Üçüncüsî öldür kim, fisk yönünden kılâmâzın. Zîrâ fisk banâ mânîdur dîse, bû üçî küfür değûldür. Dördüncî öldür kim diye ben kılmazım onunçün, kim namaz benüm üzerine vâcip değûldür. Yâhud inkâr cihetinden ben emr ôlunmadum dîse bû vechede kâfir ôlür. Fetâvâ-i Atâbiyye'de îdur bir kemisne dîse kim, neden ôtürü namâz kılâyım, avratum yök, oğlanum yök, kâfir ôlür. Yâhud dîse, kim namâz kılmak iyû değûldür. Yâhud dîse kim, namâzı şû'l kadar kıldum ki gônümî dûtî. Yâhud dîse kim namâz nesne değûldür kim, banâ faidesi ôla. [90b] Bunun küllisî küfürdür. Yâhud dîse kim namazdan ve ôrûcdan benî melâlet dûtî küfürdür. Meğer murâdî tabî'atının melâlet ôlâ. Yâhud dîse kim, namâz sözlük hôş nesnedür, küfürdür. Ve bir kemisne falân kemisne dahî benüm içün namâz kılür. Yâhud namâzdan alyûduk, yâ namâzî ekdün tebsûn dîse, kâfir ôlür. Yâhud Ramazân ayî gelince namâz kılmazım dîse kâfir ôlür.

Tâtârhaniyye’de denmiş ki bir kemisne bir kemisneye gel hâcetden ôtürü namâz kılâlum. Ol dahî dîse kim ben çok namâz kıldum. Hiç hâcetüm revâ olmâdî. Eğer bûnî istiḥfâf yönünden derse kâfir olur. Ve eğer dîse kim ne kadar kim tâ’at îderem. Hiç hayır görmezem, kâfir ôlür. Ve bir kemisne Allah Teâlâ benim mâlimî eksük eyledî. Ben dahî ônûn hakkını eksük iderüm, namâz kılmazum, yâḥud namâzî bâşînî bağladum. Yâḥud namâz kılarum nesne bâşa götürmezem. Yâḥud sen namâz kıldun, bâşâ ne götürdün. Yâḥud namâzî kîminçün kılâyum. Âtâm, ânam ôlmüşdür. Yâḥud namâz kılânla kılmayan birdür dîse, bûnun küllisî küfürdür. Ve bir kemisneye dîseler kim, namâz kıl tâ tâ’atün halâvatin bûlâsen. Ol dahî dîse kim, sende kilmâ tâ’adim, tâ’atün ve ferâğun halâvatin, bûlâsan, küfürdür. Ḥazîne-i Fıkıḥ’da da denmiş ki bir kûlâ namâz kıl dîseler, ôl dahî kılmâzun. Sevâb efendimün ôlür dîse, kâfir ôlür. Ve bir kemisneye namâz kıl dîseler ôl dahî [91a] bû namâz çökdür dîse, yâḥud dîse kim şimdî kılmazın, ramazân âyında kılûram. Zîrâ Ramazan ayının, her namâzî yetmiş namâzâ berâber ôlür dîse, kâfir ôlür. Nisâbı Fetêvâ’da denmiş ki bir kemisne görse, bir kişî namâz kılür dîse, kim bû kıldûğın namâz kâhillikdür. Yâḥud ôlû eşdür. Yâḥut red olunmuş işdür dîse, kâfir ôlür. Fetâvâ-i Tâtârḥan’da îdür. Bir kemisne terâvîhden ôtürü cüsde-i Ömer dîse, bû söz râfîzîler sözîdür. Allah Teâlâ’nun lâ’netî onlarûn üzerine ôlsün. Yâḥud kasıdla kıbleden yanâ kılmasa, yâ necis giysûyle, yâ mekânı necis üzerine de yâ kasıtle abdestsüz kılsa, bû zikir olanların cemî’sinde kâfir ôlür. Nivânîru’da denmiş ki Şemsü’l Eimme-i Helvâyî, Câm’î el-îmân adlı kitabında zikir iylemiş ki, eğer özürle taharetsiz kılsa kâfir ôlmâz. Evet dinde istiḥfâf vech üzere ôlcak ôlürsa, ittifâkî kâfir ôlür, amma bir kemisne zarûretle bû zikir ôlânlara, mübtelâ ôlsa şûnun gibî kim, kalürken ûyûyup hadis yetişse izhâr iylemeke, dahî ûtânûb kızılrsa, yâḥud düşmândan kaçûp taharetsiz namâz kılsa kâfir ôlmaz. Ve bir istiḥzâ’en değûldür, zarûretledür. Ve şöyle kim ûtânmağla bûnâ mübtelâ ôlsa lâyıık bûdür ki, namâz kıyâmına kasd etmeye, dahî bir nesne ôkumaya ve arkasına aldûğî vakitin rukû’ kasden etmeye, [91b]⁴³⁶ dahî tesbîh okuyamayana bi’âd denmiş ki, İbrâhim bin Yusuf dîmiş ki: Bir kemisne riya ile namâz kılsa onâ, ondan ecir yokdur. Evet günâh vârdur. Bâ’zıları dîmişler ki kâfir ôlür. Ve bâ’zıları dîrler kim, onunçün ne ecir vârdur ve ne günâh vârdur. Ôl hemân kalmamış gibidür. Mizbâhaddîn’de Ebû Hafs Kebîr su’al ôlündü. Şu’l kemisneden ki müşriklerin müsâhibetine geldi. Hâlbuki ôl kemisne, bir

⁴³⁶ [Der kenar: Matlub-u ehimme adetli- taharetsiz namaz kılmak beyanıdır.]

yâ iki namâzını terk eyledi. Eğer önlâra tâ'zim îdûb terk îdecek ölürsa, kâfir ölü. Ve terk etdüğü namâzın dahî, kazâsî yökdur. Ve eğer fiskdan ötürü vârmış, ölacak ölürsa, kâfir ölmaz. Terk etdüğü namâzın, kazâ eylesün. Tetmide su'âl ölündî. Şûl kemisneden ki İslâm diyârında, Müslümân öldî. Ondan nice gûn sonra beş vakit namâzdan su'âl ölündî dîse, kim benüm üzerime farz mîdur? bilmezim dîdi kim, küfürdür. Meğer İslâm'a gelmeden söylemiş ölä. Ve bir kemisneye zekât mâlnu vîr. Öl dahî itse kîmün sôziyle vîreyem. Üzerine vâcib öldükdan sonra vîrmezim dîse, kâfir ölü. Ve bir kemisne dîse kim, nölâydi ramazân ayî örücû farz olmayâydi. Meşâyih onun küfrinde ihtilâf etdiler. Bir kemisne ramazân ayî geldüğü vakit dîse kim öl ağır ay geldi. Yâhud ağır kônük geldi dîse kâfir ölü. Ve bir kemisne dîse kim, [92a]⁴³⁷ “ لا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ ”⁴³⁸ âhir kemisne dîse kim “ لا حَوْلَ ” ne işe yârâr. Yâhud dîse kim “ لا حَوْلَ ” neyleyim, kâfir ölü. Geri geçenleyen tesbîh ve tehlîl vaktinde yâhud subhanallâhun kapûsına aldum. Yâ pusatın çıkârdum dîse küfürdür. Ve bir kemisne harâm ta'âm yese dahî yedüğü vakit, bismillâh diyüb yese, İmâm Süheylî Meşâyihlerinden hikâyet etdi kim, öl kemisne kâfir ölü, Allah Teâlâ'nun ismine istihfâf etdükinden ötürü... Yâ harâm ta'âmdan ferağ olundükdan sonra elhamdülillâh dîse, mesele ihtilâfidur. Ve kadehî şarabla döldururken bismillâh diyüb içse, kâfir ölü. Ve zinâya ve kumâra yâ bunlara benzer nesneye mübâşerat etdüğü vakit bismillâh dîse, bunlar dahî bu niceleyindür, kâfir ölü. Ve Allah Teâlâ'nın esmâsını istihfâf etmek, küfürdür. Bir kemisne ezânî işitdüğü vakit dîse kim yalân söyler kâfir ölü. Bir kemisne bir ahîr kemisneye “ lâ ilâhe illallah ”⁴³⁹ dî dîse öl dahî demezin dîse bâ'zı meşâyih katında küfürdür. Tatamman'da îdur bir müezzin ezân ökusa, bir kemisne bû avâz ne kavgâdur dîse, kâfir ölü. Eğer inkârı yüzünden dîyecek olursa. Sûverde denmiş ki, bir kemisne ezân işitse bû çok avâzdır dîse, kâfir ölü. Gerü bûnun gibî istihzâ yüzünden ezânî i'âde eylese kâfir ölü. Kitabı Zahîriyye'de îdur, bir kemisnene [92b] “Lâ ilahe illâllah” dîse âhir kemisne istihfâf yönünden ne “lâ ilahe illâllah” yâhud istihfâf yönünden bîn kez ‘lâ ilahe illâllah’ de dîse kâfir ölü.

Bir kemisne kıyâmete, yâ cennete, yâ cehenneme, yâ mîzâna, yâ hisâba, yâ sırâda, yâ şûl sahîfelere ki, küllârûn â'melî onda yâzılmışdur inkâr eylese, kâfir ölü.

⁴³⁷ [Der-kenar: Matlub-u ehimme riya ile namaz kılmak beyanında]

⁴³⁸ (Güç ve kuvvet yalnızca Allah'tandır.)

⁴³⁹ “ لا إله إلا الله ” (Kelime-i Tevhid anlamı: Allah'tan başka ilah yoktur.)

Misbâhiddîn'de denmiş ki bir kemisne, vâ'dî ya vâ'idî inkâr eylese ki, Allah Subhâne ve Teâlâ, onî Kur'an'da zikretmişdür, kâfir ôlûr. Zahîriyye'de nakil ôlûnmuş ki bâ's münkir ôlân dahî böyledür. Ve bir kemisnenin bir kemisne ûzerinde borcî ôlsa, dîse kim eğer dünyâda vîrmezsen, kıyâmetde elêm ôl, dahî kıyâmet de benî kanda bûlûrsîn dîse, eğer kıyâmet gününde tehâvüen dirse kâfir ôlûr. Ve bir kemisne bir kemisneye zulüm eylese mazlûm dîse kim kıyâmet vârdur. Zâlim dîse kim kıyâmet kîmün haberiyle geldi, kâfir ôlûr. Ve bir kişî ben öldüğümden sonra girû mî dîrîlûrem dîse, kâfir ôlûr. Ve bir kemisne ôl cihândan kim geldî ve kîmün bâşî bârîk geldî ve kîm haber götûrdî dîse kâfir ôlûr.

Fetâvâ-i Tâtârhân'da îdur, bir kemisnenün zannî gâlibî şöyle ôlsa kim, cennet ve cennet içinde ôlanlar dahî; cehennem ve cehennem içinde ôlanlar fenâ olmağçûndür, kâfir ôlûr. Evet bâ'zı meşâyîh, hatâ-i azîmdür dîrler. Fetâvâ-i Ebû Elleys'de zikir ôlûnmuş ki, [93a] bir kemisne cümle ayluk banâ bu cihânda gerekdir. Ôl cihânda nice ôlûrsa ôlsün dîse, küfürdür. Bir kemisne bir zâhide dîse kim yeründe ôtûr. Tâ kim cennetden düşmeyesen. Ekser ehli alim onûn üzerinedür ki, kâfir ôlâ. Bir kemisneye dîseler kim, ahiretten ôtûrû dünyâ-i terk eyle. Ôl dahî dîse kim ben ğâyb içûn nakdî terk îdeyin mî? kâfir ôlûr. Fetâvâ-i Atâbiyye'de, Ebû Yûsuf'dan rivâyetdir kim, bir kemisne Nasâra ve Yahûdî, bâ's ôlunduklarından sonra, nârla azâb ôlunûrlar mî, olunmazlar mî? bilmezim dîse, ekser meşâyîh katında kâfir ôlûr. Kâfiye'de denmiş ki, Cemâleddîn Ebû Hanîfe'den su'al eyledî. Şûl kemisneden ki, hayvânda Âdem oğlanından gayriye, haşr yôkdur diyû ze'um eylese, dîdi ki: Kâfir olmâz. Evet benî Adem'de haşr yôkdur diyû ze'um eylese kâfir ôlûr. Fetâvâ-i Bâzaziyye'de îdur. Bir kemisne ben kıyâmet gününden kôrkamazım dîse, kâfir ôlûr. Ve bir kemisne senûnle cehennem kapûsına deĝin gîderîm. Evet ecrû kîramızın dîse küfürdür.

Beşinci Fasl

Emri mâ'rufa ve nehyü münkere ve helâle ve harâma ve ilme ve ulemâya ve selâdîna ve cebâbiriye muta'allik ôlân kelîmât beyânındadır. Bir kemisne emri mâ'ruf îden içûn dîse kim, ne kavga getûrdî. Eğer bûnî inkâr yüzünden dîcek ôlûrsa, onûn üzerine küfür kôrkusî vârdur. Bir kemisne bir kemisneye dîse kim [93b]fâlân kemisnenin evine vârûb emri mâ'ruf eyle. Ol kemisne dîse kim banâ neyledî. Yâ dîse kim, benî ne incitdî. Yâhud dîse kim benim bû fazûliĝîla ne işûm vârdur. Bûnûn küllisî küfürdür. Risale-i Şeyh Gâzî el-Gazât'da denmiş ki, bir kemisne bir kemisneye dîse

kim gel emri mâ'ruf ve nehyi münker îdûb müzdası ôlâlum. Ôl birisî dîse kim ben mezüdden bîzêram, onûn ûzerine küfür korkusu vârdur.

Zahîrede ve Şerh sîr kebirde denmiş ki, bir kemisne fasık-ı müslimindin bir kavmî nehiy etmek dilese, dahî ôl kemisenenün ğâlibu rey şöyle ôlsa kim, kendûnden ôtürü öldürürler. Yâhud döverler, yâ bûnâ benzer ne vârsa onâ îderler. Ona kadim etmemekten kâyırmaz. Zîrâ azîmetdür. Ve sükût etmek dahî câyizdür. Ôl ruhsatdur. Nevâzil'de denmiş ki Nasir bin Yahyâ suâl ôlündî şûl kemisneden ki, onı emîr da'vet îdûb, bâ'zı nesneden suâl eyledî. Ôl kemisne hak sôzî terk îdûb ôl emîrun île mekrinden korkup onâ muvâfık sôyledî. Dîdi kim, onunçûn vusa't yôkdur ki, sôyledûĝî vakit hilâfî Hak sôyliye. Meĝer nefsinde, yâ ba'zı cesedinün telefinden kôrkusî ôlâ. Geri gecenleyen fikhî dîdi kim, meĝer cemî' mâlnî almakdan kôrkusî ôlâ. Ve bir kemisneye dîseler ki sanâ bir helâl mi sevgilûdür yâ îkî harâm mî [94a] sevgilûdür? Ôl dîse kim herhangisî ôkûrdî, hâsıl ôlûrsa ôl sevgilûdür. Yâ dîse kim banâ mâl gerekdür. Gerek helâl ôlsûn gerek harâm, onûn ûzerine küfür kôrkusî vârdur. Bir kemisne sevâb ûmûyan harâm mâldan sadaka virse, kâfir ôlûr. Eĝer fakîr anûn harâm öldûĝinî bilûb duâ eylese, ôl dahî kâfir ôlûr. Bir kemisneye dîseler kim helâlden yî. Ôl dahî banâ helâlden harâm yemek sevgilû dekdür dîse, kâfir ôlûr. Ve bir kemisne dîse kim bû cihânda bir helâlî yîcî banâ getür. Tâ onâ secde îdem kâfir ôlûr. Ve eĝer bir Müslümân harâm hoş nesnedür dîse tahkîk kâfir ôlûr. Ve bir kemisneye dîseler kim helâlû ye. Ôl dahî dîse kim banâ harâm yârâr kâfir ôlûr. Ve bir kemisne hamr harâm deĝildür dîse, kâfir ôlûr. Cehille dahî ma'zûr ôlmaz. Zîrâ ôl zâhirdür. Bu mesele Ebû Yûsuf'dan menkûldür. Müntekîde denmiş ki eĝer bir müslümân şarâbın harâmlûĝî nâsla sâbit ôlmadî dîse tahkîki kâfir ôlûr.

Bir kemisne hâleti hayızda cemâ'î helâldür dîse kâfir ôlûr. Evet istibrâ hâletinde helâldür dîse bidatdür, zalâletdür. Ve bir kemisneye dîseler kim kûl meclis-i îlme bile ĝidelüm. Ôl dahî dîse kim onlarûn dîdüklerinî tûtmaĝa kim kâdirdür. Ve yâhud dîse kim îlim ne îşûme yârâr, yâhud ne cebirdür dîse, dahî [94b] ne olmuştur dese bûnûn küllüsî küfürdür. Şeyhî risâlesinde denmiş ki, bir kemisne dîse kim biz ilimle neylerüz. Yâ biz ilmî neyleyelüm bizûm hûd ilmûmiz vârdur kâfir ôlûr. Fetâvâ-i Atâbiyye'de denmiş ki bir kemisne istihzâ yûzünden dîse kim îlmî çanaĝa ve kesîye kôymak ôlmaz, kâfir ôlûr. Ve bir kemisne bir âlime dîse kim sebakı çanâkdan... Evêt kâfir ôlûr. Ve kaçan bir fikhî ilimden nesne ekse, yâ bir hadis-i sahîh rivâyet eylese, ahîr kemisne bû hiç nesne deĝildür deyûb red eylese, yâhud bû sôz ne îşe yârâr, Bana

dirhem gerek zîrâ bû, husumet dirhemündür. İlim giymek işine yârâr dîse küfürdür. Ve bir kemisneye dîseler ki ilim taleb eyleyenler melâikler ûzeründe, kanatlarî ûzerinde yûrürler. Ôl kemise bû yalândur dîse küfürdür. Hikâyet ôlundî kim, bir kemisne îlmi taleb eyleyenler hakkında bû hadisi eşitdî kim Resulallah (s.a.v.) buyûrmuşdur. Tahkîki melâikeler kanâdlarınî, tâlib îlmi içün dûşerler. Ôl kemisne dahî ayâğımı yere vurdî. Melâiklerün kanâdlarına ôtumâ‘çün. Pes hak Sübhâne ve Teâlâ onun ayâğımı fil hâl kurudî.

Bir kemisne dîse kim, Ebû Hanîfe'nin kıyâsî hak değûldür kâfir ôlür. Zîrâ onun kıyâsî hak olduğınan delîli Hak Teâlâ Celle ve Âlâ kitâbındadır. Zâtı kim buyûrur: “ وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ حَتَّىٰ إِذَا أَقْلَّتْ سَحَابًا ثِقَالًا سُقْنَاهُ لِبَلَدٍ مَّيِّتٍ فَأَنْزَلْنَا بِهِ الْمَاءَ فَأَخْرَجْنَا “⁴⁴⁰ Bû âyetde kıyâsu isbât ôlundî. Zâhîrde denmiş ki bir kemisne bir fakîhî, yâ bir âlimî sayüsüz sövse küfürdür. Bir kemisne dîse kim düşmanların fi‘lî ne îse kâfirlerün dahî ôldur, kâfir ôlür. Evet denmiş ki kacân murâdî cem‘î ef‘âlde ôlsa ve bir kemisne câhil âlimden yekdür dîse, kâfir ôlür. Zîra Hak Teâlâ kelâmı kadîminde buyûrmuşdur ki “ فُلٌ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا “⁴⁴¹ yâhud bir kemisne ben câhilî âlimden yek sevîrîm dîse kâfir ôlür. Zîra hazreti Resûl (s.a.v.) buyûrdî kim “⁴⁴²” مَنْ أَحَبَّ قَوْمًا فَهُوَ مَعَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ “ ve bir kemisne ömrî içinde îlim sormasa, ôkunmasa bilmezüm ne dûteyim dîse kâfir ôlür. Ve kebür kemisne bir fakîha ey dûşîmanı çok dîse, yâ senin îlmi çok dîse kâfir ôlmaz. Ve eğer kasdî istiḥfâf olacak ôlürsa kâfir ôlür. Ve bir kemisne filân danışmada, bize iş işledî kim, ayruk hîc bûnalık ôkuduklarına inânmak gerekmez dîse küfürdür. Ve bir kemisne bir âlimle çekişse dahî ôl âlime îtse sen ne âlimîsün, senün ilmün yalân değîlmi îdî. Bû yıl mî îderdün dîse, kâfir ôlür. Hikâyet ôlundî kim bir fikîh kitâbınî, bir kemisenenün dükkânında kôyûp gitmiş. Zamandan sonra [95b] yine ôl dükkâna vaktiden geçerken sâhib-ü dükkân dîmiş ki, desterenî ûnûtdun. Fakîh dîmiş ki benim senin dükkânında kitâbum vârdur desterem yôkdur. Sâhib-i dükkân dîmiş ki dûr. Gerû destere île ağâc kesersüz, kitâbıyla ḥalkûn bôğâzînî kesersiz. Fakîh bûndan Şeyh Ebî Bekir bin

⁴⁴⁰ Araf, 7/57. (Ayetin manası: O, rahmetinin önünde rüzgarları müjdeleyici olarak gönderir. Bulutları kaldırırız da onları ölü bir beldeye sürükleriz, sonra onunla her çeşit meyveyi çıkarırız. İşte ölüleri de böyle çıkaracağız ki düşünesiniz.)

⁴⁴¹ Zümer, 39/9. (Ayetin manası: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?)

⁴⁴² Ebu'l Hasan Nureddin Heysemi, *MECMAU'z-ZEVÂİD*, nşr. Abdullah Muhammed Derviş (Beyrut, 1994), 10/280. (Hadisin anlamı: Kim bir topluluğu severse, o da onlar arasında haşr olunur.)

Muhammed el-Fazla şikâyet eyledi. Öl dahî bû asılsûz söyleyenî öldürmesine emreyledi ve bir kemisine yüksek yerüde otûrub kendûsini müzekker teşbîye eylese dahî, onunla cemâ'at olûb ona mesele sorsalar, istihzâ yônünden dahî gülseler şer'â istihfâf etdüklerinden otûrû kâfir olûrlar.

Gerü gecenleyen eğer yüksek yerde oturmasa, Evet vâ'zû nasihat edenlerî istihzâ eylese tahkîki kâfir olûr. Ve bir hasum bir hasma eimmenün cevâbını istiftâ etdürüb virse, öl dahî red eylese, bû ne ma'naya getürdün dîse, kâfir olûr. Zîra şerûn hükmünî red eyledi veyâ bûnî dîmeyüb Fetâvâ-i yer biraksa bûna şer'idür dîse, kâfir olûr. Tetemmi'de denmiş ki Ebû Abdullazîz bin Ahmed el-Helvânî'ye suâl olündî. Bir kemisine bir kemisine kanda gîdersîn dîse, öl dahî meclisi ilme gîderüm dîse, öl kemisine dîse kim eğer gîdecek olûrsan avratın bôş olûr dîse, dîdî kim, bû istihzâdur. İlme ve ulemâyâ kâfir olûr. Yine Tetemmi'de idur benüm vâledüm suâl olündî. Şûl kemisneden ki dîdî ben müftînün fetvasına [96a] kâil olmazım. Dahî fetvâsıyla amel etmezim. Hâlî nice olûr. Dîdî kim: tevbe ve istiğfâr ide. Dahî bâ'zı kemisneler bûndan suâl olündî. Dîdiler kim kaçan kendûnen reyinde ve ictihâdında kâdir olsa, yâ'nî kendû nefsinde müctehid olsa, onların reylerinden müstağnî olsa, öl mâzûrdur. Ve eğer olmayacak olûrsa, onun üzerine küfür korkusî vârdur.

Bir kemisine dîse kim Kûbû şerî'âtî bize şerî'âtlâ dîrî değılüz kâfir olûr. Ve bir kemisine şerî'âtli yâlnûz bir yûrûyan mashariya dûtta kâfir olûr. Ve bir kemisine dîse kim benim kûtkûm vârdur. Şerî'âtî neyleyem, küfürdür. Ve bir kemisine bir sâlih kemisine içün dîse kim anûn yûzî dökûz yûzî gibîdür. Anûn üzerine küfür kôrkusî vârdur.

Gerü geçenleyen dîse kim falân kemisenün cânî eksildi. Senün cânûnu bağlândî, küfürdür. Ve bir kemisine bir kemisine dîse kim dön birâz cânımı sanâ ısmarladî, kâfir olûr. Zîra bû kûl mezhep ehli tenâsühdür. Ve bir kemisine dîse kim Hak alîmdür ki bû derd dahî bû musîbet ki sanâ yetişmişdür. Banâ dahî şöyle derd eyledi kim sanâ etdüğî gibî küfürdür. Eğer sözinde yalânsa, zîra Allâh'ü Sübhâne ve Teâlâ'ya yalân dânukluk isnâdu eyledi. Ve bir kemisine envâ'i musîbetler yetişse dahî dîse kim, mâlûlemî oğlûmî aldük. Dahî filân mî ve fâlân mî aldük. Dahî ne kâldî kim, işlemeden yâ bû el-fâzla bakaruz, ne vârsa dîse [96b] tahkîk kâfir olur. Evet bâ'zı meşâyih idur, eğer bir hasta bûnî kasıdsûz dîse şiddet-i marızdan otûrû diline cârî olsa, mesele ihtilâfidur. Ve kebir kemisine kûluna yâ câriyesine ya oğluna gazab eylese dahî

muhkeme dökse, bir ahir kemisne, sen Müslüm değül misîn dîse ôl dahî değülüm dîse, Abdulkerîm bin Muhammed fetvâ vîrmiş ki küfürdür. Eğer canı galadla diline câri oldıysa dahî.

Bir kemisne avratına yâ kâfire, yâ mecûsiye, yâ yahûye dîse avrat dîse kim, dîdûğın gibiyim. Yâhud dîse kim şöleyem banâ talâk vîr dîse, yâhud dîse kim eğer şöyle ôlmasaydum senünle sohbet tutmazdum, kâfire ôlür. Hâniye’de Muhammed bin el-Fazl dîmişki mürted ôlür. İslâm üzerine dahî tecdîdi nikâhına dahî erîne rucû’u etmesine cebir îdeler. Evet dîse kim eğer ben şöyle isem benî dûtma kâfire ôlmaz. Nesâbi’de denmiş ki nikâh akdinî tecdîd îdeler ihtiyâddan ôtürü. Evet bâ’zılar dîmiş ki kâfira ôlür. Ve bir kemisne kendü oğlancığına dîse kim yâ kâfir yavrûsî, mesele ihtilâflıdır. Ve bir kemisne bir kemisneye dîse kim yâ Yahûdî, yâ Mecûsî, ôl dahî lebbeyk dîse kâfir ôlür. Geri gecenleyn eğer şöyledür dirse, kâfir ôlür. Eğer bûnî dîmese, evet sen senîn dîse, yâ sukût eylese, kâfir ôlmaz. Ve bir kemisne bir kemisneye dîse kim az kâldî kim, [97a] kâfir ôlaydum. Yâhud dîse kim benî şûl kadar incitdün ki, kâfir ôlmak istedüm, kâfir ôlür. Ve bir kişi dîse kim bû rüzgâr Müslümân diyarı bulcak zamân değıldür. Zira ki kâfir rüzgârîdur dîse kâfir ôlür.

Vâkıâtı en-Nâdıfî’de denmiş ki, bir Müslim ile bir Mecûsî bir mevzu’da ôlsa bir kemisne, ôl mecûsiyi dâ’vet îdüb yâ Mecûsî dîse, müslim cevâb vîrse, eğer aksî bir işde ôlsa müslim dahî tevvehüm eylese kim, ôl kemisne ônî ôl işden ôtürü dâ’vet îder, küfür lâzım ôlmaz. Evet eğer ôl dâ’vet îden içün bir işde ôlmâyacak ôlürlerse, onûn üzerine küfür kôrkusî vârdur. Ve bir Müslümân, mülhadüm dîse, kâfir ôlür. Zira mülhid kâfirdür. Ve bir kemisne bir Müslümâna, yâ kâfir, yâ zındık dîse eğer te’vîline kâdir ôlmazsa, kâfir ôlür. Muzmiret’de dînmiş ki bir kemisne gayrî kemisenün îmânında şek eylese, yâ ona kâfir dîse nazar ôlûna. Ôl kemisenün îmânında şek vâvâr ise, yâ küfür eserî vâvâr ise, ona sôven kâfir ôlmaz. Evet küfür şüphesi ôlmayacak ôlürse, dahî te’vîline kâdir ôlmayacak ôlürse, dîni kâfir ôlür. Eğer sôvülen mürtekibi kebâyur dahî ôlâcak ôlürse... Hususâ kim Ulûmuddîn’in’de âlim ôlsa, onûn îmânında şek câyiz değıldür. Bir kemisne onûn îmânında şek eylese mübtedi’ûdur. Bû şûl mâ’nâya racî’ ôlür ki, [97b] tahkîk ma’âsî, îmânın selbinî îcâb eylemez. Hâzêne’de denmiş ki bir kemisne, kendü halinde ôlüb kemisneye zulüm ve te’âddî eylemese, bir ahir kemisne Allah Teâlâ senün müslümânluğınî senden alsûn, ahir kemisne dahî emîn dîse, ikisi birlik kâfir ôlür.

Kitab-1 Tetemma'da îdur bir kemisneye dîseler kim felân kemisne kâfir öldî. Ôl dahî elhamdülillah dîse, eğer muhabbet edûb derse küfürdür. Bir Müslümân dîse kim her sâa'tte benüm kâfir damarlarûm hareket îder, kâfir ôlmaz. Evet her zamânda kâfir ôlûram dîse, yâ dîse kim yakîndur ki kâfir ôlâm kâfir ôlür. Ve bir kemisne bir sôz sôylese ki bir kavim ônâ küfürdür diyû ze'ûm eylese. Evet hakîkaten küfür ôlmasa, ônâ dîseler kim kâfir öldün, avratın dahî bôş öldî. Ôl dahî dîse kim, kâfir ôlmış. Avratî dahî bôş ôlmüş kâfir ôlür. Avratî dahî bôş ôlür. Ve bir kemisne bir kemisneyi incitse, ôl dahî benî incitme ben Müslümânım dîse inciden dîse ki gerek Müslümân ôl gerek kâfir ôl, kâfir ôlür. Yine bû niceleyin dîse kim eğer sen kâfir isen bana ne ziyân küfür lâzım gelür. Ve bir kâfir bir Müslümâna dîse kim ben Müslümânlığî sevîrim isterum ki müslümân ôlâm. Ôl dahî dîse kim kâfirlik sanâ yeter, kâfir ôlür.

Bir kemisne bir Müslümâna gazbî arâsında dîse kim, senûn dinûnden bezerim, küfür lâzım ôlür. Ve bir kemisne [98a] bir kemisneye gazbî arâsında dîse kim benî kov ki şimdî kâfirüm, kâfir ôlür. Bir avrat erinden talâk istese erî dahî bôşâmasa avratı dîse ki yâ banâ talâk vîr. Yâ kâfir ôlûram. Yâ dîse kim etekûmî küfür kasdına belûme bağlaram kâfire ôlür. Gerek işlesün gerek işlemesün. Gerû gecenleyin eğer beline bir kara nesne bağlâsa, eri bû nedür dîse, zunnârdür dîse kâfira ôlür. Eğer bûnî işlemese evet kasıd eylese kim bağlaya, kâfira ôlür. Ve bir kemisne bir sâa't yâ bir gûn küfre kasıd eylese, ôl kûfürdür. Küfre kasdetdükî zamândan taâ tevbe îdûb rucû' îdinceye değin. Ve bir kemisne hâleti husûmetde dîse kim, bû ne asıl Müslümânlık'dur, kâfirlik yokdur. Bûnun gibî Müslümânlık'dan kâfir ôlür. Ve bir kemisne bir kemisneye "أشهد " 443 "أن لا إله إلا الله وأشهد أن محمدًا رسول الله" dî dîse ôl kemisne dîse kim, sen benim elûmde müslümân öldün. Şimdî mî banâ şehadeteyn kelimesini sen mî dîdürürsün dîse, kâfir ôlür. Zîra islâmı inkâr eyledî. Garar-ı ma'âniyede îdur. Ebu'l Fazl Keramânî suâl ôlündî. Şûl kemisneden ki bir aħir kemisneye dîdî: Allah Teâlâ sana tevfiik vîremesün. Kelime-i şehâdetî dîmekî ôlüm vaktinde dahî, îmânî senden seleb eylesün, kâfir ôlür mî, olmaz mî? Dîdi kim Zâhir el-Faz Şeni'ûdur. Zîra küfre rızâdur. [98b] Evet bû kâilin küfrüne, kul vaki'û ôlmâdî.

Fetâvâ-i Tâtârhan'da îdur kacân mazlûm zâlîme duâ eylese kim, Allah Teâlâ senî küfür üzere öldürsün, yâhud Allah Teâlâ îmânî senden salub eylesün, yâ duâ

⁴⁴³ Kelime-i Şehadet. (Manası: Ben şehadet ederim ki Allah tektir ve yine şehadet ederim ki Muhammed (s.a.v.) onun elçisidir.)

eylese kim Allah Teâlâ senün cânın kâfirlüğe elete. Zulmüne dahî ezâna göre intikâm îde, bû dahî küfür ôlmaz. Evet imâm Ebû Hanife'den rahmetullah rivayetdür kim, ğayrî kişünün küfrüne râzî ôlmak küfürdür. Mutlakâ söyleyüb tafsîl etmemiş ve şûl nesne kim, bilâ halêf küfür ôlâ. Amelinün ihbâdını îcâb îder.

Bir kâfir Müslümân ôlsa ne dese, dahî onâ ba'zı nesnelere verseler, bir Müslümân dîse kim kêşke ben dahî kâfir ôlaydum. Tâ Müslümân ôlûb onâ verdükleri nesne gibî banâ dahî vîrdiredî. Yâ dile getürmeyüb kalbinde temannâ eylese, ôl kâfirdür. Bâ'zı meşâyıh katında ve Fetâvâ-i Ebulleys'de denmiş ki, bir müslümânun kâfir bâbâsî ôlûb mâla terk eylese dîse kim, ne ôlâydi bâbâmun mâlinî alıncaya değin müslümân ôlmâmiş ôlâydim, mesele ihtilafîdur. Ve bir kemisine şarab, yâ ikî kîz karîndâşın bir nikâhda harâm ôlmasa deyû temenni eylese kâfir ôlmaz. Zîrâ zamânı evvel de helâl îdi. Evet temannâ eylese kim, nôlâydi Allah'ı Sübhâne ve Teâlâ zülmî dahî, zinâi dahî, beğîr hak katli nefsî harâm etmeseydi, tahkîki kâfir ôlûr. Gerû gecenleyün, eğer hiçbir vakitte helâl ôlmayan nesnenün helâl [99a] ôlmasınî temennê eylese kâfir ôlûr.

Bir kemisine dîse kim şarâbun harâm ôlmâsî Kur'ân'la sâbit ôlmadî, kâfir ôlûr. Feteva'î Atâbiyye'de îdür bir kemisine dîse kim keşkî namâz ve ôruc farz ôlmayaydı kâfir ôlmaz. Ammâ mübtedî' ôlûr. Ve bir müslim, bir güzel Nasrânî avratını görse, dahî temennâ eylese kim, nôlâydi ben dahî Nasrânî ôlâydum tâ ki bûnî ciftleneydüm kâfir ôlûr. Ve Fetâvâ-i Tâtârhan'da hikâyet ôlündî kim, bir kemisine pâdişâh zamândan ôtürü âdildür mutlakâ dîse, o mesele ihtilafîdur. Usûlu sıfârdan sûâl olunmuş şûl hitaplardan ki cu'ma günlerinde hutbe ôkûrlar, dahî pâdişâhî zamânın medhinde mübâlağa îdûb dîrler kim elsultânul âdil el a'zîm şehinşâh el-mua'zzamü mâlik rikâb-i el-umumi el-sultân fi arzıllah, mutlakâ câyiz mîdür değil midür? Dîdi kim câyiz değüldür. Zîrâ bû el-fazlun bâ'zısı küfürdür, bâ'zısı mâ'siyetdür. Evet imâm el-hüdî Ebû Mansûr Mâturîdî dîdi kim: Bir sultân zamânı içün ki, onün bâ'zı işî adül bâ'zı işî hayûr ôlûb, mutlakâ âdildür dîse kâfirdür. Evet bâ'zı husûsda âdildür dîse kâfir olmaz. Şehinşâhu dahî dîmek câyiz değildür. Zîrâ Allah Teâlâ'nun esmâlarına mahsûsdur. Mâlik rikâb el-imam ve sûldân fi arzıllâh dîmek aynı mâ'siyet ve kezîbdür.

Tâtârûhân'da dinmiş ki eğer hâkîm el-vakit [99b]⁴⁴⁴ ahsırsa, ahir kemisine yerhamukellah dîse, bir kemisine şöyle dîme tâpû kîl dîse, kâfir ôlûr. Mecmu'û Havâdis

⁴⁴⁴ [Der-kenar: Matlub-u ehimme hutbe-i zaman]

el-Münâzil'de îdür. Bir kemisne bir kemisneye, ey Hüdâvendiyâ, ey bârî hüdâ dîse, bâ'zuları katında kâfir ôlür. Şûnuncûn kim Allah Teâlâ'nın isimlerinden bir isimdür. Meşâyih Neccârâ'nun dahî ihtiyârî bûdur. Ve bâ'zuları katında kâfir ôlmaz. Şununcûn, gerçi kim Allah Teâlâ'nın isimlerinden îse dahî. Evet esmâ-i müşterekdendir. Âlim gibî hakîm gibî meşâyihîlahun ihtiyârî dahî budur.

Altıncı Fasl

Küffâra nisbet etmek, dahî kâfir ôlmayı müslümân üzerine tercîh etmek ve küfür ôkurdûb telkîn etmek, dahî kâfir ôlmağa emretmek beyânındadır. Bir müslümân bir mecûsînün takyâsînî bâşına giyinse mesele ihtilâfidir. Bâ'zuları dediler kim kâfir ôlmaz. Zîra ôl kemisne delîle muvahiddür ve gönliyle musaddikdür. İkrârla tasdik eksîyiyle mevcûddur. Ammâ bâ'zular dediler kim kâfir ôlür. Zîra ôl küfür alâmetdür. Evet bâ'zı müteahhirîne dîmişler kim eğer zarûretten ôtürü ôlâcak ôlursa, soğuk def'î etmeklikden ôtürü ve yâhud su suğrî veya kar sıfrâyinki yavuz ôlûb dahî yânına getürtmeyüb sûdîn vîrmese, tâ onu giymeyince kâfir ôlmaz. Bir kemisne bêline zinnâr bağlâsa yâ ômûzîna, yâ göğsüne hac kosa, yâ her ne yerde ôlûrsa kôsûn tahkîku [100a] kâfir ôlür.

Temhîd'de îdür beraberdür. Ôl hac i'tikâdî ôlsûn yâ ôlmasûn tecnîsi Nâsîra'da îdur. Bir kemisne zinnârü bağlânsa yâ şapka giyse, kâfire câsûsluk etmekçün kâfir ôlmaz. Evet kaçan bir müslümân zinnârü bağlânsa dahî, şapka giyse dar-ı harbe ticarete varmakçün kâfir ôlür. Ve bir kemisne dîse kim kâfirlik eylemek yekdür, hıyânet eylemekden. Ekser ulemânın üzerinedür ki kâfir ôlâ. Fetâvâ-i Hulâsa'da, Ebû'l Kâsım Saffâr bûnâ fetvâ vîrmiş. Ve bir kemisne, Mecûsî Nasrâniye'den, yâ Nasrâni Mecûsî'den hayırlûdur dîse kâfir ôlür. Ve bâ'zuları ôlmaz dîmişler. Ve Fetâvâ-i Hulâsa'da denmiş ki Yahûdî Nasrâni'den hayırlûdur dîse kâfir ôlür. Evet lâyıık bûdur ki Yahûdî Nasrâni'den, yâ Nasrâni Yahûdî'den şerlûdür diyeler. Ve Fetâvâ-i Bezâziyye'de denmiş ki bir kemisne Nasâra mahallesinden geçse, halbûki Nasâra matarayla şarâp içerdî. Dîse kim bele îp bağlayıp dahî, bûnlara kula olmak gerek ve dînarlarıyla hõş gecmek gerek. Ulemâ ittifâk ettiler ki ol kemisne kâfirdür. Ve bir kemisne dîse ki Yahûdîlerün oğlânlarına muallim ôlmak yekdür, Müslümânlar'ın oğlânlarına muallim ôlmakdan. Zîra onlar oğlânlarînun muallimlerine artûk hak vîrürler, kâfir ôlür. Kaçan iki kişi ôrtasında müâ'me'le vaktinde söz cârî ôlsa birî ôl

birine dîse kim, senin işledüğünden küfür yekdür. Bâ'zılar dediler kim [100b] kâfir ölür.

Fakih Ebulleys dîmiş ki eğer murâdî, ol muâmele yakınmayûb küfre tahsîn etmeyecek ölürsa kâfir ölmez. Fetâvâ-i Bezâziye'de denmiş ki bir kemisneye sen falân işi işledün dîseler, öl dahî itse eğer ben onu işlemiş ölâcak ölürsam, Yahûdî, yâ Mecûsî, yâ Nasrânî ölâyım. Hâlbûki öl işi işledüğünü bilürdî. Keffârat lâzım ölmez. Öl yemîn-i gamûsdur. Evet küfrinde ihtilâf ölundî. İhtiyâr ölunân serhasî ve Ebû Bekir rahmetüllâhü dîdükîdur ki eğer bûnda kendü katında küfür yüdüğünü bilecek ölürsa kâfir ölür. Zira öl kendü nefsinün küfrüne rızâdur. Kendü nefsinün küfrine râzî ölmaq, küfürdür. Bilâ Neze'û Tâtârhân Hızâne-i Fıkıh'tan nakletmiş ki bir kemisneye sen falân nesne-i şöyle dîdün deseler. Ol dahî eğer demiş ölâcak ölürsam kâfir ölâyım. Hâlbûki onî dîdüğünü bilürdî, kâfir ölür. Ve kebir kemisne bir söz söylese ki küfri icâb îder. Bir gayrî kemisne ona gülse söyleyenü dahî, gülen dahî kâfir olur. Meğer zarûrî gülcek gayrî nesne ola. Muhassıl kelâmı küfre gülmek, küfürdür. Eğer bir kemisne kendü nefsinün küfrine râzî olsa, tahkîki kâfir ölür. Evet ğayrî kişünün küfrine râzî olsa, bûnda meşâyıhun ihtilâfi vârdur. Ve Kitâb-ı Nisâbu'dâdur: Sahîh oldur kim gayrî kişünün küfrüne razı [101a] olmağla kâfir ölmâyâ. Şeyh'ül İslâm Kitâb-ı Şerh Siyer'de zikir eyledî kim, tahkîk ğayrî kişinin küfrüne razı ölmaq küfürdür. Kaçan ihtiyârü idub müstahne görse, evet küfür üzerine ölmesini, yâ kâtil ölmasınî talep eylese, şül kemisenün kim yâ biddâbâ' şerrin dahî muveddî ola. Tâ ki Hak Teâlâ intikâmını ondan âlâyû küfür ölmez.

Eğer bir kemisne müslümân olsa bir müslümân ona dîse kim kendü dînünden niye döndün? kâfir ölür. Ve bir kemisne kâfirlerün uluyacak günlerine çıkûb dahî onlara muvâfakat idüb işledükleri ne işle kâfir ölur. Câmi'û Sağırde denmiş ki bir kemisne kâfirlerün uluyacak günlerinde bir nesne sâtün alsa, kim öl kemisne ondan okurdu. Sâtün aldüğydu. Eğer murâdî kâfirlerün uluyacak günlerine tâ'zim ölâcak ölürsa, nitekim müşrikler tâ'zim îderler, kâfir ölür. Evet murâdî hemân yemek içmek ni'met ölâcak ölürsa kâfir ölmez. Sahib-u Câmi'û Sağır'de denmiş ki kaçan bir müslim Neruz gününde ve ila-i müsleme bir nesne hediye getürse, evet murâdî öl günî tâ'zim etmek ölmasa, lâkin şöyle olsa kim âdetine sudur kâfir olmaz. Ammâ lâyıık bûdur ki bûnün gibî vâki' işi, bûnun gibî günde işlemeyeler. Mubâdı ona öl kavme teşebbe ölmaya. Vâki'ât'de Ebû Hafs'dan hikâyet ölünmuş ki dîmiş ki eğer bir kişî Allahü Subhâne ve Teâlâ'ya, [101b] elli yıl ibadet eylese nevruz gününe gelse dahî bâ'zı

müşriklere birî murad verse, murâdî ol gûnî tâ'zim etmek olsa, tahkiki kâfir olûr. Amelî dahî mahvolur. Bû şunun hilâfidur ki eğer bir kâfir oğlunun saçını kesmek için, nâsularî ziyâfete dâ'vet iylese dahî Müslümânden bâ'zılarî dâ'vetine hâzır olûp saçû götürseler günahkâr olurlar, kâfir olmazlar.

Hikâyet olunûr ki bir Mecûsi'nin çok malî vâr idî. Müslümanların fakirlerine infâk îderdi. Dahî mescid kandillerine yağ gönderürdî. Bû kez oğlunun saçını kesmek için nâsularî ziyafetine dâ'vet iyledi. Müslümanlardan çok kemisne onun ziyâfetine hâzır olûb saçû götürdiler. Bû iş ol yer müftûsine katî gelûb, üstâdî Şeyh el-İslâm Ali Sai'di'ye kâğıt yazmış kim, senün ehli beldün mürted olûb, Şiâ'ra ehli kâfire meclisine hâzır oldular. Dahî kıssa-i kağıdında bir bir takrîr iyledi. Şeyhü'l İslâm cevâb vermiş kim, şerîde ehli zematun icâbetini kabûl etmek dahî ihsân îdecîne. İhsân etmek keremü ve mürvetindendir. Haniyye'de îdür. Evlâ öldür kim bûnun gibîleri işlemeyûb onlara müvâfakat etmeyeler. Ve Fetâvâ-i Tâtârhan'da denmiş ki bizim meşâyihlarımız ittifâk etdiler kim, şû'l kemisneler kim küffârın emirlerini hasen görse, kâfir olûr. Hattâ dediler kim eğer bir kişî dîse kim yemek vaktinde sôzî terk etmek gerekdir. Kim ol mecûsiler [102a] işîdür. Yâ hâleti hayızda avratını döşeginden ayırmak nüçündür kim, Yahûdiler işîdür dîse kâfir olûr. Ve eğer nevrüz gününde küfre cem' olsa bir Müslim onlarî görüp dîse kim ne hûd resüm görmüşler. Yâ ne eyiyüz komuşlar. Onun üzerine küfür korkusî vârdur.

Fetâvâ-i Tâtârhan'da denmiş ki bir fâsikun oğlu olûb evvel şarâb içişinde kavmî ve hasmî kûtlâlayûb, saçû saçsalar akçe gibî, şeker gibî tahkiki kâfir olûrlar. Ve Fetâvâ-i Hülâsa'da îder eğer saçû saçmasalar, ammâ mübârek olsün dîseler yine kâfir olûrlar. Ve bir kemisne bir fesâda şer'û iyleyûb ashâbına dîse kim, gelûn bû demî hoş görelûm, kâfir olûr. Gerû gecenleyn kaçan dîse kim şâdu olmasûn şû'l kemisne kim, bizûm şâziluğumuze şâdu değıldür, kâfir olûr. Geri gecenleyn bir kemisne içmeye meşgûl olûb dîse kim, Müslümânlık işkâra öldî, kâfir olûr. Bir fâsik meclisi şerûyede, salihâ cemâ'ati dîse kim, gelûn ey kâfirler tâ Müslümânlığı göresiz, kâfir olûr. Câmî'i es-Sağîr'de denmiş ki Ebû'l Kâsım Fakih demiş ki, bir kemisne bir kemisneye kelime-i küfrî telkîn iylese, tâ ki onu söyleye telkîn edici kâfir olur. Eğer nice kim oynamak dahî, gülmek yönünden olûrsa bû mesele İbn Mübarek'den rivâyet olûnmuşdur. Dahî ondan rivâyetdür kim bir kemisne bir avrata emreylese, yâ telkîn iylese ki [102b] İslam'dan mürtedde olub, erinden bâyin ola. Telkîn eden kâfir olur. Avratı dahî kabul ederse kâfir olur. Ol avratı müâ'venat edib erinden boş olduk deyü fetva veren dahî

kâfir olur. Fetâvâ-i Tâtârân'da idur, ol avratı İslam üzerine cebredeler. Dahî yetmiş beş çomak vuralar. Dahî zevci ahıra çağıtlandırmayıb geri ve evvelki erine vermesini cebrederler. İmâm Kerhî böyle demiştir. Ve Ebû Cafer dahî buna fetvâ vermişdür.

Fetâvâ-i Bezâziyye'de idur erlü avrattan lafz-ı küfür sadır olsa, Meşâyih Belhî ve Meşâyih Semerkandi rahmetullahi Teâlâ dediler ki ol avratın söylediği sözü nikâhına fesât vermez, tecdîd-i nikâhına emr olunmaya. Bu asl kapuya avratlar üzerine bağlamaktan ötürü ve hâkimi vakti ol avratı habis eyleyü. Ol sözünden rucû' edinceye değin ve ulemâ-i nice rekâtında nikâha fesât gelir. Evet ol ki nikâh üzerine cebr oluna. Ta bu eğer bir altun ise dahî ve bu iddet içinde ona nafaka verilmeye. Ulemanın değilse, buna fetvâ vermişlerdir. Ve bir avrat erine harâm olmak diler ve erüde el-îyâz'u Billah kelime-i küfür söyler. Ve imânı dahî kalbinde mükarrar tutar, kâfir olur. Dahî ihtiyârıyla ol küfür gelicisine söylediğiçün, mühallatün finnâr olur. Şu nikahu kim, ikrârı inkâr tebdil eylemek elinden [103a] gelmez. Tâ başı üzerinde tartılmış kılıç olmayınca, ya cebr ve kerhe uğramayınca. Şunun için kim imân, bizim ülemâmız katında iki rükün üzeridir. İkrardur, tasdikdür. Tasdik ruknü zıddıyla gönülden zâil olsa gerek cebriyle gerek ihtiyârıyla fil-hâl kâfir olur. Ve ikrar rukni cebre ve kerhe uğrayıb küfür sözünü söylese kâfir olmaz. Evet ihtiyârı ile söyleyen fil-hâl kâfir olur.

İmâm Belhî, İmâm Mâlikten ve Ebû Hanîfe'den ve Ebû Yusuf'dan Rahmetullahi Teâlâ rivayet eder ki bir kemisne bir kişiye kâfir ol deyü emreylese, emrinden fil-hâl kâfir olur. Gerek emrettiği kişi kâfir olsun gerek olmasın. Ğarar mâ'aniyede suâl olundu. Şul kemisneden ki onun üzerinde nezirler ve keffâratlar ve kazâyâ kalmış namâzlar ve hac olsa, ol kemisne bu cümle-i ezâ etmeğe kâdir olmasa, varsa El-î'yaz-ı Billâh cehilden mürted olsa, bir kemisnenin okutmasıyla tâ bu cümle nesnelere ondan sâkıt ola. Ondandır müslümân olsa dedi kim, ol kemisne kim bu mesele-i ona uğrattı. Allah Teâlâ Celle ve Alâ'ya kâfir oldu. Evet manzumede idur, halet-i İslâm'da iken terk ettiği ibadetler batıl olur. Kazâ lazım olmaz, ama hâlet-i İslâm'da iken terk ettiği ibadetler riddetiyle sâkıt olmaz. Müslümân olduktan sonra üzerine [103b]⁴⁴⁵ kazâsı lazım olur. Ve bir kemisne bir kemisnenin lafz-ı küfür söyleyüb mürted olduğunu bilse, er olsun avrat olsun hallerinü bildürmek gerek. Şöyle ki sukût edüb hallerün bildürmese, rizâ-i küfür küfürdür diyenlerin katında kâfir olur.

⁴⁴⁵ [Der-kenar: Matlub-u ehimme bir adam mürted olsa]

Şerh Ecnâsıda zikir olunmuş ki bir kemisine küfrî telkîn etmeğe ya emretmeğe azmayelse azimiyle kâfir olur. Garîp el-Muâ'niye'de denmiş ki küfre emretmek, küfredeninde bizim meşâyihlarımız ortasında ihtilâf yokdur. Ve kebir kemisine lafz-ı küfrî söylemeye cebreyleseler, telfi nefisile dahî buna benzer ne var ise, ol kemisine dahî küfrî söylese, evet kalbi îmân üzerine mutmain olsa kalbine dahî yaramaz. Nesne hadûr eylemese, bu vecihde küfrine hüküm olunmaya ne kazâda ve ne hûd Allah Teâlâ ile ol kemisine ortasında. Ve bir kemisine bu salibe namâz kıl diye geri etseler. Ol dahi gönline bir nesne hadûr eylemedin geriye kurban kılsa kâfir olmaz. Ne kazâ da ve ne hûd kendiyile Allah Teâlâ ve Celle ve Âlâ ortasında.

Yedinci Fasl

Ehli bidâtın tekfirine icâb eden nesnelere ve ehli heva ve müteferrikat beyanındadır. Kaderiyye tekfir eylemek vaciptir. Şerri Allah'ı Subhânehü ve Teâlâ'nın takdirinden nefi etdiklerinden ötürü ve dahî her fâil kendi fiilinin hâlefidir diye muzur olduklarından [104a]⁴⁴⁶ ötürü... Ve Fetâvâ-i Tâtârhan'da idur bir gün Hazreti Ebû Bekir ile Hazreti Ömer (r.anh) kazâ ve kaderden münazara ediştiler. Hazreti Ebû Bekir hasenat Allah'ı Teâlâ'dandır. Seyyat kendi nefsimizdendir derdi. Ve Hazreti Ömer ibn. Hattab: Hayır dahî şer Allah'ı Teâlâ'dandır derdi. Pes vardılar Hazreti Resul katında (s.a.v.) andılar. Resulullah (s.a.v) dedi kim ol kemisine kim kazâ ve kaderden söz söyledi. Hazreti Cebrâil ile Hazreti Mikâil idi. (a.s) Cebrail oldu demede senin dediğin gibi yâ Ömer. Mikâil dahî oldu demede senin dediğin gibi yâ Ebû Bekir. Pes bu ikisi Hazreti İsrâfil'i hakem edindiler. Hazreti İsrâfil dahî onların ortasında hükmetdi. Kim tahkik-i kader eğer hayır ve eğer şer Allah Teâlâ'dandır. Yâ sahâbîlerim benim dahî hükmüm sizin ortanızda İsrâfil hükmü gibidir. Ve hem Hak Teâlâ Furkân-ı Azimin'de "قُلْ كُلُّ مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ"⁴⁴⁷ diye buyurmuşdur.

Râfızî dahî tekfir eylemek vacibdür. Ölen kemisnelerin ruhları habisdî. Ahıra hulul eder ve dahî tenâsüh edvaha kâil olup yâ'ni rûh bir bedende olup ol bedene fenâ gelse, rûh ondan ayrılıb beden-i ahiraya girmesi vardur. Ve dahî imanun ruhu, eimme-i ahiraya intikâl eder. Ve dahî Cebrâil (a.s) hak nübüvvet Ali'nin iken Muhammed

⁴⁴⁶ [Der-kenar: Matlub-u ehimme Ehli hevanın tekfir olanları beyanındadır.]

⁴⁴⁷ Nisa, 4/78. (Ayetin anlamı: ...Deki: " Hepsi Allah'ın katındadır.")

Mustafa'ya (s.a.v) vahyinde galat eyledi [104b] dediklerinden ötürü bu kavm-i milleti İslâm'dan hariçtir. Hükümleri mürted olanlar hükmi gibidir.

Bezâziyye'de, Hulâsa'dan nakil olunmuş ki Râfızî eğer Şeyhına seb edüb lâ'net edecek olursa kâfirdir. Eğer nazaran üzerine ancak Ali'yi tafzil edecek olursa mübtedî'dir. Mu'tezile dahî mübtedî'dir. Meğer istihâlâti ru'yete kâil olmayalar. Ol vakit kâfir olur.

Mu'tezile bizim meşayihlarımız katında kâfirdir. Şununçün kim bir kemisine ehli kıbleden kaba yere irtikâb eylese îmândan çıkardı. Bu î'tikâdatlarından ötürü ve zîra îmânla küfür ortasında vasıta isbat ederler. Ve bizim ulemâmız katında vasıta yoktur. İnsân mükellef yâ mü'mindir, yâ kâfir. Şöyle kim mü'min bir sebeble îmândan çıksa fil-hâl kâfir olur.

Müşebbehe dahî mübtedî'dir. Ve eğer yedden muradı cariha olacak olursa kâfirdir. Sahib-i Kebire mübtedî'dur. Bidât dahî kebîrdir.

Havâricî dahî tekfir eylemek vaciptir. Cem'î ümmeti tekfir ettiklerinden ötürü. Ve Hazreti Osman (r.a) ve Hazreti Ali Kerramallâh'u vech ve Talha ve Zübeyr ve Hz. Aişe gibi Rızvanullâhi Teâlâ aleyhim ecmâ'in Zeyyidü'nün dahî, tekfiri vaciptir ki, biri bana gelib Muhammed Mustafa'nın milletini nesh etmesine muntazır olduklarından ötürü.

Neccariyye'nün dahî tekfiri vaciptir. Allah Teâlâ'dan sıfatları nefî ettiklerinden [105a] ötürü. Dahî kaçan Kur'an yazılsa cisim olur. Ve kaçan okunsa araz olur dediklerinden ötürü. Ve bir kemisine Kur'an cisimdir, amma sayır cisimler gibi değildir dese ol mübtedî'dir, kâfir değildir. Ve bir kemisine ashâb-ı Kebayir-i Nar'da muhalledlerdir dese mübtedî'dir. Ve bir kemisine kıyâmet gününde şefâ'at edeceklerin şefâ'atini inkâr eylese kâfirdir. Ve bir kemisine mizan adilden ibarettir, ancak âmeli tartmak için mizan yoktur dese, mübtedî'dur.

Evet mücbirinin tekfirinde ulemâ ihtilâf etmişler. Ba'zıları tekfir ettiler ve ba'zıları tekfir etmekten ibâ ettiler. Amma sevâp oldur kim tekfir oluna. İnsan için asılda bir fiil yoktur, dediklerinden ötürü. Muammiri'nun dahî tekfiri vâcibdür. İnsan şû'l görünen ceset değildir dediklerinden ötürü. Dahî ol ceset diridür, kadirdür, muhtardur. Dahî ol ceset müteharrik değil sakın değil, dahî onu icsâmdan bir vasıfla sıfatlamak câyiz değildir dediklerinden ötürü. Mu'tezile'den bir kavmi tekfir eylemek

vâcibdür. Allah Teâlâ asla bir nesne görmez dediklerinden ötürü ve dahî Allah Teâlâ görür. Evet görünmez diyen kemisneyi tekfir eylemek vâcibdür. Ve dahî şeytaniyye tarîki tekfir eylemek vâcibdür ki tahkîki Allah'ü Teâlâ bir nesne bilmez. Meğer dileyüp kâdir olduğu vaktin dediklerinden ötürü. Ebî Asım Said bin Muaz el-Mervizi'den, Şeyh Ebu Abdullah rivayet eder ben işittim Ebi Asım-ı Mervizi'den ki derdi ben suâl olundum. [105b] Ashâbı ehva-i muhtelifeden, Cehmiyye'den ve Kaderiye'den ve Cebriyye'den ve Havaric'den dahî bunlara benzerine kim varsa dahî şû'l kimseden kim îc adun üzerine meshi câyiz görmez. Şehâdet olunur mu ki, bunlar ehli cehennemden olular. Hâlbuki onlar Allah'ü Teâlâ'yı tevhid ederler. Dahî namaz kılarlar, dahî zekât verirler ve oruç tutarlar ve hacca varırlar. Ebî Asım dedi kim, şûl kemisne kim, bunlardan Cehmiyye dediği gibi diye, ol bizim katımızda dinden hariçdür. Onun üzerine de namaz kılınmaya, cenazesine kılınmaya. Amma Kaderiyye sınıfı ki ilmi Allah'ü Teâlâ'dan reddederler. Derler ki tahkîki Allah Teâlâ her nesneyi bilir. Vücûda gelmediği vaktin ve şûl nesne kim imkana gelmemiş ola. Onu bilmez tâ vücûda gelmeyince diyen, kavmî küllisi kafirlerdür. Avratlarından çiftlenmeyeler dahî onlara kız vermeyeler, dahî üzerlerinde namaz kılmayalar.

Amma Mürçi'e derler kim mü'minin dahî, kâfirun emri Allah'ü Teâlâ'ya raci'dür. Kimi isterse yarlığılar kimi isterse azap eder. Dahî derler kim bizim hasenatımız makbuldür ve seyyiatımız mağfûrdur. Ameller farz değildir. Dahî namazın ve zekâtın ve orucun dahî sâyir ferâizun farzlığına ikrâr etmezler. Dediler kim bir kemisne bunları işlese hasendür ve bir kemisne işlemese ona nesne yok. Bunun küllisi kâfirlerdir. ve Havaric Kuran'ın ayetlerini te'vil edib [106a] derler ki âmel imandır. Ve namaz ve oruc ve zekâtı ve cem'î ferâiz imandır. Bir kemisne Allah'ü Teâlâ'ya ve melâikelerine ve kitaplarına ve resullerine ve kıyamet gününe inanub ve cem'î feraizi riayet eyleyüb işlese onların katında mü'mindir. Bir kemisne farz olan taâttan bir nesne terk eylese kâfir olur. Dahî zîna edici zîna ettiği vakit kâfir olur. Dahî şarap içen kemisne şarap içtiği vakit kâfir olur derler. Dahî şûl nesne ki Allah Teâlâ menetmişdür. İşlemekle kâfir olur derler. Bu kavm hata üzerindedir. Hem ehli bid'âttır senin üzere ki olsun kimi bunların sözüne kabul etmeyesin dahî bunlardan hazer edüb ve ayrılıb muhalefet edesin. Ve şûl kemisne ki huff-i şer'î üzere mesh câyiz görmeye, tahkîk ol kemisne Rasullah'ın (s.a.v) sünnetini terk eyledi. Bizim katımızda sen onî, namazında imam tutunma, zîra ol hacip bîd'âtdur. Karâmitî dahî bir mürted tâifedir ki zâhir el-fâzları terk edib ba'zı el-fazlı söylemekle kâfir olur.

Rafızî dahî, ümmetin şerlisidir. Zîra derler kim hilâfet Hazreti Ali'nin idi. Evet Ebâ Bekir kahriyle gasb eyledi, mürteddür. Husa olsun, gerek kul olsun mürted olduğundan sonra müşkilini hal edüb İslâm'a arz edeler. Müslim olursa huş [106b] olmazsa öldürüler. Evet avratı mürted de olsa öldürülmesi hür olsun, gerek cariye olsun, ona İslâm'ı arz edeler. Müslim olursa 'febihe velehbis' edüb İslâm üzerine cebredeler. Dahî her gün habisten çıkarıp otuz dokuz çomak vuralar. Geri ve habis edeler. Tâ tevbe edince yâ ölünce. Evet İmamı Şafî' katında öldürüle. Li kavli Teâlâ (a.s) "مَنْ بَدَّلَ يَبْنَهُ فَأَقْتُلُوهُ" ⁴⁴⁸ Şû'l kemisneye ki tebliğ risalet yetmişmiş ola. İslâm'a arz etmek vâcib değil. Ya'ni kaçan kâfire dâ'vet yetişse bir kere dahî yetiştirmek vâcib değildir. Amma müstahabdür. Ve kaçan mürtede İslâm arz olunsa dahî ibâ edüb Müslüman olmasa ol saat depililer. Zâhir rivayetde katli te'hir olunmaya. Evet Nevâdir'de Ebû Hanife ile Ebû Yusuf'dan rivayettür ki müstehap oldur ki üç gün mühlet vireler. Gerek mühlet istesin gerek istemesin. Şayet ki işine pişman olub Müslüman ola. Ve İmâm Muhammed idur. Ritdedi te'akkul ider. Oğlan mürted olsa İslâm üzerine cebroluna, öldürülmeye. Ebû Hanife kavli dahî budur. İslâm oldur ki şehadeteyn kelimesini diye. İman vasfını bilmezse ta'lim edeler. Dahî din-i İslâm'dan gayri her dinden teberrî ettirüler. Ve eğer intikal eylediğinden teberrî ederse maksad hâsıl olur.

Bir kemisne bir kemisneye [107a] hâleti mûna'zada dese ki, ben senin gibinin günde evinin toprakdan yaradurum. Yâhud toprakdan düzerem dese eğer muradı hilâfet haysiyetinden olacak olursa kâfir olur. Evet muradı eğer sıfatını beyan etmek olursa kâfir olmaz. Bir kemisne sağıyla işleyelim ferağatla yayalım dese, tahkiki dinlediğim bu hatadır. Eğer ruzikun kesbininden bilib diye. Fetâvâ-ı Hülâsa'de bu söz Mecusi'lerin sözüdür der. Ve bir kemisne der yaşlık bedence talakdır dese hata-i azimdir. Ve bir kemisne avratına va'âz eylese avrat dese kim ben Allah Teâlâ'yı ne bileyim. Dahî ne tutam ben kendi kendimi cehenneme komuşum kâfir olur. Ya'ni bi'at denmiş ki bir kemisne avratına dese ki sana layık olan budur ki bana secde edesin. O'da secde eylese kâfira olmaz. Zîra secdeden murat şükürdür, minnetdir.

İmam Fazlı'dan suâl olundu. Şû'l kemisneden ki şarab içmeğe oturup mu'nadî olsa ondan tevbe edib terk eylese, sonra marîz olsa gerü içmek câyiz midir, değil

⁴⁴⁸ Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, "Cihâd", 149. (Hadisin manası: Dinini değiştireni öldürün.)

midir? Dedi kim câyiz değildir. Ve eğer icmeyib ölcek olursa sevab essi olur. Günahkâr olmaz. Bir sarhoş kemisne dese kim Allah Teâlâ'nın Celle ve Âlâ la'neti onun üzerine olsun. Her kim beni düşman tutarsa böyle demekle kâfir olur mu, kâfir olmaz mı? dedi kim [107b] olmaz. Zîra onu düşman tutmazlar, efâ'lini düşman tutarlar. Ama ihtiyat yönünden İslâmı'nı dahî nikâhını yenilemek evladır.

Tatamma'da denmiş ki benim vâlidüm su'al olundu. Şû'l kişiden ki dedi: Ben Firâvun, ya İblisim. Dedi ki kâfir olmaz. Meğer Allahümme benim î'tikâdum Firâvun yâ İblis î'tikâdı gibidir dese kâfir olur. Ali bin Ahmet'den Şakiri'di su'al eyledi. İcâre-i der-u okurken Şakirdi dedi kim niçin buyruk ücretini alırlar. Yâhud Allah Teâlâ'nın mülkidür. Üstâdı dedi ki bu su'alın müslim değildir. Belki ücreti vericinin mülküdür. Bu lafızla kâfir olur mu, olmaz mı? Dedi kim günahkâr olur. Dahî onun üzerine küfür korkusu vardır. Evet bu kader var ki bundan umulur ki eğer ol kemisenin kastı olacak olursa kim tahkîk yer Allah Teâlâ'nın mülküdür. Muvâcir dahî mülkidur. Kâfir olmaya İnşallâh Teâlâ.

Abdulaziz Hâleva'yı su'al olundu, iki müslimden ki adû elinde esir olundular. Bunlara ettiler kim, yâ kabûl eyleki size öldürelim. Yâ Allah'u Teâlâ'nın birliğine inkâr eylen. Birisi dese kim, ben katlî ihtiyar ederim. Ol birisi dese kim ben kelime-i küfrî söylerim. Dedi ki: Ben kelime-i küfür söylürem diyen kemisne kâfir olur. Hâniyye'de denmiş ki sarhoşun kufri küfürdür. Eğer şerri hayırdan ve yeri gökten [108a] bilip fark edecek olursa... Ve eğer fark etmeyecek olursa bizim ulemamız katında mesele ihtilâfidir. Murâhıkun dahî küfrî küfürdür.

İmâm Ebû Hanife ve İmâm Ebû Muhammed katında ve bir kemisne ben sevaptan ve î'kabdan bizerem dese kâfir olur. Ve bir kemisne bir kemisneye dönse, dönülen kemisne oranı bana ne dönersin, ben Müslüman'ım dese ol dahî la'net sana, dahî Müslümanlığa dese kâfir olur. Mecmu'û Nevazil'de denmiş ki bir kemisne bir kemisneyi sulha dâ'vet eylese ol dahî dese kim puta secde ederim, seninle sulh etmezim dese mesele ihtilâfidir. Ve bir kemisne falan kemisne, benden beter kâfirdir dese bu küfrine ikrârdır. Ve bir kemisne her nesne ki falan kemisne söyler iderem. Eğer kim, cümle küfür olacak olursa kâfir olur. Ve bir kemisne Müslümanlıktan bezerim dese kâfir olur. Sadar el-Merhum risalesinde demiş ki bir kemisneye yaramazlık yetişse bir ahir kemisne ona dese kim, hükmi Allah Teâlâ'nındır. Ol dahî dese kim ben bunu Allah Teâlâ'nın hükminden bilmezim, yâ senden, yâ falandan

bilirim dese kâfir olur. Fetâvâ-i Tâtârhan'da, Mecmu'û Nevazil'den nakil olunmuş ki eğer bir kemisne padişah geldiği vakit, yâ tehniyet vaktinde veya bir kemisne teşrif kaftanını giydiği vakit kurban eylese kâfir olur. Ve ol kurban [108b]⁴⁴⁹eti mundar olub yemesi revâ olmaz.

Müellifi Fetâvâ-i Tâtârhan'da idur, şu'l nesne kim, bizim zamanımızda şa'yû olmuştur ve hem müslümanlar avratlarının ekseri ona mübtelalardır. Ol şu'l nesnelere der ki oğlancıkları da biliriz. Kızamık gibi, kabarcık gibi bunun gibiler için taştan bir sûret gibi nesne etmişlerdir. Ona ta'zim edib oğlancıklara, ondan şifâ dilerler. Dahî î'tikad ederler ki ol taş ve oğlancıklara şifâ verir. Bu avratlar, bu fîlleriyle ve bu î'tikâtlarıyla kâfir olurlar. Dahî onların erleri ki bu fi'ilerine rıza verirler, kâfir olurlar. Bir dahî bu habisten oldur kim bekarlar başlarına giderler. Dahî ol bekarlar başlarına koyunlar, altûnlar ve ol sulara tâ'zim edib, şu'l niyetleri ki vardır: Ol niyet üzere koyunlarını ol bekarlar başlarında boğazlarlar. Ol koyunları boğazlayanlar kâfir olurlar. Dahî ol koyunlar eti muraz olub yemeleri reva olmaz.

Mecmu'û Mesail'de Mevlâna Şeyhi el-İslâm Arif Sinan'ı beyan etmiştir. Her kim ki Sultan geldiği vaktin yâ asker seferden, yâ hacılar hacdan döndüğü vaktin, yâ bir teşrif eriştiği vaktin, yâ tehniyet vaktinde kurban eylese, İmâm Fazlı demişdür kim bu denli kurbanlar oyundur. Ve her kemisne kim [109a] Allah Teâlâ'dan gayri için kurban eylese ol kurbanın eti harâmdur. Zîra ol kurban Allah Teâlâ için olmaz. Bunun boğazlayıcısı günahkâr olur. Ve bir rivayette dahî her kurban ki, Allah Teâlâ'dan gayri için ol haramdır. Boğazlanan murdar olur. Ve İmâm İsmail Zahit demiş ki bunun gibi kurbanlarda katî kerahet olur. Evet İmâm Ebû Hafs ve Ebû Ali bin Hazru Vahid er-Rahman kâtip ve Abdolvâhid ve Ebû Hasan Nuri (r.a) fetvâ vermişler ki bunun gibi kurbanları edenler kâfir olurlar. Ol kurbanlar dahî harâm olur. Ve eğer bir kemisne bir koyunu ya bir kuşu kendinin karâbeti makberesi üzerinde, yâ bir şehid makberesi üzerinde, yâ kendi ölülerinden birisinin makberesi üzerinde, yâ bir mezar başındaki bazı kemisnelere kendi yalanlarından çıkarmışlardır. Dahî derler ki biz bu mevzu'da şehitleri düşümüzde görmüşüz. Veya evlerinde direk dikib yâ üvsat ağacı ettikleri vaktin yâ kuyu kazdıkları vaktin, yâ her yapıyı iyi etmek diledikleri vaktin, yâ hasta iyi olduğu vaktin kurban etseler budunla kurbanlar Allah Teâlâ için değildir. Bunun

⁴⁴⁹ [Der-kenar: Matlub-u ehim cidde fi karabeti elleti nedcehüma bazı cehlet-i minel avam fi bazı el-iman]

cemî'siyle küfür lazım gelir. Kurbanları dahî murdar olur. Ve bir kemisne bir kemisneye katılık etse, ol dahî dese kim “La İlahe İllallah” ne sâ'bu işlerölürsin. [109b]

Ol birisi dese kim, ne “لا إله إلا الله” kâfir olur. Şundan ötürü ki kelime-i ihlâsı istiḥfâfen dedi. Ve bir kemisneye deseler kim yalan söyleme, ol dahî dese kim bu söz “لا إله إلا الله” kelimesinden doğru dekdür, kâfir olur. Zâhiriyye'den naklolunmuş ki bir kemisne ḥulefâ'i Abbasiler zamanında, milleti Nasâri âlimlerinden diyârı İslam'a gelmiş, ol Nasrâni'ye sormuşlar. Kim niye geldin? Ol dahî Müslümanlar âlimleriyle üç mesele su'al etmeğe geldim demiş. Şû'l şartla kim su'alime her kim cevap verirse benim başım onun olsun. Ve her kim cevap veremezse onun başı benim olsun. Bu haber diyârı İslam'a şay'î oldukda bu şartla hiç kimse münazaraya kâil olub gelmedi. Ḥalife bu nesneden gayet gazaplandı. Ve ol zaman uleması dahî bu ortalıktan mütehhim oldular. Meğer ol esnada Belḥ'den Bağdat'a bir kabile gelip dahil oldu. Ol kabilede Muhammed Ezelü Belḥi fukahasından bir kemisne vardı. Doğru halifenin kapısına gelib içeri girmeye izin diledi. Vakit kim içeri girdi. Gördü kim halife taht üzerinde oturur. Ol Nasrâni dahî, bir kursi üzerinde oturur. Halifeye selam verib bir semtade oturdu. Dahî Nasrâni'ye dedi kim, eğer bahsetmeğe geldinse kürsüden aynı yere otur. Tâ seninle bahsi bir bana idevüz. Nasrâni dahî yer üzerinde [110a] oturup ol su'ali bu oldu ki: Meşriikle mağrip arasında ne kadar günlük yoldur? Fıkhı Belḥi dedi kim bir günlük yoldur. Zîra güneş her gün sabah meşrikden doğar aḥşamın mağripden dolandır. Ḥalife ahsente dedi. Ve dedi kim bedeninin Selası gitti yâ Nasrâni'ye. Ondan sonra Nasrâni dedi kim yerle gök ortasında ne kadar yoldur? fakih dedi kim bir saatlik yoldur. Zîra kul kaçan Allah Sübhâne ve Teâlâ'ya gelib halisle dua eylese, Allah Teâlâ onun duasını arştan yukarı kaldırır, göz yumaktan dahî tez. Ḥalife ahsente dedi. Dahî dedi kim bedeninin selesü gitdi yâ Nasrâni. Ondan sonra Nasrâni dedi kim bana haber ver ki Allah Teâlâ'nın vechi ne canapdandır? Fıkhı Belḥi dedi kim: Ey padişah buyur, bu nasrâniyi açık yere çıkarıb dolaşdı. O dolandursunlar. Pes Halife buyurdu. Fakih dediği gibi avud ya kadılar ondan sonra fakih dedi kim, yâ Nasrâni avadun essesi ne canapdandır? Nasrâni dedi ki her taraftandır. Evet yüzüm tarafından artukdur. Fakih dedi ki Allah Teâlâ'nın vechi hem bu niceleyndir. Kul her ne yana kim tevci ederse. Ḥalife ahsente deyüp buyurdu kim Nasrâni'nin boynunu vurdular. Cami'ül Fetêvâ'da ider, bir kemisne bir mü'minin ağzına sövünse ba'zı ülema katında kâfir olur.

Şununçün kim mü'minin ağzı mevz'û iman, dahî mevz'î Kur'an'dır. Ve mü'min ağzına sövünen Kur'an'a sövünmüş gibi olur. [110b]

Bâ'zıları katında ağza sövenin üzerine küfür korkusu vardır. Dahî ona ta'zir etmek vâcib olur. Ve şöyle kim âdet edincek olursa hâkim ol vakit için vardır ki onu çomağla dahî, malını almakla tâ'zir ede. Ve bir kemisine halkı sövünmeğe masur olsa, ol dahî tâ'zir oluna ve ol alınan malı habis edeler. Tâ tevbe edib rücu' edinceye değin. Evet kâfirin ağzını sövmeye mesele ihtilafidur. Ve bu risâle tamam oldu. Bi hamdulillah velminna. Tarihil muellefi sene 953 rebiyülevvel ayının 24'ünde şanbi günü vakti duhada ve ol ihvan-u safa ve ashabı vefa ve ulemâ'i asr ve fazile-i dehirden umulan budur ki, bu risâle nazarlarına yetişikte dostluk gözüyle nazar edeler. Eğer hata ve noksan ve sehiv kalem vaki'î oldu ise hatasını ve noksanını islah edeler. Ve düşmanlık gözüyle nazar edip aybumuzu istemli olmayalar. Zîra insan acizlikden ve zayıflıktan ve hatasından hâli değildir. Ve sallallahu ala nebiyyine ve habibine Muhammed ve Alihi ve Sahbihi Ecmain bi Rahmetike yâ Erhamarrahimin... [111a]

RİSALE-İ SORU VE CEVAP

Bismillahirrahmanirrahim

Allah'u Teâlâ'ya hamd edib ve Rasüle ve Âline aleyhisselama salavat verdikten sonra bu ahkır Zu'âfer Latif bin Abdul Müîn el-Müterif bizzenbi vel-taksir, Allah Teâlâ günahından kaçıp rahmet eylesin ider. Ey benim aziz kardaşlarım nice meseleleri vardır ki iman ve İslam, abdest ve namaz onlarla bilinir. Pes ol meseleleri her kişiye bilmek lazım vâcibdir. Eğer sana sorsalar ki kimin kulusun? Cevab ver ki Allah Teâlâ'nın kuluyum. Ve eğer sorsalar ki Müslüman mısın? Cevab ver ki elhamdülillah. Ve eğer sorsalar ki ne zamandan beri Müslümansın? Cevab kâlu belâ zamandan beri. Ve eğer sorsalar ki kâlu belâ ne demektir? Cevab ver ki Allah Teâlâ dinli insanı Âdem peygamber belinden çıkarıp, dahî onları mükellef kılıb sordu kim “أَلَسْتُ رَبُّكُمْ؟” Yâ'nî ben sizin rabbiniz değil miyim? Onlar dahî kâlu belâ dediler. Yâ'nî Rabbimizsin dediler, dahî başlarını secdeye kodular. Ve eğer sorsalar ki ne milletindensin? Cevab ver milleti İbrahim Halil Aleyhisselam. Ve eğer sorsalar ki kimin zürriyetindensin? Cevab ver zürriyeti Âdem Safi Aleyhisselam. Ve eğer sorsalar ki kimin ümmetisin? Cevab [111b] ver ki ümmeti Muhammed Mustafa Aleyhisselam. Ve eğer sorsalar ki ne

mezhebindensin? Cevab mezheb-i İmam A'zam Ebû Hanife-i Küfe Rahmetullahi Teâlâ aleyhi. Ve eğer sorsalar ki mezheb kaçtır? Cevap ver dörttür. Evvel İmâm A'zam, ikinci İmam Muhammed bin İdris eş-Şafi, üçüncü İmam Malik'tir ve dahî imam Ahmed bin Hanbel mezhebidir rahmetullahi aleyhim.

Eğer sorsalar ki rabbim kimdir? Cevap ver ki rabbim seni beni yaratan Allah Teâlâ'dır. Ve eğer sorsalar ki peygamberin kimdir? Cevap ver ki peygamberim Muhammed Mustafa'dır. (s.a.v) Ve eğer sorsalar ki dinin ne dinidir? Cevap dinim İslam dinidir. Ve eğer sorsalar ki karındaşların kimlerdir? Cevap ver ki karındaşlarım mü'minlerdir. Ve eğer sorsalar ki kible ne cenahtır? Cevap ver ki Kabetullahdır. Ve eğer sorsalar ki imamın kimdir? Cevap Kur'an'dır. Ve eğer sorsalar bizim namazımız senin ile tamam olur. Senin namazın ne ile tamam olur? Cevap ver ki benim namazım şart ve erkanla tamam olur ki, Hak Teâlâ buyurmuştur. Ve eğer sorsalar ki biz seni pir edindik sen kimi pir edindin? Cevap ver ki ben geçmiş imamlarımı pir edindim ki, Hak Teâlâ'nın buyruğuyla dahî sünneti Resulullah ile amel eylediler. Ve eğer sorsalar ki Müslümanlık nedir? Cevap ver ki Müslümanlık oldur ki kelime-i tevhidi diyessin [112a] yâ'ni "لا إله إلا الله محمد رسول الله" ve 5 vakit namazı kılasın ve zekâtı veresin eğer mal varsa ve ramazan ayının orucunu tutasın ve haccedesin eğer gücün yeterse. Ve eğer sorsalar ki iman nedir? Cevap ver ki iman inanmaktır kalple ve ikrar etmektir diliyle. Ve eğer sorsalar ki imanı kaç nesneye getirmek gerek? Cevap ver ki 6 nesneye ve ol Allah Teâlâ'nın birliğine ve varlığına, ikinci meleklerine ki Allah Teâlâ'nın kullarıdır. Üçüncü kitablarına ki Allah Teâlâ Peygamberlerine göndermiştir. Dördüncü Resullerine ki dü-küllü gerçektir. Beşinci kıyâmet gününe ki ölse gerektir. Altıncı hayır ve şerrin Allah Teâlâ'dan kullarına kaderlenmiştir. Ve eğer sorsalar ki iman yaratılmış mıdır yoksa yaratılmamış mıdır? Cevap ver ki imân Allah Teâlâ'dan kullarına hidâyettir. Tâ kendini bileler. Ve hidâyet hakkı yaratılmıştır demek hatadır. Evet imana kulun ikrarı ve kulun fiilî dahî yaratılmışdır.

Eğer sorsalar ki Allah Teâlâ'yı kaç sıfatla bilmek gerek ki dü-küllü nâsa ol sıfatları bilmek vâcibdir. Cevap ver ki Allah Teâlâ'yı yedi sıfatla bilib sıfatlamak gerek. Ol yedi sıfat bunlardır ki zikir olunur. Biri hayattır yâ'ni Allah Teâlâ diridir ki ona ölmek yok. Ve biri ilimdir yâ'ni bilicidir ki bilüsi fikirle ve anlayışıyla değil, biri dahî kelâmdır. [112b] Yâ'ni Hak Teâlâ mütekellimdir. Bir kelâmı ki ol ezelden dahî sıfatıdır. Ve biri semî'dir. Yâ'ni işiticidir. Ve biri basardır. Yâ'ni görücüdür. Ve biri murattır. Yâ'ni dilediğini işleyicidir. Ve biri kudrettir. Yâ'ni Hak Teâlâ kadirdir. Bir

kudretle ki ol ezelden sıfatıdır. Her kimse ki Allah Teâlâ'yı bu yedi sıfatla bilmez. Ol kemisenin Müslümanlığı dürüst değil yâ'ni muhakkık olamaz.

Bir kemisneye imanın sıfatı nedir diye sorsalar. Yâ'ni imanda zikir olunan 6 nesneyi bilmezim dese kâfir olur. Onu Müslüman edeler. Müslüman olduktan sonra eğer avratı varsa yeniden nikâh edeler. Ve eğer sorulan ki avratı olsa bilmezim dese kâfir olub erine haram olur. Ona “لا إله إلا الله محمد رسول الله” dedireler. Dahî imânı tâ'lim edeler. İmdi ey benim aziz karındaşlarımçün bildiniz ki imân 6 nesneye kalble inanmak ve dillede ikrar etmektir. Ve Allah Teâlâ'yı 7 sıfatla bilmek gerek. Ondan sonra abdest almak ve namaz kılmak nice olur onu bilmek gerek. Zîra abdest ve namaz imana mevkufdur. Eğer sorsalar ki abdestte kaç farz vardır. Cevab ver ki bizim mezhebimizdeki İmâm Azam Ebî Hanife-i Kûfe mezhebidir. Dört farz vardır. Biri el yumak dirsekleriyle bile. Ve biri yüzün yumak saça nihayet bulunduğu yerden ona ki altına varınca. Ve biri başa mesh [113a] etmek. Ve biri iki ayaklarını yumak topuklarıyla bile.

Eğer sorsalar ki abdestin sünnetleri kaçtır? Cevab ver ki ondur. Biri “بسم الله العظیم والحمد لله على دين الإسلام” demek abdestin olundu. Ve biri 3 kere ellerini yumak ve biri istinca etmek suyla ve biri istinca etmek taşıyla sulanamadığı vaktinde. Ve biri ağza su vermektir. Ve biri misvak etmektir. Ve biri burna su vermek. Ve biri başa mesh olunan suyla iki kulaklarına su vermek. Ve biri sakalına bir maklarıyla daramak. Ve biri farz olan âzânın yumasını 3'er kere yumaktır. Ve eğer sorsalar ki abdesti nice almak gerek? Cevab ver ki abdesti almak isteyen kemisne kibleye karşı bir yüksek yerde oturub ubruğu sol eline alıb ve sağ avcuna su koyub iki elini üç kez su ver. Ondan sonra sağ eliyle ağzına su verib ve burnuna dahi üç kere su verib nefesiyle yukarı çıka eğer oruç değilse. Ve yüzüne 3 kere sağ koluna yine ve sol koluna dahî 3 kere ondan mesh ede. Başın 4 payından bir payına ondan baş suyla kulağını mesh ede. Ondan tez su alıp serce parmağın arkasından yanıyla boynuna mesh ede. Ondan sağ ayağını üç kere [113b] yuya. Ve sol ayağın dahî 3 kere yuya. Ve eğer sorsalar ki farz nedir vâcib nedir? Sünnet nedir? Cevab ver ki farz oldur ki Allah Teâlâ buyurmuş. Ol vâcib oldur ki delili zannî ile sabit olmuş. Ol salavâti vitr ve sadaka-i fidır vacibi gibi. Ve sünnet oldur ki Resulullah (s.a.v) işlemiş dahî emretmiş ola.

Eğer sorsalar ki kaç vakit namaz farz? Cevab ver ki 5 vakit. Biri sabah vakti ve biri öğle vakti ve biri ikindi vakti ve biri akşam vakti ve biri yatsı vaktidir. Ve eğer

sorsalar ki bu 5 vakit namazın içinde ve sünnette ve nevafile de farz olan nedir? Cevab ver ki iki rekât namazda yâ dört yâ üç rekatlı namazda 12 farz vardır. 6'sı namazın önündendir ki onlara şart-ı namaz derler. Biri dön ve ten ve namaz yeri pak olmak. Ve biri abdest almak. Ve biri avrat olunan yerleri örtmek. Ve biri namaz vakti olmak. Ve biri kibleye karşı durmak. Ve biri niyet etmektir. Ve altısı namaz içindedir ki onlara erkan-ı namaz derler. Ve biri tekbir-i evvel. Ve biri namazda evru durmak. Ve biri Kur'an okumak. Ve biri rukû' ve biri secde etmek. Ve biri namazın ahirinde tahiyatı abdun ve rasuluhuya varıncaya değin okuyacak mikdarı oturmaktır.

Eğer sorsalar ki namazın vâcibleri kaçdır? Cevab ver ki altıdır. [114a] Ve biri Fatiha suresini okuyup onunla bir sure koşmak. Ve biri iki evvelki rekâtda tahiyata oturmak ve biri ahir ki oturmakta ettahiyatı ahirine varınca okumak. Ve biri vitirde konut dualarını okumak. Ve biri aşikâr okuyacak yerde aşikâr okumak ve gizli okuyacak yerde gizli okumak. Ve biri tâdil-i erkandır. Ve eğer su'âl etseler ki namazın sünnetleri kaçtır? Cevab ver ki 12'dir. Biri "سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَبِحَمْدِكَ" ve ahirine varıncaya okumak. Ve biri أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ Ve biri بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ demek. Ve biri Fatiha sûresini okuduktan sonra âmin demek. Ve biri سَمِعَ اللَّهُ لِمَنْ حَمِدَهُ demek. Ve biri رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ demek. Ve biri rükûda 3 kere سُبْحَانَ رَبِّيَ الْعَظِيمِ demek. Ve biri secdede 3 kere النَّحِيَّاتُ لِلَّهِ وَالصَّلَاةُ وَالطَّيِّبُ وَالتَّحِيَّاتُ لِلَّهِ demek. Ve biri iki evvelki rekâtda oturub النَّحِيَّاتُ لِلَّهِ وَالصَّلَاةُ وَالطَّيِّبُ وَالتَّحِيَّاتُ لِلَّهِ demek. Ve biri namaz içinde olan tekbirlerdir. Ve biri selâm vermektir.

Eğer sorsalar ki namazı kılmağa kasteden kaç nesneye niyet etmek gerek? Cevab vir ki yalnız kılana 3 niyet gerek. Biri nice namaz edinene yâ'ni farz mı? Sünnet mi? Kazâ mı? Eda mı? Öğle mi? İkinci mi? İkinci Allah Teâlâ için kıldığına niyet etmek. [114b] Üçüncü kibleye karşı yöneldiğine niyet etmektir. Ve eğer cemâ'atle ikamet edib kılarsa, imamını dahî niyete dâhil etmek gerek. Ve eğer sorsalar ki imâmın niyeti nice olur? Cevab ver ki imâmın niyeti münferit değildir. İmametine niyet etmek şart değildir. Ve eğer sorsalar ki kılacak namazların rekatları kaç rekât edeceğine niyet etmek lazım mıdır der? Cevab ver ki kaç rekât olduğuna niyet etmezse dahî caizdir.

Eğer sorsalar ki kılacak namazlarda nice niyet etmek gerek ? Cevab ver ki gönlünü bunun üzerine bağlayıp diliyle demek gerekdir ki, niyet ettim ki Kelâmullahi Teâlâ için iş bugünün orta namazının iki rekât farzına, yöneldim kibleye. Ve eğer

imama uyarsa uydum iş bu imama dahî demek gerek. Ve sayir namazları ve farzları bu kıyas üzeredir. Ve hemen farza diye niyet edib konulmaya. Belki gönle yâ vakitle kaydoluna ve vitir namazında üç rekât vitir diye niyet ede. Ve cumâ‘ namazında iki rekât cumâ namazı diye niyet ede, farz vakti dimeye. Ve bayrâm namazında iki rekât bayrâm namazı diye niyet ede ve cenaze namazında da niyet etdim, Allah Teâlâ için namaz kılam, İş bu ölü için dua edem. Ve terâvih namazında iş bu vaktün sünneti yâ terâvih diye niyet ede. Ve eğer sorsalar ki [115a]

Vitirde okunacak nice duâ‘dır? Cevab ver ki vitirde okunacak konut duasıdır. Duâ‘ budur “ اَللّٰهُمَّ اِنَّا نَسْتَعِيْنُكَ وَ نَسْتَعُوْرُكَ وَ نَسْتَهْدِيْكَ وَ نُؤْمِنُ بِكَ وَ نَتُوْبُ اِلَيْكَ وَ نَتَوَكَّلُ عَلَيْكَ وَ نُنِيْلِيْ عَلَيْكَ “⁴⁵⁰ اَللّٰهُمَّ اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَ اِلَيْكَ نَسْجُدُ وَ اِلَيْكَ “⁴⁵¹ نَسْعُوْ نَحْفِدُ نَرْجُو رَحْمَتَكَ وَ نَخْشَى عَذَابَكَ اِنَّ عَذَابَكَ بِ الْكٰفِرِ مُلْحِقٌ

Eğer sorsalar ki guslün farzı kaçtır ? Cevab ver ki üçtür. Biri ağzına mübalağa ile su vermek. Ve biri mübalağa ile burununa su vermek. Ve biri baştan ayağa varınca cem‘î endamları yumak. Şöyle ki bir kıl dibi kuru kalmaya. Ve eğer sorsalar ki sünnet üzerine gusletmek nice olur? Cevab ver ki evvel iki elini üç kez yuya. Ondandır istinca ede. Yâ‘ni eğer endamında necaset varsa gider. Ondandır sonra namaz için aldığı abdest gibi abdest al. Evvelkin ayakların yumaya. Ondandır başından aşağı her endamına üçer kere su dök. Ondandır ayaklarını bir pak yerde yuya ki müstâ‘mel su bulaşmaya. Ve eğer gusleden avrat ise saçlarını çözmeyip saçları dibine su akudursa caizdir. Ve eğer girmezse câyiz değildir. Saçın çözüp gusleylesin. [115b]

Eğer sorsalar ki orucun şartları kaçtır? Cevab ver ki dördtür. Biri sudan beri olmak ikincisi yemekten beri olmak, üçüncü cimâ‘dan beri olmak, dördüncü oruc için niyet eylemektir. Ve orucun haddi tân yeri ağardığı vakitten gün dolanıncaya değildir.

Temetta el-Kitap Be‘ûnallâh el-Mülk-ü Vehhâb

⁴⁵⁰ Kunut duası 1 anlamı: Allah'ım, sana sığınırız, senden bağışlanma dileriz, sana inanırız, sana yöneliriz, sana güveniriz. Sana yönelerek, seninle birlikte olmayı ve senden gelen her türlü hayrı şükürle kabul etmeyi arzularız. Sana nankörlük etmek istemeyiz ve senden yüz çevirmeyiz. Seninle olanları terk ederiz ve senden uzaklaşırız.

⁴⁵¹ Kunut Duası 2 anlamı: Allah'ım, sadece sana kulluk ederiz, sadece sana ibadet eder ve yalnız sana secde ederiz. Sana dua ederiz ve sana şükrederiz. Sana yöneliriz ve sana itaat ederiz. Rahmetini umar ve azabından korkarız. Çünkü senin azabın, inkâr edenlere kesin olarak dokunacaktır.

Eğer sorsalar ki iman nedir? Cevab ver ki iman inanmaktır. Kalb ile ve dille ıkrar etmektir. İmanda zikir olanlar ki onlar sıfatı îmandır. Ve eğer sorsalar ki îmanın sıfatı nedir? Cevab ver ki îmanın sıfatı Allah Teâlâ'yı birlemektir. Yâ'ni demek gerek ben inandım. Allah Teâlâ'nın birliğine ve Meleklerine ve Resullerine ve Kitaplarına ve kıyâmet gününe ve hayır ve şerrin Allah Teâlâ'dan kullarına kaderlenmiş olduğuna...

RİSALE-İ NİYYET

Bismillahirrahmanirrahim

[116a]İş bu risâle tashihi niyet dahî ol niyetle amel eylemek beyanındadır. Pes Allah Teâlâ için ihlâsı niyet eylemek İslâm'dandır. Ve Mes'ûd adlı kitabta denmiş ki niyetde ülemanın ihtilâfı var. Ba'zıları katında ol işlencek işi bilmek heman niyetdir, derler. Evet ba'zıları katında niyet şartdır. Amma esha rivâyet oldur ki, bilmek îlimdir. İlimle kast böyle olmayınca niyet olmaz. Fetâvâ-i Bezâziyye'de idur niyet gönül âmelidir. Dil ameli değildir. Ve bu niyet dediğimiz kişi gönlünü işlerden bir iş üzerine bağlayıp durğutmaktır. Dahî niyet amelün gayridir. Zîra tahkîka küfrü bilmek küfür değildir.

Hadîsi kutside Hazreti Hak Celle ve Âlâ buyurur. İhlâs yâ'ni sahih niyet benim sırlarımdan bir sırdır. Onu emanet gören sevdiğim kullarımın gönlünde taîr-i fetde idur. Hadisi kudsi şû'l nesnedir ki Allah Teâlâ onu ne sana haber vermiş ola, ilhamla yâhud düş ile. Hazreti Resul (s.a.v) dahî kendi nefsinin ibareti ile ol mânadan haber vermiş ola. Hadisi kudsinin lafzı dahî Kur'an gibi munzil oldu. Amma Kur'an ondan efzaldür. İhlâsı Hâlısa'da idur. Niyetin hükmi oldur ki gönülde bir nesne-i hatûr ettirmekdir ki [116b] Allah Teâlâ'dan gayri bir ahad, ol hâtırına mudillî' olmaz.

Hadisde gelmiştir ki bir kişiyi kıyâmet gününde makâm-ı hesaba götürerler. Dahî kitâbını ona vireler, oku diyeler. Ol dahî nazar edib göre ki kitâbında hac ve ümre ve sadaka ve bunlardan gayri nice iyi ameller vardır. Pes ol kişi diye ki: Yâ Rabbi bu benim kitâbım değildir. Zîra ben bu tâ'atleri işlemedim. Ona ederler ki bugün hata ve nisyân günü değildir. Bu senin kitâbındır der. Dünyada niyet ettin idi ki kaçan malı bu lisân, bu amelleri işlese gerek idi. İmdi Allah Teâlâ Celle ve Âlâ ol nâsın niyeti ki amel eyledi. Ve şeriatı-l İslâm'da denmiş ki Resulullah (s.a.v) idur. Allah Teâlâ bir sözü kabul eylemez, illâ amel ile. Dahî bir sözü ve ameli kabul eylemez illâ niyetle.

Dahî Resulullah (s.a.v) buyurur ki sevabı yokdur şu kişinin ki niyeti yokdur. Zîra ameli salih, niyet koşulmuştur. Pes amelin sevabı niyet miktarıdır. Birine bir dahî olur. Şunun için ki amel cisim gibidir. Ve niyet amelin ruhu gibidir. Ve dahî mü'min niyetsiz olan ameliyle sevaba essi olmaz. Zîra Resulullah (s.a.v) dedi ki, tövbe yok. Şû'l kemisenin ki niyeti yoktur, demiş ki tahkika niyet amelden [117a] hayırlıdır. Zîra niyetin biri işde sağıtı ve çokluğa ihtimali vardır. Pes amelin sevabı amelde niyet miktarınca olur. Yâ'ni eğer niyet iyi olursa işin sevabı çok olur ve şöyle ki niyet eksik olursa sevabı dahî ona göre eksik olur. Ve şöyle ki niyet hiç olmaya sevap dahî olmaz. Şunun gibi ki mesela kaçan bir kemisne î'tikaf niyeti ile yâhud cemâ'ate intizar niyeti ile mescidde otursa, yâhud zikirle mescidi î'mâret eylemek niyeti ile otursa, şû'l kişi gibi değildir ki niyetsiz gelip mescitte otura. Ve şöyle ki, bir kemisne mescide niyetle varsa her adımına ki eder, varışda ve gelişde on hasenat yazılır. Ve on günâhı mahvolur. Amma niyetsiz varsa ancak bir sevab hâsıl olur. Geru bu niceleyin, bir kemisne niyetü-l feza deyü okutsa, ona vâfir sevab hâsıl olur. Amma niyetsiz etse nihayet bir sevab hâsıl olur.

Geri gecenleyin bir kemisne bir atı gazâ niyetine saklayıp beslese, tahkîk-i onun yediği ve içtiği ve tersi ve sidiği kıyâmet gününde terazisinde koyulup hasenatla hesap oluna. Evet niyetsiz şöyle kim bin at dahî beslese onlardan ona sevap yokdur. [117b] Zîra Resulullah (s.a.v) buyurdur ki, sevabı yok şû'l kemisenin ki niyeti yokdur. Ve bir kemisne mesela 800 akçaya mâlik olub elinde biriyle dursa ol, 800 akçadan da 20 akçe zekâtı vâcib, yâni borcu olur. Eğer ol yirmi akçeyi zekât diye niyetle verirse bu ruci' edünür. Kendi dahî tövbesi olur. Ve şöyle ki niyetsiz vere 20 değil ol 500 ve 600'ün dahî verse zekât borcu ödenmez. Meğer ol 800 akçeyi tamam vere ancak ol vakit zekât borcu ödenir. Bir hatun hâyız olduğu halde, her namaz vaktinde abdest alıp pak olub niyetle namaz kıldığı yerde ve namazda eğlendiği kadar tesbih ve tehlîl edib otursa, Allah Teâlâ ol hatuna hadsiz sevaplar vere. Ve hem ibâdetin âdeti terkine mü'teda olmaya. Had ayaktadır. Niyetin hakîkati tâ'atta riayi terk eylemektir. Zîra amel yok. El-inayette ihlâsı hâlisade idur.

Fazıl bin İyaz'dan sorub dediler ki: Yâ Ebâ Ali kişi, ne vakitte iyü amellü olur. Etdi kaçan niyeti sahih olsa ve gönülünde korku ve dilinde sadık ve zâhirinde ameli salih olsa şerîat-ı İslâm şerhinde idür. Gerekdir ki kişinin [118a] her işinde niyeti hayır ve talebi hidayet ve rıza-i Hak Celle ve Âlâ ola... Zîra ibadet niyetle tamam olur. Denmiş ki tahkîk, niyet amelden hayırlıdır. Zîra niyet takat mal ve vüsâtı rıziksız hâsıl

olur. Şunun gibi kim, bir kemisine bir kul azad ideyim dese ve yâhud çok mal sadaka edeyim dese, hâlbuki ol halde bu kemisine bir nesneye mâlik değildir. Pes bu niyetleriyle ol kemisine, vâfir sevabı essi olur. Ve bir âhîr kemisenenin vâfir malı vardır. Ve kulları dahî vardır. Ve bu kemisine ol maldan sadaka ider ve ol kullarından izâde eder. Amma niyeti yokdur ve sevabı dahî yokdur. İmdi bu tarikle niyet amelden hayırlı olur. Zîra Resulullah (s.a.v) buyurdu ki: Kiminki niyeti yokdur, sevabı yokdur. Ve dahî sahabilerden birisi bir mühim yerde köprü bina etmek niyet eyledi. Pes bir Yahudi ondan onur dileyib, ol köprüyü bina eyledi. Öyle olsa bir cemâ'atin mahzuru katında ol sahabeye haber verdiler ki, Hazreti Ömer (r.a) onda hazır idi. Ol sahabe teessüf edüb münfaîl oldu. Pes Hazreti Ömer (r.a) ol sahabeye teselli yüzünden dedi ki: “ نِيَّةُ الْمُؤْمِنِ خَيْرٌ مِنْ عَمَلِهِ ”⁴⁵² yâ'ni mü'minin niyeti onun amelinden hayırlıdır. [118b] Yâ'ni ol kafir amelinden. Lakin melek haber verir. Bostan adlı kitabında bu söze aslıda sadır nübüvvetten. Yâ'ni Hazreti Resulden (s.a.v) sadır oldu. Ondan sonra imtilal niâyardan bir mesele oldu. Mecmu'û Havadis ve Nevazil ve Vâki'ât'de idur. Eğer denilirse ki Hazreti Resulün (s.a.v) “ نِيَّةُ الْمُؤْمِنِ خَيْرٌ مِنْ عَمَلِهِ ” dediğinin mâ'nası nedir? Senin dini bir nice mâ'nadan ötürü beri budur ki, tahkîkan niyet âfatlardan emindir. Amma amel saklanmağa muhtaçtır. Riyadan ve acubdan, dahî buna benzerlerden afat ona hulul eylemesi için. Ve biri budur ki: Hazreti Resul'den (s.a.v) rivayet olunur ki denmiş ki Mekke-i Müşerrefe kurbunda 2 dağ ortasında bir köprü vardır. Ol köprünün altında su yoktur. Amma gelip uğrayanlara geçecek yerdir. Şimdi harap olmuştur. Resul (s.a.v) dedi ki: Şû'l kemisine ki, ol köprüyü tâ'mir eyleye, ben ona cennetle zâmin olunur. Sahabelerden birisi dedi ki: Yâ Rasulallah ben tâ'mir iderem. Evet bu nida-i bir Yahudi eşitti. Tevafuk etmeyip ol gece ol köprüyü tâ'mir eyledi. Ol sahabe sabah gelip köprü-i [119a] tâ'mir olmuş bulacak. Hazreti Resul'e (s.a.v) haber verdi. Resul (a.s) dedi ki “ نِيَّةُ الْمُؤْمِنِ خَيْرٌ مِنْ عَمَلِهِ ” Yâ'ni mü'minin niyeti hayırlıdır onun amelinden... Yâ'ni ol kafir amelinden Şeyh'ül Vafi ve Mürşidü'l Kâfi Zinel Malati Veddi'ni'l Havafi rahmetullahi Teâlâ aleyhi ve sayai kudsiyyesinde zikr eylemiş ki, Şeyh Hanedi Bağdadi demiş ki kulun cemî' vakitleri taât sarf olmak mümkündür. Helalden olacak yemekde ve içmekde ve uyumakda ve yatmakta ve dahî hâleti cema'ûde ve söz söylemekte, dahî sayir hareketde ve sükûnette niyeti olacak olursa... Zîra âmel niyetledir.

⁴⁵² Ahmed b. Eyyûb Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Kahire: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.), V/185. (Hadisin manası: Mü'minin niyeti amelinden hayırlıdır.)

Kacan yemekle ibadata ve muâvenet olmağcün niyet eylese, geri gecenleyin içmeğe dahî niyeti istilazâz için olmasa. Ayağıyla melâli ve kelâli defî‘ edib, ibadet üzerine kavi olmakcün niyet eylese, rahati nefsi ve tefriği nefsi olmasa ve helâli ile yatmakta şerîad mutma‘in olan hakkını eda eylemeğe niyet eylese cemî‘ şehvetinin teskinini ve helâlinin teâlihini, nefsinin haramı mürtekip olmasınlar deyi niyet eylese, amma olur tamam. Tamam Er-Risale [119b]

ÖZGEÇMİŞ

Araştırmacı Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi mezunudur. (2019). Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde Kelâm ve İtikadî İslâm Mezhepleri alanında yüksek lisans öğrencisidir. (2019-2023). Diyanet İşleri Başkanlığında İmam-Hatip olarak görevine devam etmektedir.